

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

**YENİ İQTİSADI ŞƏRAİTDƏ KƏND TƏSƏRRÜFATINDA İQTİSADI
MƏNAFELƏRİN TƏNZİMLƏNMƏSİNDƏ QİYMƏT AMİLİ**

İxtisas: 5312. 01 - Sahə iqtisadiyyatı

Elmi sahəsi: 53 – İqtisad elmləri

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş

D İ S S E R T A S İ Y A

İddiaçı: Nailə İdris qızı Sultanova

Elmi rəhbər: iqtisad elmləri doktoru, professor
Xanhüseyn H. Kazımlı

BAKİ - 2021

MÜNDƏRİCAT

Giriş.....	3
I Fəsil. Kənd təsərrüfatında iqtisadi mənafe­lərin təmin olunmasında qiymət mexanizmindən istifadənin nəzəri-metodoloji əsasları	
1.1. Aqrar sferada iqtisadi mənafe­lərin qorunmasında qiymət amilindən istifadənin elmi-nəzəri aspektləri.....	9
1.2. Kənd təsərrüfatında iqtisadi mənafe­lərin təmin olunmasında qiymət mexanizmindən istifadənin konseptual hüquqi məsələləri.....	25
1.3. Kənd təsərrüfatında qiymət tənzimlənməsinin beynəlxalq təcrübəsi və onun Azərbaycanda tətbiqi məsələləri.....	35
II Fəsil. Müasir şəraitdə kənd təsərrüfatında iqtisadi mənafe­lərin qiymət tənzimlənməsinin tətqiqi	
2.1. Aqrar sferada iqtisadi mənafe­lərin tənzimlənməsində qiymət amilindən istifadənin mövcud vəziyyətinin qiymətləndirilməsi.....	54
2.2. Aqrar sferada iqtisadi mənafe­lərin dəstəklənməsi göstəricilərinin qiymətlərin formalaşmasına təsiri.....	70
2.3. Kənd təsərrüfatında paritet qiymətlərin hesablanması­nın normativ-metodik bazası və onun səciyyəvi xüsusiyyətləri.....	86
III Fəsil. Kənd təsərrüfatında iqtisadi mənafe­lərin qiymət tənzimlənməsinin təkmilləşdirilməsi	
3.1. Kənd təsərrüfat məhsulları istehsalının stimullaşdırılmasında qiymət mexanizmindən istifadənin yaxşılaşdırılması yolları.....	102
3.2. Aqrar sferada istehsalçı və istehlakçı arasında əlverişli qiymət nisbətlərinin tənzimlənməsi.....	115
3.3. Kənd təsərrüfatında istehsaldaxili nisbətlərin və iqtisadi mənafe­lərin tənzimlənməsinin təkmilləşdirilməsi.....	125
NƏTİCƏ.....	134
İSTİFADƏ OLUNAN ƏDƏBİYYAT SİYAHISI.....	139

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. İqtisadi mənafeələr, onların koordinasiyası və təmin olunması mexanizmi müxtəlif inzibati sistemlərdə və idarəetmə metodlarında fərqli xarakter ala bilər. Bu baxımdan qeyd etməliyik ki, müstəqillik illərinin başlanğıcında respublikamızda bazar iqtisadi münasibətlərinə keçid aqrar-sənaye sisteminin yenidən qurulması üçün ilk növbədə yeni təsərrüfat formalarının təşkilini və onlar arasındakı iqtisadi əlaqələri tənzimləyən hüquqi bazanın yaradılması zəruri idi.

Aqrar sferada müəssisədaxili və müəssisələrarası istehsal - iqtisadi əlaqələri bütövlükdə sistemin və həmçinin ona daxil olan müəssisələrin maddi maraqlarının təmin olunmasına xidmət etməlidir. Buna nail olunması şəraitində həmin əlaqələr milli məqsədlərin reallaşdırılması vasitələrindən birinə çevrilə bilər. Göstərilən vəzifənin reallaşdırılması müəssisələr arasında bağlanan müqavilələrin növü, sayı, müqavilə öhdəliklərinin yerinə yetirilməsi vaxtı, müqavilənin bağlanması və yerinə yetirilməsində baş verən iddia və tələblərin xarakteri barədə dəqiq informasiyaya söykənir. Bundan əlavə, tərəflər arasındakı mövcud müqavilə münasibətlərində hüquq pozuntuları yaranan səbəblər aşkar olunmalı və müvafiq tədbirlər görülməlidir.

Təsərrüfatlararası müqavilə münasibətlərinin təşkilində və təkmilləşdirilməsində müxtəlif formada fəaliyyət göstərən aqrar birliklərin əhəmiyyətli rolu vardır. Belə birliklər geniş idarəetmə və nəzarət funksiyasına malik olmalıdır.

Bu müddəalara söykənərək müstəqillik dövrünün başlanğıcından etibarən milli aqrar sferada qarşılıqlı fəaliyyət göstərən təsərrüfat subyektlərinin maraq və mənafeələrinin təmin olunması sahəsində vəziyyəti qiymətləndirmək olar. İlk növbədə nəzərə alınmalıdır ki, qeyd olunan dövrdə istər ölkələrarası və istərsə də ölkə daxilində müəssisələrarası əlaqələrin sürətlə zəifləməsi nəticəsində istehsalçılar çox böyük itkilərə məruz qaldılar. Kolxoz və sovxoz təsərrüfatlarının bazasında xüsusi mülkiyyətin formalaşdırılması istiqamətində aparılan işlərin idarə olunmaması, onlara nəzarət edilməməsi son nəticənin də uğursuzluğuna səbəb oldu. İlk baxışdan belə görünürdü ki, sanki məqsəd yeni, müasir təsərrüfat sisteminin yaradılması deyil, köhnə

təsərrüfat sisteminin qısa müddətdə dağıdılmasıdır. Beləliklə, təsərrüfat əlaqələrinin itirilməsi aqrar istehsal sferasında qiymətlərin yüksək sürətlə artım dinamikasında özünü büruzə verməyə başladı. Bu prosesin gedişində və sonrakı dövrdə kənd təsərrüfatı istehsalçıları, istehlakçılar və dövlətin iqtisadi mənafeələrinin pozulması meylləri güclənməyə başladı. Beləki, istehsalın azalması ilə parallel olaraq qiymətlərin davamlı bahalaşması staqflyasiyanın baş verməsinə şərait yaratdı. Bu dövrün iqtisadi siyasətində basılıca yanlış yanaşma qiymətlərin bazarın öhdəsinə buraxılması oldu. Nəticədə kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı və emalının tam şəkildə iqtisadi maraqları təmin etməməsi öz təsdiqini tapdı.

Ulu Öndər H. Əliyev tərəfindən aparılan social-iqtisadi siyasətin nəticəsində aqrar sahənin inkişafına iqtisadi baxışlar, iqtisadiyyatın bu bölməsində maraq və mənafeələrin təmin olunmasına baxışlar dəyişdi. Qısa müddət ərzində aparılan islahatlar kənd təsərrüfatında ciddi irəliləyişlərə səbəb oldu. Hazırda ölkə rəhbərliyi tərəfindən regionların və qeyri-neft sektorunun inkişafı istiqamətində aparılan məqsədyönlü siyasət nəticəsində istehsalçıların yüksələn gəlirlərlə, istehlakçıların isə yüksək keyfiyyətli məhsullarla təminatı artmağa başladı. Bununla yanaşı dövlət büdcəsinə ödənişlərin məbləğində artım baş verdi. Lakin qeyd olunan fikirlər kənd təsərrüfatında maraq və mənafeələrin tam təminatına əsas vermir. Bunun basılıca səbəblərindən biri kənd təsərrüfatı məhsullarının və maddi-texniki resursların qiymətlərinin səviyyə və dinamikası arasında kəskin fərqlərin olmasından, eləcə də bu fərqlərin tənzimlənməsinə edilən cəhdlərin zəifliyindən ibarətdir. Tədqiqat işinin bilavasitə bu məsələnin həlli ilə bağlı elmi-təcrübi araşdırmalarla bağlılığı onun mövzusunun aktuallığını təsdiq edir.

Kənd təsərrüfatının milli iqtisadiyyatın sənayedən sonra ikinci böyük sahəsi olması onun inkişafı ilə bağlı məsələlərin geniş elmi araşdırmaların predmetinə çevrilməsini şərtləndirmişdir. Bu sahənin spesifik problemlərinin müxtəlif aspektləri respublikamızın bir çox tanınmış alimləri, o cümlədən X.H.Kazımlı, Ə.Ç.Verdiyev, İ.Ş.Qarayev, İ.H.İbrahimov, S.V.Salahov, E.A.Quliyev, E.R.İbrahimov, B.X.Ataşov, İ.H.Ahıyev, V.H.Abbasov, H.A.Xəlilov, R.Ə.Balayev, M.A.İbrahimov, V.Qasımlı, R.Z.Hüseyn və başqaları tərəfindən dərinlən araşdırılmışdır. Bununla yanaşı qeyd

etmək olar ki, aparılan tədqiqatlarda aqrar sahədə iqtisadi mənafehlərin təmin olunması problemi ümumi təşkilati-iqtisadi mexanizmlər aspektindən araşdırılmışdır. Lakin bu sahənin qarşılıqlı təsərrüfat əlaqələrində olduğu digər sahələrlə mübadilənin ekvivalentliyi məsələsinə bilavasitə qiymət amili baxımından yanaşılmamışdır.

Xarici ölkələrin tanınmış alim və tədqiqatçılarından Кундиус В.А., Оболенский К.П., Шмаков А.Г., Мазлоев В.З., Ползяков Д.А., Борхунов Н.А., Ушачев И.Г., Бондина Н.Н., Дроджз И., Радзявичюс Г., Scandirro P., Brucc C. və James Roumassetin elmi araşdırmalarında kənd təsərrüfatında iqtisadi mənafehlərin təmin edilməsinin müxtəlif aspektlərinə xüsusi yer verilmişdir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın məqsədi aqrar sferada sahələrarası mübadilənin ekvivalentliyinin təmin olunması və bu məqsədlə qiymətlərdən istifadə mexanizminin işlənilməsindən ibarətdir. Həmin məqsədə nail olmaq üçün aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsi məqsəduyğun sayılır:

- aqrar sferada iqtisadi mənafehlərin qorunmasında qiymət amilindən istifadənin elmi-nəzəri aspektlərinin və hüquqi əsaslarının araşdırılması;
- kənd təsərrüfatında qiymət tənzimlənməsinin beynəlxalq təcrübəsinin öyrənilməsi və onun Azərbaycanda tətbiqi imkanlarının qiymətləndirilməsi;
- aqrar sferada iqtisadi mənafehlərin tənzimlənməsində qiymət amilindən istifadənin mövcud vəziyyətinin təhlili;
- aqrar sferada iqtisadi mənafehlərin dəstəklənməsi göstəricilərinin qiymətlərin formalaşmasına təsirinin təhlili;
- kənd təsərrüfatında paritet qiymətlərin hesablanması normativ-metodik bazasının və onun səciyyəvi xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi;
- kənd təsərrüfat məhsulları istehsalının stimullaşdırılmasında qiymət mexanizmindən istifadənin yaxşılaşdırılması yollarının əsaslandırılması;
- aqrar istehsalçılar və istehlakçılar arasında optimal qiymət nisbətlərinin formalaşdırılması mexanizminin işlənilməsi;
- kənd təsərrüfatında istehsal daxili nisbətlərin təmin olunmasında iqtisadi mənafehlərin tənzimlənməsinin təkmilləşdirilməsi istiqamətlərinin müəyyən olunması;

Tədqiqatın obyektı kənd təsərrüfatı müəssisələri ilə onlar tərəfindən istehsal

məqsədlilə istifadə olunan maddi - texniki resursların istehsalçıları arasında mübadilənin ekvivalentliyidir.

Tədqiqatın predmeti kənd təsərrüfatı məhsullarının və kənd təsərrüfatı istehsalında istifadə olunan texniki və kimyəvi resursların qiymətləri arasındakı nisbətlərdir.

Tədqiqatın metodları. Tədqiqat işində müqayisəli təhlil, qruplaşdırma, balans, korrelyasiya-reqressiya təhlili metodlarından istifadə olunmuşdur.

Müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar.

- aqrar sferada fəaliyyət iştirakçılarının iqtisadi maraq və mənafeələrinin uzlaşdırılması problemləri;
- milli iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi mövqeyindən kənd təsərrüfatında qiymətlərin tənzimlənməsinə elmi-təcrübi yanaşmalar;
- aqrar sferada iqtisadi mənafeələrin təmin edilməsi amilləri arasında qiymətləri yeri və rolu;
- aqrar sferada iqtisadi mənafeələrin dəstəklənməsi mexanizminin qiymətlərə təsir səviyyəsi;
- kənd təsərrüfatında paritetlik və ya ekvivalent mübadilənin təmin olunmasının normativ-metodiki əsasları;
- kənd təsərrüfatında optimal istehsalçı və istehlak qiymətləri nisbətlərinin formalaşdırılması və tənzimlənməsi;
- iqtisadi mənafeələrin tənzimlənməsi üzrə beynəlxalq təcrübənin milli aqrar sferada səmərəli tətbiqi imkanları.

Dissertasiya işinin elmi yenilikləri aşağıdakılardan ibarətdir:

- aqrar sferada “iqtisadi mənafe” anlayışının elmi-nəzəri aspektləri araşdırılmış, məhdud elmi-nəzəri yanaşmalar əsasında onun iqtisadi maraqla qarşılıqlı əlaqə və asılılığı üzə çıxarılmışdır;
- qiymətlərin tənzimlənməsi üzrə beynəlxalq təcrübənin Azərbaycanın kənd təsərrüfatında tətbiqi imkanları qiymətləndirilmiş və onun yaxın perspektivdə dövlət dəstəyi ilə müşayiət olunması qənaətinə gəlinmişdir;
- aqrar sferada iqtisadi mənafeələrin dəstəklənməsi göstəriciləri və qiymət amili

arasındakı nisbətlərin ekonometrik qiymətləndirilməsi aparılmış, əsas növ məhsullar üzrə qiymət disparitetinin subyektlərin fəaliyyətinə və iqtisadi mənafeələrinə mənfi təsiri aşkar olunmuşdur;

- aqrar istehsalının stimullaşdırılmasında qiymət amilinin istifadə mexanizmi əsaslandırılmış, qiymətlərin stimullaşdırıcı funksiyasının reallaşdırılması şərtləri və imkanları təmin edilmədən iqtisadi mənafeələrin təmin edilməsinin qeyri-mümkünlüyü barədə nəticə çıxarılmışdır;
- aqrar istehsalçılar və istehlakçıların mənafeələrini təmin edən optimal qiymət nisbətlərinin formalaşdırılması mexanizmi işlənilməklə, istehsalçı və istehlakçı qiymətləri müəyyən edilərkən istehsal xərclərinin və maya dəyərinin dəyişməsi tempinin, inflyasiya və rentabellik səviyyəsinin uçota alınması qənaətinə gəlinmişdir.

Tədqiqat işinin nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Təqdim olunan dissertasiya işinin elmi-praktiki əhəmiyyətini bir neçə aspektdən qiymətləndirmək olar. Beləki, onun yerinə yetirilməsi zamanı aparılan təhlillər nəticəsində istehsalçıların, istehlakçıların və dövlətin iqtisadi mənafeələrinin koordinasiyasında qiymət amilindən istifadə səviyyəsi müəyyən edilmişdir. Ardıcıl olaraq, əldə olunan nəticə əsasında kənd təsərrüfatında istehsal daxili nisbətlərin təmin olunmasında iqtisadi mənafeələrin tənzimlənməsi istiqamətləri əsaslandırılmış, müvafiq təklif və tövsiyələr işlənilmişdir.

Dissertasiya işinin aprobeasiyası və tətbiqi. Dissertasiya işinin nəticələri barədə “Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyinin onuncu ildönümü”nə həsr olunmuş elmi-praktiki konfransda (Bakı 2002), “İqtisadiyyatın davamlı inkişafı problemlər, perspektivlər, Beynəlxalq elmi konfransda (Sumqayıt 27-28 aprel 2016), Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunmuş “Müstəqil Azərbaycan dövlətinin ərzaq təhlükəsizliyinin yüksəldilməsi problemləri” mövzusunda Beynəlxalq Elmi-Praktik Konfransda (Bakı, 1-2 iyun 2018) məqalə və tezislərlə çıxışlar edilmiş, nüfuzlu elmi jurnallarda məqalələr çap olunmuşdur.

Tədqiqat işinin yerinə yetirilməsi zamanı əldə olunan nəticələr əsasında verilən təkliflər Aqrar Elm və İnformasiya Məsləhət Mərkəzi tərəfindən praktiki istifadə üçün qəbul olunmuşdur (arayış № 02/1803, 12.02 2018-ci il).

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. Dissertasiya işi Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetində yerinə yetirilmişdir.

Dissetrasiya işinin həcmi və quruluşu. Tədqiqat işi giriş (9.959 işarə), 3 fəsil (I fəsil – 89.220 işarə, II fəsil – 77.414 işarə, III fəsil – 65.114 işarə) nəticə (10.290 işarə) və istifadə olunan ədəbiyyat siyahısından ibarət olmaqla 146 səhifə (251.996 işarə) həcmindədir. Dissertasiya işində 5 diaqram, 4 şəkil və 17 cədvəl verilmişdir.

I FƏSİL. KƏND TƏSƏRRÜFATINDA İQTİSADI MƏNAFELƏRİN TƏMİN OLUNMASINDA QIYMƏT MEXANİZMİNDƏN İSTİFADƏNİN NƏZƏRİ-METODOLOJİ ƏSASLARI

1.1. Aqrar sferada iqtisadi mənafehlərin qorunmasında qiymət amilindən istifadənin elmi-nəzəri aspektləri

Hər bir təsərrüfat subyektinin özünəməxsus iqtisadi maraq və mənafehləri vardır. Onların təmin olunmaması cəmiyyətdə qarşılıqlı iqtisadi münasibətlərdə olan tərəflər arasında ziddiyyətlər yaradır. Təsərrüfat subyektlərinin iqtisadi maraqları qarşılıqlı sosial-iqtisadi münasibətlərin özünü real şəkildə büruzə verməsi forması kimi çıxış edir. Cəmiyyətdə istehsal münasibətləri konkret reallıq olaraq iqtisadi maraqlar kimi təşkilati cəhətdən ikrar oluna bilər. Öz növbəsində istehsal münasibətləri iqtisadi maraqlar formasında reallaşır. İqtisadi maraqların tədqiqinin özünəməxsus tarixi vardır. Onun mahiyyətinin araşdırılmasında iki dövrü və ardıcıl olaraq iki yanaşmanı ayırmaq olar.

1970-1975-ci illəri əhatə edən birinci dövrdə iqtisadi maraq iqtisadi tələbatla eyniləşdirilirdi. Bu yanaşmanın əsas arqumenti ondan ibarət idi ki, son nəticədə bütün istehsal prosesi və onun əlaqələri bu və ya iqtisadi tələbatların təmin edilməsi məqsədini qarşıya qoyur.

İqtisadi marağın mahiyyətinin müəyyən olunmasına 1976-1986-cı illərdə yaranan ikinci yanaşma daha perspektivlidir. Bu yanaşmaya görə iqtisadi maraq “ subyektin özünü təsdiqini və inkişafını təmin edən əlaqə və münasibətlərin zəruriliyini müəyyən edən iqtisadi fayda,səmərədir.

Real gerçəkliyin təsdiqi kimi qeyd olunmalıdır ki, iqtisadi maraq təkrar istehsal prosesinin iqtisadi tələbatlar sisteminin təmin edilməsi üzrə əsas agentləri arasında münasibətləri ifadə edən iqtisadi kateqoriyadır. Bu halda maraq anlayışı ayrıca maddi tələbatlar deyil, təsərrüfat subyektlərinin tələbatları ilə digər subyektlərlə onların qarşılıqlı fəaliyyətində tələbatları sisteminin məcmusu kimi baxmağa imkan verir [47, s.54].

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, iqtisadi maraqla bərabər iqtisadi mənafein də təmin olunması məsələsi də hər bir təsərrüfat subyekti üçün əhəmiyyətlidir. İqtisadi mənafe daha çox mülkiyyətin reallaşdırılması ilə bağlı olan kateqoriyadır. İnsanların iqtisadi fəaliyyəti bilavasitə onların mənafe ilə əlaqədardır. Beləki, onlar bu fəaliyyətə müəyyən məqsədlərlə başlayırlar. Həmin məqsədlər ailənin yaşayışını təmin etmək, varidatı artırmaq, ictimai borcun yerinə yetirilməsi və s. ola bilər.

Cəmiyyətin inkişafında iqtisadi mənafein rolu barədə fikirlərini bölüşməklə A. Smit qeyd edir ki, insanlar öz mənafeinini güdməklə cəmiyyətin inkişafına da əlverişli şərait yaradırlar. Alman filosofu Hegel belə hesab edir ki, mənafe xalqların həyatını hərəkətə gətirir. Öz növbəsində F. Engels də iqtisadi mənafe məsələsinə toxunmaqla “hər bir cəmiyyətin iqtisadi münasibətləri hər şeydən əvvəl mənafe kimi təzahür olunur” qənaətinə gəlmişdir.

İnsanların təfəkkür tərzinə ciddi təsir göstərən mənafe onların davranışının hərəkətverici qüvvəsidir. Cəmiyyətin inkişafı ilə əlaqədar olaraq hər bir ictimai quruluşda millətin özünün ictimai mənafeyi vardır. K. Marks yazırdı ki, adamlar nəyin uğrunda mübarizə aparırlarsa, aparsınlar bu onların mənafeyi ilə bağlıdır. Mənafe insanların istehsal fəaliyyətindəki arzu və istəklərinə də öz təsirini göstərir [56, səh. 43].

Mənafe nəzəri cəhətdən mülkiyyətin növündən asılı olaraq fərdi(şəxsi), qrup və ümumi(dövlət) mənafeləri şəklində öyrənilir. Onların təzahür formalarını isə adətən aşağıdakı kimi təsnifləşdirirlər:

- Müxtəlif sosial qrupların (mülkiyyətçilərin, varlıların və yoxsulların, şəhər və kənd əhalisinin və s.) mənafeləri.

- Yerli və regional (milli və beynəlxalq, cari və perspektiv və s.) iqtisadi mənafe.

Mənafein göstərilən formaları arasında sıx qarşılıqlı əlaqə vardır və onların düzgün koordinasiyası cəmiyyət və təsərrüfat subyektləri üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Onlar arasında xüsusi yer tutan fərdi mənafein ödənilməsi qrup və ümumi mənafein də daha dolğun şəkildə ödənilməsinə zəmin yaradır. Ardıcıl olaraq, qrup mənafein də fərdi və ümumi mənafe arasında vasitəçi rolunu oynamasını, eyni zamanda ümumi mənafein təmin olunmasına əlverişli şərait yaratmasını da qeyd

etmək olar. Bununla yanaşı bəzən ümumi mənafeələrə üstünlük verilməklə fərdi və qrup mənafeələr arxa plana keçirilir.

Təsərrüfat subyektlərinin hər birinin iqtisadi tələbatlar sisteminin inkişafı öz növbəsində iqtisadi maraqların təkrar istehsalı üçün şərait yaradır. Cəmiyyətin və təsərrüfat subyektlərinin maraqları sisteminin təkrar istehsalındakı sabitlik iqtisadi tələbatların təmin olunmasını, onların genişlənməsini və yenilənməsini təmin edir.

İqtisadi artım sürətinin azalması, istehsal olunan məhsulun keyfiyyətinin aşağı düşməsi, iqtisadi tələbatlar sisteminin təmin olunması şəraitini pisləşdirməklə iqtisadi maraqlar sisteminə də mənfi təsir edir. Beləliklə, iqtisadi tələbatlar sistemi cəmiyyətdə iqtisadi maraqların reallaşdırılması nəticəsində yaranan münasibətlərin maddi obyektidir.

Müasir istehsal və iqtisadi münasibətlər, mənafeələrin təmin olunması və koordinasiyası əsasən təsərrüfatçılıq subyektlərinin rəqabətqabiliyyətliyindən asılıdır. Xüsusən, kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsullarına olan artan tələblər istehlak bazarlarında rəqabətin artması bu məsələni daha da aktuallaşdırır. Bu baxımdan müasir aqrar siyasətin üç əsas hədəfini ayırmaq olar:

- Fermerlərin gəlirlərinin təmin edilməsi;
- Kənd ərazilərinin inkişafı;
- Aqro-ekoloji siyasət.

Fermerlərin gəlirlərinin təmin edilməsi bir qayda olaraq onların itki və zərərlərinin kompensasiya olunması, gəlirlərinin sabitliyinin, minimum gəlirlərinin, ümumiyyətlə, fermer təsərrüfatlarının uzunmüddətli dayanıqlığının təmin edilməsi tədbirlərindən ibarətdir.

Kənd ərazilərinin inkişafı proqramı çərçivəsində effektivliyi təmin etmək məqsədilə yerlərdə fəaliyyət qrupları yaradılır və hər bir zona üzrə planlar tərtib olunur. Proqramın hədəfi innovativ, integrasiya olunmuş və iştirakçılığı təmin edən ərazi inkişaf strategiyalarından istifadə etməklə kənd ərazilərində iqtisadi aktivliyi təmin etməkdir.

Aqro-ekoloji siyasət üzrə proqramların hədəflərinə əlverişsiz coğrafi ərazilərdə fermerlərin istehsal etdiyi məhsullar üzrə kompensasiyaların verilməsi, ətraf mühitin

və resursların qorunması kimi məsələlər daxildir.

Aqrar siyasətin qeyd olunan hədəflərinə çatmaq üçün dünyanın aparıcı ölkələrində kənd təsərrüfatına üç dəstək kanalından – istehsalçılara və istehlakçılara dəstək mexanizmindən, həmçinin ümumi xidmətlər dəstəyindən istifadə olunur. Öz növbəsində istehsalçılara dəstəyin reallaşdırılması üçün bir sıra dəstək altkanallarından istifadə təcrübəsinin olması qeyd edilə bilər.

Birincisi, bazar qiymətlərinə dəstək və ya minimum qiymət dəstəyi. Bu altkanal yerli bazar qiymətləri ilə kənd təsərrüfatı məhsullarının xarici bazar qiymətləri arasında olan fərqlərlə bağlı transfertləri əhatə edir.

İkincisi, xərclərə görə ödənişlər - istehsalçılara onların xərclərinə görə verilən transfertləri əhatə edir. Bu zaman təsbit olunmuş kapital ödəmələrindən (təsərrüfatlarda tikinti, avadanlıq təchizatı, irriqasiya və s.), fermerlər üçün xidmət (maliyyə-mühasibat, texniki, kommersiya, fitosanitar və s.) sxemlərindən istifadə oluna bilər.

Ümumiyyətlə, kənd təsərrüfatında iqtisadi mənafehlərin təmin olunması məsələsi istehsalçılar, emal müəssisələri, təchizatçılar, dövlət və istehlakçılar arasında qarşılıqlı münasibətlərdə özünü büruzə verir. Beynəlxalq metodologiyaya görə aqrar siyasətin uğurla reallaşdırılması zamanı “qalib” və “uduzan” tərəflər təyin edilməli, istehsalçılara vəziyyətdən çıxış yollarını müəyyən etmək üçün imkan yaratmaq lazımdır. Bu da göstərilən subyektlər arasında mübadilənin ekvivalentliyi və səmərəliliyi problemini ön plana çıxarır.

Qeyd oluna bilər ki, XX əsrin 90-cı illərinin əvvəllərində ölkəmizdə aparılan qiymətlərin liberallaşdırılması kənd təsərrüfatına mənfi təsir göstərmiş, kənd və şəhər arasında ekvivalent mübadilə münasibətlərini pozmaqla istehsalçıların, həmçinin emal müəssisələrinin mənafehinə ciddi zərbə vurmuşdur..

Aparılan araşdırmalardan məlum olur ki, “ekvivalent mübadilə” anlayışının məzmunu barədə iqtisadçılar arasında hələ də fikir müxtəlifliyi mövcuddur. Bu da elmi mənbələrdə onun məzmununun aşağıdakı şəkildə fərqli açıqlamalarının özünə yer almasından irəli gəlir:

1. Bərabər ölçülü dəyərlərə və ya ictimai-zəruri əmək xərclərinə uyğun mübadilə;
2. Məhsulların mübadiləsindən irəli gələn təkrar istehsal şəraiti;

3. Dəyər yaxud əmtəədə maddiləşmiş əmək xərcləri üzrə mübadilə və s.

Müəyyən edilmiş metodologiya nöqteyi-nəzərindən makroiqtisadi səviyyədə sahələrarası mübadilənin ekvivalentliyinin təmin edilməsi üzrə mübahisələr yeni xarakter alır. Bu məsələnin həllinə son dövrlərə qədər yalnız qiymət amili baxımından yanaşılmışdır. Lakin mübadilənin ekvivalentliyinin təmin olunmasının ümumi və çoxşaxəli problem olması ayrıca qeyd olunmalıdır. Kənd təsərrüfatı və sənaye arasında ekvivalent münasibətlərinin tənzimlənməsinə yalnız qiymətlər vasitəsilə deyil, həm də maliyyə-kredit mexanizmindən istifadə olunmaqla təmin edilir.

Göstərilən fikirlərin davamı kimi qeyd edilməlidir ki, elmi terminologiyada və iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi təcrübəsində sahələrarası ilkin və ümumi ekvivalentlik anlayışları fərqləndirilməlidir. Sahələrarası mübadilə iştirakçılarının ilkin gəlirinə əsaslanan ilkin ekvivalentlilik qiymətəmələgəlmə mexanizmi, daha dəqiq desək, qiymətlərin paritetliyi vasitəsilə təmin olunur. Ardıcıl olaraq, ümumi ekvivalentlilik mübadilə obyektı olan əmtəə və xidmət kütləsinin hərəkətində, həmçinin qeyri-qiymət tənzimləmə kanalları vasitəsilə ictimai dəyərin yenidən bölgüsü prosesində formalaşır. Belə nəticəyə gəlmək olar ki, ümumi ekvivalentliliyin təmin olunması tənzimləmənin qiymət və metodlarından istifadəni nəzərdə tutur.

Kənd təsərrüfatı və sənaye arasında mübadilənin ekvivalentliliyi iqtisadiyyatın aqrar bölməsinin aşağıdakılarla bağlı olan xüsusiyyətləri ilə əlaqədardır:

1. Rəqabətli istehsal amilləri bazarlarının təhlili. Aqrobiznes sferasında digər istehsal resurslarından istifadə variantlarının seçilməsinə aqrar istehsalın əsas amili olan torpağın xüsusiyyəti, qiyməti və keyfiyyəti əhəmiyyətli təsir göstərir.

2. Kənd təsərrüfatı məhsullarına olan tələbin təhlili. Göstərilən tələbin qeyri-elastikliyi aqrar istehsal sferasında gəlirlərin azlığı probleminin yaranmasına səbəb olur. Bu, əlavə kənd təsərrüfatı məhsulunun istehsalının onun son hədd faydalılığının kəskin şəkildə aşağı düşməsi ilə nəticələnməsindən irəli gəlir.

Aqrar sfera ölkə iqtisadiyyatının digər bölmələrindən istehsal vasitələrindən istifadə sahəsində işlərin mövsümliliyi, məhsulların saxlanılması və emalının spesifik xüsusiyyətləri və s. ilə fərqlənir. Şübhəsiz ki, bu göstəricilər aqrar - sənaye kompleksində biznes fəaliyyətinin təşkilinə öz təsirini göstərir.

Aqrar biznes sferasında bazar münasibətlərinin xarakterik xüsusiyyətləri sırasına aşağıdakıları aid etmək olar.

Aqrar biznes sferasında bazar münasibətlərinin xüsusiyyətləri	
Əmtəələrin nisbi həmcinsliyi	Yüksək sahibkarlıq riski
Çoxsaylı müstəqil sahibkarların olmasına görə əmtəələrin yüksək rəqabət qabiliyyətliliyi	Qiymət qeyri-paritetliliyi nəticəsində kənd təsərrüfatı və əlaqədar sahələr arasında ekvivalent əlaqələrin pozulması
Kənd təsərrüfatı istehsalındakı tərəddüdlərlə əlaqədar bazar konyunkturasının qeyri -dayanıqlığı	Bazarın inkişafına dövləti tərəfindən əhəmiyyətli müdaxilənin olması

Şəkil 1.1.1. Aqrobiznesin xarakterik xüsusiyyətləri.

Mənbə: Nəzəri materiallar əsasında müəllif tərəfindən tərtib olunmuşdur

Ərzaq bazarının daha dolğun təmin olunması üçün ilk növbədə müasir texnika və texnologiyadan geniş istifadə olunmalı, fermer istehsalının avtomatlaşdırılması və torpağın yüksək texnoloji emalı aparılmalıdır. Onu da nəzəfə almaq lazımdır ki, canlı təbiətdə baş verən və torpaq sahəsinin məhsuldarlığının əsas amillərindən olan təbii-iqlim şəraiti ilə bağlı olan proseslər aqrar istehsala öz təsirini göstərirlər.

Məlum olduğu kimi, torpaq üzərində mülkiyyət aqrar istehsalın əsasını təşkil edir. Əsas istehsal amili olan torpağın qiymətinin ardıcıl olaraq kənd təsərrüfatı məhsulunun qiymətinə və mübadiləsi imkanlarına təsir dərəcəsi qiymətləndirilir.

Kənd təsərrüfatı və sənayenin digər sahələri arasında mübadilə münasibətlərinin qiymətləndirilməsi məqsədilə müvafiq əmtəələrin istehsalçılardan istehlakçılara doğru hərəkətinin izlənilməsi zəruridir. Həmin məqsədlə “aqrobiznes” anlayışından geniş istifadə olunur. Aqrobiznes anlayışı əsasən kənd təsərrüfatını resursla təmin edən sahələr və satış, emal və bölgü proseslərini əhatə edir.

Təcrübə göstərir ki, bəzən kənardan alınan resursların dəyəri kənd təsərrüfatı məhsullarının dəyərinin yarısını və daha artıq hissəsini təşkil edir. Bu baxımdan aqrobiznesin səmərəliliyinə ərzaq sisteminin mühüm elementi və istehlakçılara ərzağın lazımi keyfiyyətdə çatdırılmasını və satışının zəruri şərti, eləcə də sərfəli qiymət kimi baxılmalıdır.

Məlum olduğu kimi, ərzaq məhsullarının əsas hissəsi əvvəlki dövrlərdə, yeni mərkəzləşdirilmiş iqtisadi sistemdə bilavasitə dövlət kanalları vasitəsilə bölüşdürülürdü. Bu da ərzaq zəncirinin və onun müxtəlif həlqələrinin

qiymətləndirilməsi məsələsini gündəmə gəlməsinə ehtiyac yaratmırdı. Bu vəziyyət əsasən keçid dövrünün ilkin mərhələlərində ərzaq məhsullarının qıtlığının baş verməsi və onların bölgüsündə xüsusi kanalların zəif inkişaf etməsi səbəbindən “qara bazar”ın ciddi problemlər yaratması izah olunurdu və bununla da bazar iqtisadi münasibətləri barədə mənfi təsəvvürlər formalaşırdı.

Rəqabət şəraitində və əmtənin təklifi həcmnin normal olduğu dövrdə müəyyən kənarlaşmaların yaranması ehtimalı çox aşağıdır. Məlumdur ki, məhsulun dəyərində ərzaq zəncirinin bütün sonrakı mərhələlərində əlavələr edilir. Səmərəli bazar sistemi məhsulun istehsalçılardan ilkin alıcıya doğru sürətli və minimum itkilərlə müşayiət olunan hərəkətinin olmasını tələb edir. Birinci mərhələdə məhsul seçilə və növlərə ayrıla bilər. Əməl zamanı məhsulun forması dəyişdirilməklə onun faydalılığı yüksəldilir. Məhsulun istehsalı yerindən istehlak mərkəzinə nəql olunması müəyyən xərc tələb etməklə mühüm funksiya yerinə yetirir. Eyni zamanda tez xarab olan məhsulların saxlanması əlavə xərc tələb etməklə bərabər müəyyən risklə bağlıdır. Əgər məhsulun saxlanılmasına kifayət qədər maliyyə vəsaiti yoxdursa, onda müvafiq əməliyyat həyata keçirilmir.

Yuxarıda söylənilənlər kifayət qədər rəqabət olmayan şəraitdə həddən artıq yüksək mənfəətin əldə edilməsinin mümkünlüyü barədə fikirlərlə ziddiyyət təşkil edir. Bununla yanaşı kommersiya fəaliyyətinin bəzi növlərinin ictimai səmərəliliyi də şübhə doğurur. Məsələn olaraq göstərilə bilər ki, kənd təsərrüfatı məhsullarının əməli ilə məşğul olan şirkətlərin reklama və öz məhsullarının hərəkətinə çoxlu vəsait sərf etməsinin başlıca səbəbi keyfiyyətə yaxın əmtəələrin süni şəkildə onlara qarşı qoyulmasından ibarətdir.

Bundan əlavə müqavilə bağlanan zaman iri müəssisələrin gücü ilə müqayisədə fermerlər öz mövqelərinin zəifliyini hiss edirlər. Ona görə də ərzaq zəncirinin bir neçə iri firma hegemon olduğu sahələrini nəzərdən keçirən zaman orada kifayət qədər rəqabət gücünün təsir göstərən-göstərməməsinə diqqət yetirmək lazımdır.

Qeyd etmək olar ki, çoxlu sayda iri firmalar fəaliyyət göstərməsi aqrobiznes mövqeyindən yanaşmada bu sahədə təkmil rəqabətin əsas prinsiplərinin tətbiq edilməsi anlamına gəlmir. Ona görə də onun barədə mövcud olan nəzəri məsələlərə müəyyən

düzəlişlər edilməlidir.

Təkmil rəqabətlə müqayisədə tamamilə əks qütbdə inhisarın mövcud ola biləcəyi istisna olunmur. İnhisar iəriaitində bir satıcının bazar üzərində mütləq nəzarəti hökm sürür. Bunun üçün alıcıların hər hansı br alternativ məhsulun alışına keçmək imkanının olmaması başlıca şərtədir. Bəzi lokal və qısamüddətli hallar istisna olmaqla aqrobiznes sferasında belə hallara praktiki olaraq təsadüf olunmur.

Rəqabətlə bağlı arqumentlərin tam dəqiqliyi təsdiq yaxud inkar edilə bilməz. Ona görə ki, təbiət elmlərindən fərqli olaraq iqtisadiyyatda nəzarət olunan eksperimentlərin aparılması doğru deyil. Bu zaman oxşar vəziyyətlərdə alternativ yanaşmalar müqayisə edilir. Aqrobiznes sahəsində davamlı struktur və texnoloji dəyişikliklər baş verdiyindən burada dinamik səmərənin əldə olunması daha yüksək əhəmiyyət kəsb edir.

Kənd təsərrüfatı üçün resurs istehsal edən sahələr			
Maşınlar, kübrə, toxum, yem və s.			
İstehsalçılar (firmalar)			
Kənd təsərrüfatı xammalının istehsalı	Ərzaq məhsullarının istehsalı	Aralıq məhsullar (yem, cins, malqara)	
Topdansatış bazarlar		Emal	
Kooperativlər	Digər müəssisələr	Kooperativlər	Digər müəssisələr
	Pərakəndə satış ticarət	İctimai iaşə	
	İstehsalçılar		

Şəkil 1.1.2. Ərzaq zənciri

Mənbə: Nəzəri materiallara istianadən tərtib olunmuşdur.

Müxtəlif əmtəə növlərinin bütün mövcud satış kanallarını göstərmək mümkün olmadığına görə göstərilən sxemin sadələşdirilmiş sxem kimi qəbul edilməsi lazım gəlir. Bundan əlavə həmin sxemdə praktiki olaraq ərzaq zəncirinin istənilən sahəsində yeri ola bilən idxal və ixrac nəzərə alınmamışdır.

Bütün bazar iqtisadiyyatı ölkələrində ərzaq zəncirini təşkil edən əsas həlqələr bəzi istisnalar olmaqla xüsusi əllərdə cəmləşmişdir. Ümumiyyətlə, aqrobiznes müəssisələri kommersiya və kooperativ müəssisələr ola bilərlər. Fermer kooperativləri əsasən resursların göndərilməsi şərtləri, onların kənd təsərrüfatı məhsullarının düzgün emalının və satışının təşkilindəki rolu, ölkələr, eləcə də fəaliyyət növləri üzrə bir-birindən fərqlənirlər. Kənd təsərrüfatı istehsalçılarını zəruri avadamıq və ləvazimatlarla təchiz edən, həmçinin emal və kommersiya firmaları çox iri müəssisələr

ola bilərlər. Onların fəaliyyətinin milli və hətta beynəlxalq səviyyələrdə təşkili və genişləndirilməsi mümkündür.

Ərzaq zəncirinin həlqələri və onlar arasında fəaliyyət göstərən mexanizmlərin araşdırılması bəzi məqamları ortaya qoyur. Aqrar bölmənin yüksək səviyyədə inkişaf etdiyi ölkələrdə kənd təsərrüfatı məhsullarının dəyərinin yarıya qədərini həmin məhsulların istehsalı üçün zəruri resursların alınmasına çəkilən xərclər təşkil edir. Həmin xərclərin strukturunda xüsusi çəkisinə ilk yerləri yem, sonra gübrələr və daha sonra isə inventar, yanacaq və toxum tutur. Bunu Avropa Birliyinə üzv olan ölkələrin təmsalında da göstərmək olar.

Cədvəl 1.1.1.

Kənd təsərrüfatı resurslarına çəkilən xərclərin strukturunu 2018-ci il (faizlə)

	Britaniya	Danimarka	Belçika	Almaniya	Fransa	İspaniya	Yunanıstan
1. Yem	41	40	42	29	31	44	24
2. Inventarların alınması, onun təmiri və saxlanması	19	18	9	17	10	16	15
3. Gübrələr və torpağın yaxşılaşdırılması vasitələri	9	10	7	9	12	11	9
4. Yanacaq, sürtkü materialları	7	8	8	16	8	8	24
5. Bitkilərin mühafizəsi vasitələri	6	6	5	6	10	4	8
6. Toxum	4	3	6	6	12	4	6
7. Digər resurs və xidmətlər	14	15	23	17	17	13	13
Bütün resurslar	100	100	100	100	100	100	100
Məhsulun dəyərində resursun xüsusi çəkisi,%	55	51	55	53	46	44	23

Mənbə: FAO Statistical Yearbook 2019

Öz üzvlərini resurslarla təchiz edərək, fermer kooperativləri bəzən vasitəçi rolunda çıxış edirlər. Onların analoji fəaliyyəti yem və toxum üzrə Almaniya, maşınlar və toxum üzrə İtaliya, əsasən yem təchizatı üçün isə Danimarka, Böyük Britaniya, Hollandiya və Fransada daha geniş yayılmışdır.

Kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalçıların çoxluğu onların satışı üzrə müxtəlif bazar kanallarının formalaşmasını şərtləndirir. Onların bazar mövqeyi bazarda bir alıcının olması, yəni monopsoniya şəraitində xeyli zəifləyir. Bu Nəqliyyatla bağlı çətinliklər olan regionlarda bu, daha böyük problemlə çevrilə bilər. Belə qənaətə gəlmək olar ki, fermerlərin gəlirləri səviyyəsi bazar sisteminin səmərəli fəaliyyətindən asılıdır. Kənd təsərrüfatı məhsullarının növlərindən asılı olaraq fermerlər öz

məhsulunun satışının təşkili üçün aşağıdakı üsullardan istifadə edə bilirlər:

1. ***Birbaşa istehlakçılara satış.*** Kənd təsərrüfatı mağazaları bilavasitə fermerlərdən aldıkları məhsulları sata bilirlər. Meyvə və tərəvəz satışında alacağı məhsulun alıcının özü tərəfindən yığılması sistemi (Böyük Britaniyada olduğu kimi) də müəyyən rol oynayır. Belə satış formasının tətbiqi səmərəliliyi əhalisinin əksəriyyəti avtomobildən istifadə edən iri şəhərlərin fermer təsərrüfatlarına yaxınlığından asılıdır. Bütövlükdə kənd təsərrüfatı məhsullarının satışında birbaşa satışlar az bir hissəni təşkil edir.

2. ***Əmtəə bazarlarında (hərraclarda satış).*** Ev heyvanları, eləcə də meyvə və tərəvəzin böyük hissəsi bu üsulla satılır. Ucqar kənd rayonlarında təşkil olunan xırda bazarlar əksər hallarda lazımi səviyyədə fəaliyyət göstərə bilmirlər. Ticarətin düyməli sistemi kimi tanınan “Holland hərracları” kifayət qədər reñitəsiyaya malikdir. Adi hərrac sistemindən fərqli olaraq, bu hərracın dileri gözləniləndən daha yüksək səviyyədə start qiyməti elan edir. Bundan sonra isə qiymətin aşağı salınması istiqamətində təkliflər söylənilir. Müəyyən qiymət səviyyəsi təklif olunarkən düyməni birinci sıxan alıcı məhsulu alır.

3. ***Topdansatış ticarətçilərə və emal müəssisələrinə satış.*** Dənli bitkilərin, iribynuzlu mal-qaranın və kənd təsərrüfatı heyvanlarının əsas alıcıları topdansatış ticarətçiləridir.

4. ***Kooperativlərə satış.*** Fermerlərdən məhsulu alan “birinci həlqə” kooperativlər onun ilkin emalını da həyata keçirə bilirlər, “İkinci həlqə” kooperativlər “birinci həlqə” kooperativlərlə qarşılıqlı fəaliyyət göstərərək məhsulun satışın və növbəti emalını təşkil edə bilirlər.

5. ***Kontraktlar üzrə emal müəssisələrinə satış.*** İstehsalçı belə kontraktlar üzrə müəyyən miqdarda əmtəə göndərişi və istehsal metodları ilə bağlı öhdəlikləri öz üzərinə götürür. Emal müəssisəsi də öz növbəsində məhsulun müəyyən qiymətə alınması, kreditlərin verilməsi, eləcə də texniki yardımın göstərilməsi kimi öhdəliklər götürə bilər. Fermerlər üçün belə kontraktların üstünlüyü onların öz məhsulunu zəmanətli qiymətlərlə sata bilmək, kredit və texniki yardım almaq imkanlarına malik olmasından ibarətdir.

Kənd təsərrüfatı və sənaye arasında mübadilə vasitələrinin formalaşdırılmasına baxmayaraq, aqrar istehsalın resurs bazasının formalaşması və kənd təsərrüfatı məhsullarının bazarda satışı üzrə müxtəlif satış kanallarının olması həmin mübadilənin ekvivalentliyinin təmin olunmasının yeganə şərti deyil. Bu prosesin tənzimlənməsinin başlıca amili mübadilə qiymətləri, başqa sözlə maddi-texniki resursların və kənd təsərrüfatı məhsullarının qiymətləri arasındakı nisbətlərdir. Mərkəzləşdirilmiş iqtisadi sistemdə bu nisbətlər həmişə birincinin xeyrinə olmuşdur. Respublikamızda qiymətlərin liberallaşdırılmasından sonra isə həmin qiymət növlərinin artım dinamikası arasında kəskin fərqlərin yaranması araşdırılan problemin mürəkkəbliyini və aktuallığını əyani şəkildə sübut edir.

Hər bir ölkədə ərzaq təhlükəsizliyinin təmin olunması məsələsinin reallaşdırılması iqtisadiyyatın aparıcı sahələri olan sənaye və kənd təsərrüfatı arasında əmtəə mübadiləsinin ekvivalentliyinin təmin olunması məqsədilə qiymət paritetliyinə nail olunmasını zərurətə çevirir.

Bir çox ensiklopedik lüğətlərdə göstərildiyi kimi, qiymət dispariteti dedikdə əsasən “müxtəlif məhsulların qiymət nisbətlərinin, yəni ictimai - zəruri məsrəflərə uyğun qiymət nisbətlərinin pozulması” başa düşülür.

Aqrar sektora münasibətdə qiymət dispariteti kənd təsərrüfatı məhsullarının qiymət nidekslərinin digər sahələrin, xüsusilə, aqrar sektorun resurs təminatçısı olan sahələrin qiymət indekslərinə mütənasib şəkildə dəyişməməsidir. Daha dəqiq desək, o, müəyyən tarixi dövrdə qiymətlərin resurs təminatçısı olan sahələrdə aqrar sahə ilə müqayisədə daha sürətlə artmasıdır. İqtisadi ədəbiyyatda belə vəziyyət bəzən “... kənd təsərrüfatının - təkmil rəqabətə yaxın şəraitdə fəaliyyət göstərən sektorun resurs təminatçısı, satış-tədarükçü və emal sektorlarının təzyiqi altında olması” kimi xarakterizə edilir [88, səh. 7]. Belə hesab olunur ki, qiymət dispariteti yalnız inkişaf etməkdə olan ölkələri, regionları deyil, həm də inkişaf etmiş ölkələri də əhatə edir.

Bir çox tədqiqatçıların araşdırmaları ilə sübut olunmuşdur ki, qiymət dispariteti kənd təsərrüfatında çox ciddi neqativ proseslərin baş verəməsinə şərtləndirir. N.A. Smirnovanın rəyinə görə qiymət dispariteti kəndlə şəhər arasında ciddi sosial fərqlər yaratmaq və aqrar sektorda dekapitallaşdırmaya, yəni əsas fondların yeniləşməsi

prosesinin dayanmasına rəvac verməklə kənd təsərrüfatının inkişafına tam əngəl olur [89, səh. 94-95].

D. A. Polzikov da qiymət disparitetinin aqrar sferanın inkişafına təsirini qeyd etmiş və onun formalaşması səbəblərini müəyyənləşdirməyə cəhd etmişdir. O, hesab edir ki, qiymət disparitetinin əsas səbəbləri bir tərəfdən kənd təsərrüfatı istehsalının bahalı texniki resursları təminatı, digər tərəfdən isə aqrar sektorun özünün aşağı rəqabət qabiliyyətli olmasıdır. Burada enerji resurslarını dünya qiymətlərindən çox az fərqlənən qiymətlərlə əldə edən aqrar sektorun əsas sahələrində orta dünya məhsuldarlığına nail olunmamasını real nümunə olaraq qeyd etmək olar. D.A. Polzikov bununla yanaşı kənd təsərrüfatı müəssisələrinin adətən kiçik ölçülü olmasını və bu səbəbdən də qiymətlərə təsir göstərə bilməməsini, aqrar istehsalın yüksək riskliliyini və dövrüyyə vəsaitlərinin istifadə müddətinin çox olmasını (kredit resurslarının bahalığını şərtləndirir), kənd təsərrüfatında resurs alışıının fasiləsizliyini, həmçinin son istehlakçıya aqrar istehsalçıların birbaşa çıxışının olmaması və buna görə də onların əlavə dəyərin bölgüsündə fəal iştirak edə bilməməsini, sosial əhəmiyyətli kənd təsərrüfatı məhsullarının (məsələn, hətta əlverişli konyunktura şəraitində taxılın) qiymətlərinin artımının dövlət tərəfindən məhdudlaşdırılmasını qiymət disparitetinin əsas səbəbləri hesab edir[85, səh. 14-16].

Polzikov qiymət disparitetini şərtləndirən səbəbləri düzgün aşkarlayır, lakin əlavə olunmalıdır ki, belə səbəblərdən biri də (kənd təsərrüfatı məhsullarına olan tələb və onların təklifinin qiymət elastikliyi fərqli olmasıdır. Aqrar qiymətlərin səviyyəsinin formalaşmasında və hətta bütövlükdə aqrar sektorun fəaliyyətində nisbi qeyri-elastiklik mühüm rol oynayan amillərdən biridir. Ona görə də bu məsələnin daha dərinlən öyrənilməsi və təhlili məqsədəuyğun sayılır. Məlumdur ki, kənd təsərrüfatı məhsulları bazarında tələbin qeyri-elastiklikliyi əmsalını 0,1 və hətta daha kiçik ölçüdə qəbul etmək mümkündür. Bu, o deməkdir ki, bu bazarda qiymətin 10 faiz dəyişməsi tələblin həcmi 1,0 faiz artırır və ya azaldır bilər.

Əvvəldə qeyd olunduğu kimi, qiymət disparitetinin bir sıra tədqiqatlarda göstərilən müxtəlif səbəbləri arasında “təklif və tələbin fərqli elastikliyi” səbəbi də öz təsdiqini tapdı. Aqrar istehsalın reallaşması müəyyən zaman müddəti adətən bir il

təşkil edir. Bu nəxımdan məhsul və resurs bazarında baş verən qiymət dəyişmələrinə istehsalçıların reaksiyası yalnız müəyyən müddətdən sonra təklif həcmının təşihə formasında mümkündür. Əslində bu iddianın qismən doğru olmasını qeyd etməliyik, çünki bəzi yaxud bir çox hallarda təklifin təşihə sadəcə mümkün olmur. Beləki, hava şəraitinin əlverişsiz olması təklif təşihəinə mane olur və ya dünya bazarında qiymət dəyişiklikləri də istehsal planlarının operativ şəkildə dəyişdirilməsinə şərait yaratmır. Bu realıqla razılaşmaq, onu qəbul etmək lazımdır, çünki o, kənd təsərrüfatında qiymətlərin formalaşmasını yalnız bazarın “gözəgörünməz əli”nin ixtiyarına buraxılmasını tələb edir.

Görkəmli Amerika iqtisadçıları K.R.Makkonnel, S.İ.Bryu və Ş.M.Flinn kənd təsərrüfatı iqtisadiyyatının inkişafının qısamüddətli və uzunmüddətli aspektlərini fərqləndirirlər. Sözügedən aspektlər həm də kənd təsərrüfatı məhsullarına formalaşan qiymətlərlə əlaqədardır. Onlar kənd təsərrüfatında qiymət və gəlirlərin qeyri-stabilliyini təhlil edərək, onu aşağıdakı amillərlə izah edirlər:

- 1) kənd təsərrüfatı məhsullarına tələbin qeyri-elasikliyi;
- 2) fermerlər tərəfindən buraxılan məhsulların həcmının tərəddüdü;
- 3) kənd təsərrüfatı məhsullarına tələb əyrisinin sürüşməsi [80, s.486]

Əgər qiymət mexanizminə dövlət müdaxiləsi yalnız aqrar istehsal məhsullarının qiymətlərinin tənzimlənməsinə yönəlsə, bu heç də həmişə müsbət nəticələr verə bilməz. Beləki, resursların, məsələn, enerji təchizatı tariflərinin yüksəlməsi kənd təsərrüfatında məhsul vahidinə çəkilən məsrəflərin 30% artmasına səbəb olursa, onda qiymətlərə müdaxilənin səmərəsi nədən ibarət ola bilər? Aqrar sahədə qiymətlərin artması dövlət tərəfindən məhdudlaşdırılmasa da gəlirlərin artımı mütləq deyil. Bundan əlavə dünya bazarında qiymət baxımından əlverişsiz konyunkturanın formalaşması daxili qiymətlərin artımını da çətinləşdirir. Belə əlaqə və asılılıqlar olduqca çoxdur. Məlumdur ki, aqrar sferanın qiymət mexanizmi vasitəsi ilə dəstəklənməsi kompleks tədbirlər sistemindən istifadəni tələb edir. Aqrar sahənin “paritet-effektiv qiymət” mexanizmi vasitəsi ilə dövlət dəstəklənməsi istiqamətləri aşağıdakılara təsir mexanizmləri kimi qruplaşdırıla bilər:

1. aqrar istehsal məhsullarının qiymətləri;

2. aqrar istehsal resurslarının qiymətləri;
3. aqrar məhsulların saxlanması tarifləri;
4. aqrar məhsulun istehlakçı qiymətləri [73, səh. 15].

Şübhəsiz ki, göstərilən istiqamətlərdəki tədbirlər qiymət mexanizmi vasitəsi ilə aqrar sahənin dəstəklənməsinə mühüm təsir göstərir, ancaq tədbirlər kompleksi - dünya təsərrüfatçılıq təcrübəsində tətbiq olunmuş və tətbiq olunan tədbirlər sistemi daha rəngarəngdir.

Təcrübədə kənd təsərrüfatı məhsullarının və onların istehsalında istifadə edilən maddi-texniki resursların qiymətləri arasındakı nisbətlər paritet qiymətlər indeksi (I_P) vasitəsilə aşağıdakı kimi hesablanır.

$$I_P = I_S / I_K \quad (1.1)$$

burada, I_S - kənd təsərrüfatında istifadə olunan maddi-texniki resursların qiymətləri indeksi; I_K - kənd təsərrüfatı məhsullarının satınalma qiymətləri indeksidir.

Paritet qiymətlərin praktik əhəmiyyəti onunla bağlıdır ki, onlar hökumət orqanlarına minimal qiymətlərin təyin olunmasına imkan verir. Kənd təsərrüfatına tətbiqən bu siyasət qiymət müdafiəsi adlanır. Göstəriləndiyi kimi, uzunmüddətli perspektivdə fermerlərin məhsullarının bazar qiymətləri onlar tərəfindən əldə olunan məhsulların qiymətlərindən geridə qalır. Paritetliyin təmin olunması və yaxud heç olmasa ona yaxınlaşmaq üçün hökumət orqanları kənd təsərrüfatı məhsullarına tarazlıq qiymətlərindən yuxarı qiymətlər təyin edə və bununla da fermerlərə qiymət müdafiəsi göstərə bilərlər” [80, s.495].

Kənd təsərrüfatında istifadə edilən sənaye məhsullarının qiymətləri indeksinin müəyyənləşdirilməsi üçün “resurs səbəti”ndən istifadə olunur. “Resurs səbəti” orta hesabla bir il ərzində konkret təsərrüfat tərəfindən istehlak olunan maşınların, avadanlıqların, ehtiyat hissələrinin, mineral gübrələrin və digər resursların minimum kəmiyyətindən ibarətdir. Onların qiymətləri indeksi ilə təsərrüfat ilində reallaşdırılan məhsulun həcmi səciyyələndirən “kənd təsərrüfatı məhsulları səbəti”nə istinadən müəyyənləşdirilir. Paritet qiymətlər indeksinin hesablanması bir qayda olaraq ilin rübləri üzrə yerinə yetirilir. Onun hesablanması aparılan qiymət siyasətinə düzəlişlərin edilməsi, satınalma qiymətlərinin yaxud aqroistehsal təyinatlı maddi- texniki resursların

qiymətlərinin yüksəlməsindən irəli gələn əlavə xərclərin ödənilməsini təmin edəcək kompensasiyasının məbləğinin müəyyən edilməsi üçün vacib sayılır.

Qeyd etmək lazımdır ki, 2020-ci ildən Azərbaycanda subsidiyaların verilməsi Aqrar Subsidiya Şurasının qəbul etdiyi əmsallara uyğun olaraq həyata keçirilir. Həmin Şura tərəfindən “Kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının subsidiyalaşdırılması Qaydası”nın 2.4-cü bəndinə istinadən 2020-ci ildə bitkilər və regionlar üzrə əkin əmsallarının, məhsul və toxum əmsallarının, eləcə də toxum və ting kvotalarının müəyyən edilməsi barədə qərar qəbul olunmuşdur. Qərara əsasən baza məbləği 200 manat olmaqla kənd təsərrüfatı bitkiləri üzrə əkin əmsalları və əkin subsidiyasının məbləği differensial şəkildə müəyyən edilmişdir. Bu baxımdan kənd təsərrüfatı bitkilərinin əsas növləri üzrə əkin əmsallarının və əkin subsidiyasının məbləğinin nəzərdən keçirilməsi məqsədəuyğun olardı.

Cədvəl 1.1.2.

Kənd təsərrüfatı bitkilərinin əsas növləri üzrə əkin əmsallarının və əkin subsidiyasının məbləği

Kənd təsərrüfatı bitkilərinin növləri	əkin əmsalı	əkin subsidiyasının məbləği, manat / ha
Buğda	1.0	200
Çəltik	1.4	280
Günəbaxan	1.0	200
Tütün	1.4	280
Pambıq	1.1	220
Şəkər çuğunduru	1.4	280
Kartof	1.2	240
Tərəvəz	1.2	240
Bostan bitkiləri	1.1	220
Digər bitkilər	0.5	100

Mənbə: “Kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının subsidiyalaşdırılması Qaydası”, Bakı 2019

Cədvəldə verilənlərə əlavə olaraq, qeyd edilə bilər ki, üzüm, çay, qərzəkli və qərzəksiz meyvə bağlarının salınmasına görə verilən əkin subsidiyalarının məbləği əkin əmsalları ilə yanaşı onların salındığı ilk 4-7 il və sonrakı dövr üzrə differensiallaşdırılır. Aqrar subsidiya Şurasının müvafiq qərarı ilə üzüm və intensiv meyvə bağları (qərzəklilər istisna olmaqla) bağlarının salındığı ilk dörd il ərzində hər il uyğun olaraq, 600 manat və 800 manat, sonrakı illər üzrə isə 240 manat subsidiyaların

verilməsi nəzərdə tutulur. Bu göstəricilər çay plantasiyalarının salındığı ilk yeddi il ərzində və sonrakı dövrdə uyğun olaraq 700 manat və 240 manat məbləğində müəyyən edilmişdir.

Məlumdur ki, müasir suvarma sistemlərinin tətbiqi aqrar istehsalçıların vaxt və pul məsrəflərini azaltmaqla bərabər suvarma suyuna qənaət olunmasına da şərait yaradır. Bu baxımdan suarmada yeni texnologiyalardan istifadə edən istehsalçılara da subsidiyaların verilməsi də nəzərdə tutulur. Burada əsas göstərici kimi bir hektar əsahədə əkilən tinglərin sayı qəbul edilmişdir. Göstərilə bilər ki, həmin göstərici xurma və nar üzrə 1 hektar əkin sahəsində minimum 450 ədəd tingə, limon, portağal, naringi və feyxoa üzrə 650 ədəd tingə, fındıq bitkisi üzrə isə 330 ədəd tingə bərabər qəbul edilmişdir.

Aqrar istehsalçıların iqtisadi maraqlarının təmin olunması və stimullaşdırılması baxımından emal müəssisələrinə təhvil verilən bəzi məhsullara görə də subsidiyaların verilməsi nəzərdə titulmuşdur. Bu kateqoriyadan olan subsidiyaların məbləği pambığın hər tonuna görə 100 manata, quru tütünün hər tonuna görə 5 manata, quru tütünün hər tonuna görə 50 manata, şəkər çuğundurunun hər tonuna görə isə 4 manata bərabər müəyyən olunmuşdur.

Kənd təsərrüfatı istehsalının subsidiyalaşdırılmasının yeni qaydaları üzrə subsidiyaların verilməsinin 2020-ci ildən etibarən yalnız Elektron Kənd Təsərrüfatı İnformasiya Sistemi üzərindən həyata keçirilməsini də bilavasitə istehsalçılara dövlət qaygısının artırılmasının təzahürü kimi qiymətləndirmək olar.

2020-ci ildə ölkəmizin tarixində baş verən tarixi hadisələr, otuz ilə yaxın bir müddətdə mənfur düşmənlərimiz tərəfindən işğal altında olan ərazilərimizin işğaldan azad olunması heç şübhəsiz ki, həmin ərazilərdə yenidən məskunlaşacaq əhalinin iqtisadi maraq və mənafeələrinin təmin olunması nöqteyi-nəzərindən aqrar istehsalın subsidiyalaşdırılmasının əhatə dairəsinə və qaydalarına yenidən baxılması zərurətini qarşıya qoyur. Ona görə ki, öz əzəli və əbədi sahiblərinə qaytarılmış ərazilər məhz kənd təsərrüfatının, turizmin və sənayenin bəzi sahələrinin inkişafı üçün geniş potensiala malikdir. Düşünürük ki, hazırlanacaq sosial-iqtisadi inkişaf proqramları və konsepsiyaları həmin ərazilərdə kənd təsərrüfatının inkişafına maliyyə, texniki,

infrastruktur və marketing baxımından hərtərəfli dəstək mexanizmlərini özündə birləşdirəcəkdir.

1.2. Kənd təsərrüfatında iqtisadi mənafehlərin təmin olunmasında qiymət mexanizmindən istifadənin konseptual-hüquqi məsələləri

İqtisadi mənafehlər, onların koordinasiyası və təmin olunması mexanizmi müxtəlif inzibati sistemlərdə və idarəetmə metodlarında fərqli xarakter ala bilər. Bu baxımdan qeyd etməliyik ki, müstəqillik illərinin başlanğıcında respublikamızda bazar iqtisadi münasibətlərinə keçid aqrar sistemin yenidən qurulması üçün ilk növbədə müasir təsərrüfat formalarının təşkili və onlar arasındakı iqtisadi əlaqələri tənzimləyən hüquqi bazanın yaradılması zəruri idi. Müvafiq hüquqi bazanın formalaşdırılmasında birinci addım “Aqrar islahatların əsasları haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununun qəbul edilməsi oldu. Həmin qanunda ölkənin aqrar – sənaye sistemində aparılacaq islahatların başlıca istiqamətləri, eləcə də onların hüquqi bazası müəyyən edilmişdir. Adı çəkilən qanunun və ondan sonra qəbul edilən normativ-hüquqi aktların uyğun müddəalarını ümumiləşdirməklə aqrar islahatların əsas istiqamətlərinin aşağıdakılardan ibarət olması barədə nəticə çıxarmaq olar:

1. Aqrar sferada bazar iqtisadiyyatına xas olan müasir mülkiyyət münasibətlərinin formalaşdırılması;
2. Torpaq, meliorasiya və su təsərrüfatında əsaslı islahatların aparılması;
3. Müxtəlif növlü və ölçülü təsərrüfatların yaradılması;
4. Aqrar bölmənin inkişafına dövlət himayədarlığı və təminatı sisteminin formalaşdırılması;

Şübhəsiz ki, göstərilən vəzifələrin uğurla yerinə yetirilməsi aqrar islahatların reallaşdırılmasının ümumi qəbul olunmuş prinsiplərinə əsaslanır. Həmin prinsiplər əsasən aqrar islahatların dövlətin iqtisadi siyasəti ilə uzlaşdırılmasını, onların aparılması zamanı sosial ədalətin təmin edilməsini, təsərrüfat fəaliyyətinin və məhsul satışının təşkilində istehsalçıların sərbəstliyinin təmin olunmasını, həmçinin ölkədə

kənd təsərrüfatının mövcud inkişaf xüsusiyyətlərinin və perspektivlərinin uçota alınmasını əhatə edir.

“Aqrar islahatların əsasları haqqında” qanunla bazar iqtisadi sisteminə uyğun kənd təsərrüfatı müəssisələrinin yaradılması qaydaları da tənzimlənir. Burada müxtəlif təşkilati-hüquqi formada olan müəssisələrin, o cümlədən torpaq və əmlak üzərində xüsusi mülkiyyətə əsaslanan fermer təsərrüfatlarından, şəxsi yardımçı təsərrüfatlardan, səhmdar cəmiyyətlərdən, eləcə də torpaq və əmlak üzərində dövlət mülkiyyətinə əsaslanan dövlət kənd təsərrüfatları müəssisələrindən, səhmdar cəmiyyətlərdən və s. ibarət olması imkanları təsbit olunmuşdur. Aqrar sferada istehsalın təşkili, inkişafı və idarə edilməsi əsas etibarilə təşkilati və sərəncamverici aktlar vasitəsilə həyata keçirilir. Beləki, bu sahədə hər hansı planın, normativ aktların tərtib olunması, dövlət sifarişlərinin verilməsi zamanı konkret məqsədlər, onların tərtib olunması müddəti, icraçılar və əhatə olunacaq proseslər müəyyənləşdirilməlidir. Ardıcıl olaraq, planın və ya sifarişin tərtib edilməsi başa çatdıqdan sonra onun yerinə yetirilməsi icraçıların funksiyalarının və məsuliyyətlərinin qəqiqləşdirilməsi, qarşılıqlı münasibətlərinin tənzimlənməsi üzrə qərarlar, əmrlər və göstərişlərin verilməsi ilə təmin edilir. Sadalananlar göründüyü kimi, sərəncamverici metodlara aiddir.

Qeyd olunmalıdır ki, bazar iqtisadi sistemində inzibati və iqtisadi metodların ahəngdar uzlaşdırılmasına və ümumiyyətlə aqrar sahədə idarəetmə fəaliyyətini elmi əsaslarla qurulması zərurətdir. Bu zaman həmin uzlaşma aqrar təsərrüfat müəssisələrinin spesifik xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması ilə təmin edilməli və daim optimallaşdırılmalıdır.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində istehsalın tənzimlənməsini və idarə edilməsini inzibatçılıq, əmr və göstərişlərlə həyata keçirmək olmaz. Bununla yanaşı müəssisələrdə istehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsi, stimullaşdırma sisteminin tətbiqi, qiymətin öz funksiyalarını yerinə yetirməsi üçün şəraitin yaradılması, normativlərin gözlənilməsi də yalnız inzibati üsullarla həyata keçirilə bilməz.

Yuxarıda qeyd edilənlərlə bərabər unutmamaq olmaz ki, inzibati metodlardan istifadənin özü bəzən konkret obyektiv və subyektiv zərurətlə bağlı olur. Belə ki, aqrar sahəyə rəhbərlikdə iqtisadi qanunların tələblərinə riayət olunmaması, başqa sözlə

burada inzibatçılığa üstünlük verilməsi mənfi nəticələrə gətirib çıxara bilər. Bunların da öz növbəsində bütövlükdə aqrar sferanın və onun əsas sahəsi olan kənd təsərrüfatının inkişaf dinamikasına, əsas növ məhsulların istehsalı həcminə mənfi təsir göstərməklə böhran vəziyyətinin yaranmasına yaxud onun daha da dərinləşməsinə gətirib çıxarması qaçılmazdır. Aqrar sferada idarəetmənin inzibati metodlarına üstünlük verilməsi, iqtisadi inkişaf qanunlarına etinasızlıq göstərilməsi subyektivizmin həddən artıq şişirdilməsi hətta zəngin resurs potensialına malik olan ölkədə də ərzaq qıtlığının yaranmasına, kənd təsərrüfatı məhsullarının çatışmazlığına səbəb ola bilər.

Maraqlıdır ki, təbiət özü də obyektiv iqtisadi qanunlara əməl etməyənləri, onlara etinasızlıq göstərənləri özünəməxsus şəkildə cəzalandırır. Konkret olaraq göstərmək olar ki, Lənkəran – Astara zonasının təbii və yerli xüsusiyyətlər nəzərə alınmadan fəraş tərəvəz istehsalı üzrə ixtisaslaşdırılması onun flora və faunasına, torpaqlarına ciddi ziyan vurur, ətraf mühitin çirklənməsinə səbəb olur. Bu regionda tərəvəzçiliyin inkişaf etdirilməsi həm də onun üçün ənənəvi və səmərəli olan çay, subtropik bitkilər və çəltik istehsalının məhdudlaşdırılmasına gətirib çıxarır. Digər regionlara münasibətdə deyə bilərik ki, inzibati yolla üzüm və pambıq əkini sahələrinin və ardıcıl şəkildə həmin məhsulların istehsalı həcmində kəskin artımı sahələr arasında mütənasibliyi və əlaqələndirmə sistemini pozur. Daha dəqiq desək, bu addım xüsusən taxılçılıq, yemçilik və heyvandarlıq sahələrinin inkişaf dinamikasının adı çəkilən sahələrdən geri qalmasına və getdikcə zəifləməsinə səbəb olur. Ona görə də hazırkı şəraitdə aqrar sferada sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişaf etdirilməsi məqsədilə inzibati tənzimləmə iqtisadi idarəetmə ilə əvəzlənməli, mülkiyyət formasından asılı olmayaraq bütün müəssisələrin təsərrüfat müstəqilliyi təmin olunmalıdır.

Aqrar sahənin inkişafı və tənzimlənməsi mexanizminin təkmilləşdirilməsi və sahibkarlıq fəaliyyətinin rolunun yüksəldilməsinin zəruriliyi istehsalın inkişafı miqyasının genişləndirilməsi, müasir təsərrüfat mexanizminin tələblərindən irəli gəlir. Bunu bütünlükdə aqrar sferaya, həmçinin kənd təsərrüfatı müəssisələrinin və özəl strukturların sahələrarası münasibətlərinə də şamil etmək olar. Aqrar sferada sahələrarası münasibətlər kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalının təşkili, tədarükü, maddi-texniki xidmət, proqnozlaşdırma, maliyyələşdirmə və idarəetmənin iqtisadi

metodlarla tənzimlənməsinə xüsusi yer verilir. Ona görə ki, başqa sahələrlə idarəetmə və təsərrüfat fəaliyyəti münasibətlərinin yaradılmasında biznesin bu sahəsi aralıq mövqe tutur. Müasir dövrdə aqrar sahədə biznes münasibətlərinin inkişafı və genişləndirilməsi müəyyən edilmiş normaların əhəmiyyətli dərəcədə təkmilləşdirilməsini tələb edir. Aqrar biznes münasibətlərinin məqsədli xarakteri müasir inkişaf mərhələsində ona xas olan xüsusiyyətlərdən biridir. Burada yüksək keyfiyyətli ərzaq məhsullarının istehsalı və onun istehlakçılara çatdırılması məqsədilə kənd təsərrüfatı, habelə ona xidmət edən infrastruktur (sənaye, nəqliyyat, ticarət) sahələrinin fəaliyyətinin əlaqələndirilməsi ön plana çəkilməlidir ki, bu da son məqsədə nail olunmasını təmin etməlidir. Bu baxımdan qəbul edilən normativ aktlardan hər biri tənzimləmə sahəsindən asılı olmayaraq qarşıya qoyulan məqsədin yerinə yetirilməsinə istiqamətləndirilməlidir. Aqrar müəssisələrinin qarşılıqlı fəaliyyətinin vahid məqsədin yerinə yetirilməsinə istiqamətləndirilməsi məqsədilə kənd təsərrüfatı istehsalına xidmət edən müəssisə və təşkilatların fəaliyyətinin stimullaşdırılması, dövlət sifarişi və müqavilə intizamının möhkəmləndirilməsi istiqamətində işlər davam etdirilməlidir. Hazırkı iqtisadi inkişaf mərhələsində aqrar sfera müəssisələrinin proqnozlaşdırma, idarəetmə, servis, məhsulların tədarükü və satışı sahəsində qarşılıqlı iqtisadi münasibətləri daha da genişlənməlidir. Bundan əlavə müəssisələr məhsul istehsalından və satışdan əldə etdikləri gəlirlərin bölgüsünə sərbəst qərar verməli, onlarda mənfəətin və səmərəliliyin yüksəldilməsinə olan maraq gücləndirilməlidir. Bütün təsərrüfat subyektləri kimi, aqrar müəssisələr də qarşılıqlı iqtisadi əlaqələrdə bazar prinsirlərinə üstünlük verməlidirlər. Müstəqilliyin ilk illərində və islahatların başlanğıcında bu sahədə müəyyən çətinliklər olmuşdur. Ona görə ki, həmin dövrdə aqrar sahənin özündə aparılan dəyişikliklər bir sıra müəssisələrin zəifləməsinə və hətta onların sıradan çıxaraq yeni təsərrüfatçılıq formaları ilə əvəz olunmasına gətirib çıxarmışdır. Bu da növbəti mərhələdə dövlət himayədarlığına zərurət yaradan amilə çevrilmişdir.

Aqrar təsərrüfat müəssisələrinin və sahibkarların daha çox mənfəət əldə etməsi cəhdinin reallaşması mövcud sosial-iqtisadi vəziyyətlə bağlıdır. Məlumdur ki, hazırda mənfəətin artırılması, iqtisadi səmərəliliyin yüksəldilməsi hər bir təsərrüfat subyektinin və sahibkarın başlıca məqsədidir. Bu məqsədə çatmaq üçün səmərəli bizneslə məşğul

olan subyektlər öz tərəfdaşlarına, yəni qarşılıqlı münasibətləri olduqları istehsalçılara və istehlakçılara qanunvericilik çərçivəsində yüksək səviyyəli xidmət göstərməli, onların tələblərinə uyğun əmtəələr istehsal etməlidirlər. Bununla yanaşı həmin məqsədin reallaşdırılması naminə aqrar bazar xarici bazarların mənfi təsirindən qorunmalı, mühüm kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı stimullaşdırılmalı və dövlət tərəfindən tənzimlənməlidir. Həmçinin aqrar bölmənin tarazlı inkişafını təmin etmək üçün mülkiyyət formasından asılı olmayaraq ayrı-ayrı təsərrüfat subyektlərinə münasibətdə differensial kredit və vergi siyasəti işlənib hazırlanmalı və həyata keçirilməlidir.

Müasir şəraitdə aqrar sferada sahələrarası münasibətlər müxtəlif təşkilatı– hüquqi formalarda həyata keçirilir. Onlar arasında maddi–texniki təchizat, kənd təsərrüfatı istehsalına xidmət, aqrar istehsal məhsullarının tədarükü, satışı və digər analogi məsələlər üzrə qarşılıqlı münasibətləri ifadə edən təsərrüfat müqavilələri üstünlük təşkil edir. Bu təsərrüfat müqavilələri aqrar sferaya aid olan müəssisələr, birliklər arasında qarşılıqlı işgüzar münasibətlərinin yaradılması və onların inkişaf etdirilməsi məqsədini güdür.

Kənd təsərrüfat müəssisələrinin hər bir istehsal tipi öz aralarında əlaqələndirilən sahələrin optimal tərkibinə malik olmalıdır. Kənd təsərrüfatı müəssisəsi müəyyən dövrdə ondan ötrü əlverişli olsa da yalnız bir məhsul növünün istehsalını həyata keçirməklə çoxşaxəli təsərrüfata, başqa sözlə, səmərəli tərkibə və sahəvi birləşmələrə malik olmadan davamlı fəaliyyət göstərə bilməz. Belə nəticə çıxarmaq olar ki, təsirlərin effektiv ixtisaslaşmasından əlavə istehsalın səmərəli şəkildə şaxələndirilməsi məsələsi də həll olunmalıdır. Bununla yanaşı müvafiq istehsal tiplərində texnoloji və iqtisadi münasibətlərinə görə qarşılıqlı fəaliyyət göstərən sahələrin səmərəli tərkibinin təmin edilməsi də zəruri sayılır. Təsərrüfatlarda sahələrin tərkibinə təsərrüfatlararası, təsərrüfatdaxili kooperasiya və aqrar-sənaye inteqrasiyası daha böyük təsir göstərir [81, s. 35].

Təsərrüfatlararası müqavilə münasibətlərinin təşkilində və təkmilləşdirilməsində müxtəlif formada fəaliyyət göstərən aqrar birliklərin əhəmiyyətli rolu vardır. Belə birliklər geniş idarəetmə və nəzarət funksiyasına malik olmaqla təsərrüfat

müqaviləsinin müəssisələrin hüquq və vəzifələrini müəyyən edən əsas sənəd olmasına zəmin yaratmalıdırlar. Qeyd edilənlərə istinadən aqrar inteqrasiya birliklərinin yaradılmasının əsas prinsipləri kimi aşağıdakıları fərqləndirmək olar:

- iştirakçıların könüllü razılığı;
- inteqrasiyanın tipinin seçilməsi;
- iştirakçıların iqtisadi potensialını öyrənməklə onların birləşməsi imkanlarının və müstəqilliyi səviyyəsinin müəyyənləşdirilməsi;
- ayrı-ayrı qrupların ixtisaslaşması istiqamətlərinin müəyyən edilməsi;
- bazarın məhsul növləri üzrə vəziyyəti barədə marketinq informasiyasının alınması;
- qrupun idarə edilə bilməsi imkanlarının təhlili bazasında vahid təsərrüfatçılıq strategiyasının reallaşdırılması;
- hüquq və səlahiyyətlərin rəsmiləşdirilməsi;
- qrupda mənfəətin iqtisadi cəhətdən əsaslandırılmış bölgüsünün və ümumi məsuliyyətin tənzimlənməsi;
- dövlət və müxtəlif səviyyəli idarəetmə orqanları ilə qarşılıqlı münasibətlərin tənzimlənməsi;
- müxtəlif səviyyəli assosiasiyaların yaradılması [54, s.14-15].

Aqrar sferada müəssisədaxili və müəssisələrarası istehsal-iqtisadi əlaqələri bütövlükdə sistemin və həmçinin ona daxil olan müəssisələrin maddi maraqlarının təmin olunmasına xidmət etməlidir. Buna nail olunması şəraitində həmin əlaqələr milli məqsədlərin reallaşdırılması vasitələrindən birinə çevrilə bilər. Göstərilən vəzifənin reallaşdırılması müəssisələr arasında bağlanan müqavilələrin növü, sayı, müqavilə öhdəliklərinin yerinə yetirilməsi vaxtı, müqavilənin bağlanması və yerinə yetirilməsində baş verən iddia və tələblərin xarakteri barədə dəqiq informasiyaya söykənir. Bundan əlavə, tərəflər arasındakı mövcud müqavilə münasibətlərində hüquq pozuntuları yaradan səbəblər aşkar olunmalı və müvafiq tədbirlər görülməlidir.

Aqrar sfera müəssisə və təşkilatları arasında müqavilə münasibətləri qəbul edilmiş müvafiq normativ aktlarla tənzimlənilir. Həmin aktlarda müəssisələr tərəfindən bağlana biləcək müqavilənin növü, onların müqavilə münasibətlərinin quruluşu, müqavilənin

bağlanılması qaydası, vaxtı, yeri və istifadə üsulu, bağlanmış müqavilə şərtlərinin dəyişdirilməsi və onların yerinə yetirilməsindən imtina edilməsi qaydası, habelə tərəflərin mülki məsuliyyətləri öz əksini tapır. Aqrar sahə üçün xarakterik olan təsərrüfat müqavilələri haqqında qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi bilavasitə müxtəlif müqavilə növlərinin məzmununu və xarakterini əks etdirən normativ aktlarla reallaşır. Nəticədə, mülkiyyət münasibətlərinin xüsusi hüquqi normalarla tənzimlənən müstəqil növləri ayrılır. Bu da istehsal sahəsində iqtisadi idarəetmə metodlarının geniş tətbiqinə, müəssisələrin təsərrüfat müstəqilliyinin genişləndirilməsinə imkan verir.

İqtisadi inkişafın müasir mərhələsi üçün aqrar-sənaye sistemində bazar münasibətlərinin formalaşması üçün digər sahələrdə olduğu kimi aqrar bölmədə də inhisarsızlaşdırma real həyata keçirilməlidir. “Azərbaycan kənd təsərrüfatı məhsulları bazarında lokal monopsoniyaların mövcudluğu aqrar istehsal sisteminin formalaşması sahəsində əvvəlki dövrlərdə həyata keçirilmiş siyasətin nəticəsidir və inhisarçılığın aradan qaldırılmasının ən əlverişli yolu özəlləşdirmənin gedişində emal müəssisələrinin kənd təsərrüfatı istehsalçılarna verilməsinin təmin edilməsidir. Buna həmin müəssisələrin səhmlərinin müvafiq zonasındakı kənd təsərrüfatı xammalı istehsalçılarna güzəştli şərtlərlə satılması yolu ilə nail olunur. Lakin 1995-1998-ci illər üçün qəbul edilmiş özəlləşdirmə proqramları çərçivəsində həmin vəzifənin yerinə yetirilməsi mümkün olmamışdır və həmin qaydaların hələlik özəlləşdirilməmiş olan emal müəssisələrinə şamil edilməsi məqsədəuyğun deyildir. Qarşıdakı dövrdə həyata keçiriləcək özəlləşdirmə prosesinin gedişində aqrar –sənaye sistemində emal müəssisələrinin inhisarçı mövqelərin aradan qaldırılmasına yönəldilən təşhihlər edilməsi zəruridir» [16, s. 329].

İqtisadiyyatın bazar prinsipləri əsasında inkişafını tənzimləyən hüquqi–normativ aktlarda öz əksini tapan tədbirlər kənd təsərrüfatı, emal və xidmət müəssisələri ilə daha səmərəli təsərrüfat istehsal, satış münasibətlərinin formalaşmasına istiqamətləndirilir. Qeyd olunan məsələlərin uğurlu həllinə nail olmaq üçün müqavilə münasibətlərinə dair əlavə normativ aktların qəbul edilməsi zərurəti yaranır. Sahəvi xarakter daşıyan həmin normativ aktlar əsasnamə, göstəriş, nümunəvi müqavilə və təlimat formasında ola bilər. Təsərrüfat münasibətlərinin hüquqi tənzimlənməsi müvafiq sahəvi və dövlət

aktlarının qəbul edilməsi ilə əlaqədar olaraq daha dərin məzmun və məna kəsb edir. Bununla bərabər qanunvericiliyin inzibati metodlardan təcrid edilməsi və müasir tələblərə uyğunlaşdırmaqla təkmilləşdirilməsi əsas məsələlərdən biri kimi qalır.

Maliyyə təminatı baxımından iqtisadiyyatın ən zəif həlqələrindən biri aqrar sferadır. İslahatların ilkin mərhələsində bu sferaya daxil olan müəssisələrin bir çoxu maliyyə problemi ilə üzləşərək iflasa uğramışdır. Həmin dövrdə onların yeni aqrar təsərrüfatçılıq formalarına uyğun yaradılan müəssisələrlə əvəz olunması yüksək həcmdə investisiya tələb edirdi. Vəziyyət region əhalisinin və aqrar sahibkarlıqla məşğul olanların əksəriyyətinin maliyyə imkanlarından məhrum olması ilə daha da mürəkkəbləşirdi. Ona görə də aqrar təsərrüfat müəssisələri ilə maliyyə qurumları arasında iqtisadi əlaqələrin qurulmasına xüsusi diqqət yetirilməyə başlandı.

Aqrar təsərrüfat sistemində iqtisad əlaqələrin inkişafı ilə yanaşı onun maliyyə-kredit təşkilatları ilə iqtisadi əlaqələrinin araşdırılması zərurəti problemin kompleks xarakter daşmasından irəli gəlir. Bu sistemdə daxili iqtisadi əlaqələr qədər təkmil olsa da, onun inkişafına təsir göstərən xarici iqtisadi rıçaqların real təsirinin zəif olması bütövlükdə aqrar sferanın səmərəsiz fəaliyyətinə səbəb ola bilər. Dünya təcrübəsi göstərir ki, aqrar sahəyə münasibətdə dövlətin maliyyə-kredit siyasəti onların iqtisadi əlaqələrinin xüsusi forması olmaqla fərqli şəkildə həyata keçirilir.

Məlumdur ki, aqrar istehsalın mövsümi xarakter daşması və bilavasitə təbii amillərdən asılılığı əlaqələrin yüksək faizlə kredit götürməkdən çəkindirir. Müstəqilliyin ilk illərində məhz belə olmuşdur. Aylıq inflyasiyanın bəzən 300 faizə çatması kənd təsərrüfatı istehsalçılarının kredit resurslarından istifadə imkanlarını demək olar ki, itirmişdir. Bu sahədəki iqtisadi münasibətlərin tənzimlənməsi məqsədilə dövlət bankları tərəfindən kənd təsərrüfatı istehsalçılarına verilən kreditlərə görə faizlərin maksimum həddi 20 faizə bərabər müəyyənləşdirmişdir. Buna baxmayaraq inflyasiyanın yüksək olması və qeyri-sabitlik üzündən dövlət bankları kənd təsərrüfatı müəssisələrinin kreditləşdirilməsinə maraq göstərmirdilər. Verilən kreditin məbləğinin az olması səbəbindən təsərrüfatların maliyyə ehtiyaclarını ödəməməsi isə onun səmərəliliyini aşağı salırdı. Özəl bankların verdiyi kreditlərin faizinin yüksək olması aqrar istehsal müəssisələrinin onların xidmətindən istifadə imkanını məhdudlaşdırırdı.

Bütün bunlara baxmayaraq, aparılan təhlilər göstərir ki, hələ də aqrar təsərrüfat müəssisələrində istehsalın inkişafına ayrılan vəsaitlərdən səmərəli istifadə edilmir. Bundan əlavə müasir tələblərə uyğun yeni strukturların qurulması, mütərəqqi-texnika və texnologiyanın tətbiqi daha çox maliyyə vəsaiti tələb edir. Ona görə də ehtiyat və yığım fondlarının vəsaitlərindən əlavə istehlak fondunun müəyyən hissəsinin də istehsalın inkişafına yönəldilməlidir.

Aqrar istehsal olunmuş məhsullarının satışının tənzimlənməsi müvafiq sferada iqtisadi əlaqələrin formalaşmasının, inkişafı və təkmilləşdirilməsinin başlıca istiqamətlərindən biridir. Müstəqillik dövrünə qədər sahələrdə olduğu kimi aqrar sahədə də məhsul satışının mərkəzləşdirilmiş qaydada idarə edilməsi, tərəfdaşların, seçilməsinin və tədarük qiymətlərinin müəyyən olunmasının mərkəzləşdirilmiş şəkildə həyata keçirilməsi hamıya məlumdur. Sonrakı dövrdə bazar iqtisadi münasibətlərinin formalaşması bu sahədə də iqtisadi əlaqə və münasibətlərin qurulmasına, eləcə də tənzimlənməsinə tamamilə yeni yanaşmaların tətbiqini zəruri etdi.

Dünyanın qabaqcıl ölkələrinin təcrübəsi sübut edir ki, ərzaq bazarının fəaliyyəti sabitliyinin, ölkənin ərzaq təhlükəsizliyinin, həmçinin kənd təsərrüfatı və digər sahələrin arasındakı səmərəli iqtisadi əlaqələrin təmin edilməsi bütövlükdə aqrar sektorda, o cümlədən də kənd təsərrüfatı məhsullarının satışı bazarlarında təkmil tənzimləmə mexanizminin olmasını tələb edir.

Nəzərə almaq lazımdır ki, ərzaq bazarında iqtisadi münasibətlərin idarə edilməsinin təkmilləşdirilməsi öz növbəsində aşağıdakı məsələlərin həllinə də stimül verir:

1. İnteqrasiya qarşılıqlı təsirlərin inkişafı və iri müəssisələrdə (holdinqlərdə) innovasiyanın mənimsənilməsi.
2. Renta iqtisadi münasibətlərin təkmilləşdirilməsi.
3. Ərzaq bazarında xüsusi-dövlət tərəfdaşlığı mexanizminin reallaşdırılması [38, səh. 387].

Qeyd edilənlərlə bərabər dövlətin elmi-istehsal potensialının və aqrobiznes sahəsində kooperasiyanın inkişafı nəticəsində daha yüksək multiplikativ effektdə nail olunması mümkündür. Digər bazar iştirakçıları ilə dövlətin qarşılıqlı təsirin təkmilləşdirilməsi, yerli bazarların açıqlığının artırılması üzrə tədbirlərin aparılması,

aidiyyatı qanunların qəbul edilməsi də daxili ərzaq bazarında iqtisadi münasibətlərin formalaşmasına əhəmiyyətli təsir göstərir. [76, səh. 15]

Kənd təsərrüfatında özəl strukturların xüsusi çəkisinin artması və fəaliyyəti göstəricilərinin təhlili göstərir ki, belə artım meylləri gələcəkdə daha da güclənəcəkdir. Ona görə də dövlətin aqrar bölmənin inkişafını tənzimləmə funksiyası daim təkmilləşdirilməlidir. Belə qənaətə gəlmək olar ki, aqrar sferanın davamlı inkişafına paralel olaraq, aşağıdakılar həyata keçirilməlidir:

1. Kənd təsərrüfatı məhsullarına olan tələbin stimullaşdırılması məqsədilə qiymətkoyma mexanizminin təkmilləşdirilməsi;
2. Yerli istehsalçıların rəqabətdən qorunması məqsədi ilə xarici istehsalçıların bazar mövqeyinin zəiflədilməsi;
3. Kənd təsərrüfatı məhsullarının bir hissəsinin dövlət ehtiyat fonduna tədarük edilməsi;
4. Ərzaq bazarında qıtlığın aradan qaldırılması üçün əmtəə intervesiyasının həyata keçirilməsi.

Bütün qeyd olunanlar aqrar sfera və dövlət arasındakı iqtisadi əlaqələrin bazar prinsiplərinə uyğun şəkildə qurulması şəraitində mümkündür. Belə münasibətlərin qurulması müəyyən problemlərlə müşayiət oluna bilər. Bu baxımdan aqrar sahədə iqtisadi əlaqələrin qurulması və inkişafı üzrə problemlərin qısamüddətli və uzunmüddətli problemlər kimi qruplaşdırılmaq olar. K. R. Makkonell, Stenli L. Bryu “Ekonomiks” əsərində göstərilir ki, fermerlərin qiymət və gəlirlərinin bütövlükdə iqtisadiyyatda qiymət və gəlirlərin səviyyəsindən geri qalması uzunmüddətli problemdir. Qısamüddətli problem dedikdə isə müxtəlif illərdə gəlirlərdəki fərqlilik nəzərdə tutulur [80, səh. 228-229].

Aqrar bölmədə iqtisadi əlaqələrin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı istənilən uzunmüddətli və qısamüddətli problemlər vaxtında öz həllini tapmalıdır. Onlar arasında ən həssas məsələlər qiymətlərlə bağlıdır desək yanlışdır. Belə ki, qiymət dəyişiklikləri aqrar müəssisələrin iqtisadi əlaqələrinin demək olar ki, bütün tərəflərinə öz təsirini göstərir. Qiymətlərin təsiri ilə istehsalın artımı stimullaşdırılmaqla bərabər ona olan maraq azala da bilər. Bu da məhsul təklifini artırıb-azaltmaqla aqrar istehsal məhsulları bazarında qeyri-sabitlik yaradır. Ona görə də emal müəssisələri öz

fəaliyyətlərini elə qurmalıdırlar ki, aqrar istehsalda baş verən dəyişikliklər onların iqtisadi göstəricilərinə ciddi təsir göstərməsin.

İstehsal və emal müəssisələri arasında əlverişli iqtisadi əlaqələrin formalaşdırılması onların maraqlarının təmin olunmasına xidmət etməlidir. İstehsal müəssisəsinin müxtəlif təsərrüfat illərində fərqli gəlirlərə malik olması onu hər yeni mövsümdə istehsal avadanlıqları ilə təkmil təchizatın, tərəf müqabilləri ilə çevik iqtisadi əlaqələrin qurulmasına sövq edir. Başqa sözlə, hər zaman iqtisadi şəraitin dəyişməsinə adekvat olaraq istehsalı ziyan vurmamaq imkanına malik olmaq lazımdır.

1.3. Kənd təsərrüfatında qiymət tənzimlənməsinin beynəlxalq təcrübəsinin Azərbaycanla tətbiqi məsələləri

Milli iqtisadiyyatın davamlı inkişafının təmin olunmasında qiymət mexanizminin rolu araşdırılan zaman mövcud təsərrüfat mexanizminin tələblərinə uyğun olaraq, hər şeydən əvvəl, onun əsas sektorlarında qiymətlərin əmələ gəlməsi və tənzimlənməsi məsələsinə xüsusi diqqət yetirilir.

Qiymət mexanizminin düzgün qurulması və dövlətin təkmil qiymət siyasəti sahibkarlığın, eləcə də bütövlükdə milli iqtisadiyyatın formalaşmasını və dinamik inkişafını şərtləndirən mühüm amillərdən biridir. Dövlətin ümumi iqtisadi siyasətinin başlıca istiqamətlərindən biri kimi qiymət siyasəti sosial-iqtisadi tərəqqinin olduqca əhəmiyyətli amillərindədir. Onun əhəmiyyətliliyi ölkədə iqtisadi və sosial inkişafın tənzimlənməsində, mənafehlərin uzlaşdırılmasında, həmçinin məhsuldar qüvvələrin regional və sahəvi inkişafındakı rolu ilə əlaqələndirilir. Bu baxımdan mövcud iqtisadi reallıqlar nəzərə alınmaqla hər bir dövlətin özünəməxsus qiymət siyasəti olmalı, həmin siyasət iqtisadiyyatın bütün sahələrini əhatə etməli, onların paralel inkişafına zəmin yaratmalıdır. Ona görə də qiymət mexanizminin özü daim nəzarətdə saxlanılmalıdır.

Hər bir tarixi mərhələdə qiymət siyasəti Avropa Birliyinin aqrar siyasətinin əsas xəttini təşkil etmişdir. Vaxtilə tanınmış alimlər Corcs və Radzyayviçukis haqlı olaraq qeyd edirdilər ki, “Avropa Birliyi qiymətlərin, istehsal həcmi, fermer gəlirlərinin

sabitliyinin dəstəklənməsi siyasətindən tədricən istehsalçılar üçün məhsulun qiymətlərinin rolunun azalması, ətraf mühitin mühafizəsi üçün məsuliyyətin artırılması və ödənişlərin həcmnin istehsalın həcmindən asılı olmaması siyasətinə keçmişdir. Bunu ümumi şəkildə sadəcə maliyyə dəstəyinin formasının dəyişməsi kimi qiymətləndirmək olar. Etiraf etmək lazımdır ki, hazırda bir sıra tədqiqatlarda aqrar sektorun inkişafına dövlət dəstəyinin göstərilməsi düzgün qərar sayılır. Onun əksinə olaraq kənd təsərrüfatının subsidiya və proteksionist dəstək sayəsində inkişaf edəcəyi ideyasından uzaqlaşmaq tövsiyyə olunur. Uzun müddət ərzində Amerikanın aqrar siyasətini təhlil edən D. Qrizvold da analoji mövqedən çıxış edərək göstərir ki, - “kənd təsərrüfatı istehsalçıların subsidiyalaşdırılması siyasəti faktik olaraq Amerikanın aqrar sektorunu rəqabətdən və innovasiyadan, bir sözlə dünyada baş verən proseslərdən kənarlaşdırıb” [74. səh 38].

D. Qrizvold tanınmış iqtisadçı ailələrindən D. Braun, R. Stern, A. Dirdof və başqalarının tədqiqatlarına əsaslanaraq iddia edir ki, aqrar istifadə təyinatlı sənaye məhsullarının qiymətlərinin və xidmət tariflərinin azalması istehsalın həcmnin dünya miqyasında təxminən 613 mlrd. dollar dəyərində artırılmasına imkan verir.

Beləliklə, əsasən qiymət tənzimlənməsinə üstünlük verilən Qərb aqrar siyasəti bir sıra iqtisadçılar tərəfindən səmərəli hesab olunmur. Bununla bərabər bir çox tədqiqatçılar istehsalçıların stimullaşdırılmasına yönəldilən qiymət siyasətinə üstünlük veriməsini inkişafın əsas amili kimi qəbul edirlər. İnkişaf etmiş Qərb ölkələrinin aqrar siyasətinin 1920-1980-ci illəri əhatə edən altmış illik mərhələsini tədqiq edən Eva Fernandes də bu mövqedə dayanır. Fernandes 1914-cü ilə qədər kənd təsərrüfatını əsasən tarif maneələrinə müdafiə etdiyini qeyd edərək, XX əsrin ikinci yarısında məhsuldarlığın artımının və qeyri-elastik tələbin izafi istehsalın və qiymətlərin azalmasına səbəb olduğunu göstərir. O, haqlı olaraq bu cəhətin “bazarın tənzimlənməsinin genişlənməsini” şərtləndirdiyini qeyd edir. O, əlavə olaraq empirik təhlillərə istinadən kənd təsərrüfatının dəstəklənməsinin adambaşına düşən ÜDM-in artımına müsbət təsir göstərdiyini də qeyd edir.

Qərbi Avropa kənd təsərrüfatı tarixinin ən əhəmiyyətli məsələləri hər çeydən əvvəl daim intensivlik səviyyəsinin və məhsuldarlığın artımıdır. B. Nazarenko AB-nin

aqrar sferadakı müvəffəqiyyətinin əsas səbəblərindən birini qiymət siyasətində görürdü və qeyd edirdi ki, “Avropa bazarını qapayan, digər tərəfdən ixracı stimullaşdıran” sistem çox effektivdir [83. səh. 42].

Beləliklə, həm öncə göstərilən statistik məlumatlar, həm müxtəlif araşdırmalar təsdiq edir ki, aqrar sektorda düşünülmüş qiymət siyasətinin tətbiqi zəruridir, effektivdir. Belə ki, bu siyasət iqtisadi tərəqqi və sahibkar fəaliyyətinin əsası olan «qiymət signallarına» təsir edir və aqrar sektorda - təbii şəraitdən, qeyri-elastik tələbdən asılı olan, böhranlarının uzunmüddətliliyi ilə fərqlənən sektorda “qiymət signallarının” dövlət tərəfindən təşvihi labüddür. Aqrar sektora “xalis bazar liberalizmi” tələbləri yaxın tarixin - 2007-2008-ci illərin global böhranının nəticələri ilə də təkzib olunur. 2007-2008-ci illərdəki «aqrar qiymət tərəddüdləri» dünyada aclıq çəkənlərin sayını 850 mln. nəfərdən 1 mld. nəfərə qədər yüksəltdi və eyni zamanda təsdiq etdi ki, bazarın liberallaşmasına yönələn tədbirlər “... gələcəkdə başqa qiymət tərəddüdlərinin olmayacağına təminat vermir...” Biz bazarın effektivliyinə üz tutanda, belə bir yanaşmanı tamamlayan vacib «qeyri bazar» problemləri diapazonun olduğunu da bilməliyik»[6]. Beləliklə, qiymət siyasətinin aqrar sektorun və aqrar sahibkarlığın inkişafındakı rolu şəksizdir və yəqin ki, AB regionu və ABŞ təcrübəsi nümunəsində bu siyasətin daha detallı təhlili məqsəduyğun olar. Beləliklə, “yaxşı” yaxud öyrənilməsi və yaradıcı tətbiqi səmərəli olan təcrübə əsasən ABŞ və Avropa Birliyinin, yəni “köhnə üzv” ölkələrinin təcrübəsidir.

Rus iqtisadçısı Z.K.Qerasimova öz tədqiqatlarına əsasən göstərir ki, AB və ABŞ-in aqrar siyasətində əhəmiyyətli yeniliklər reallaşır, lakin istər ötən əsrin 90-cı illərinə qədər və istərsə də hazırda qiymət paritetinin təminatı inkişaf etmiş ölkələrin aqrar siyasətinin əsas prinsipi olaraq qalır. O, digər bir yanaşmasında məsələyə başqa prizmadan yanaşır və bildirir ki, bu prinsipə görə aqrar istehsal məhsullarının qiymətlərinin artımı aqrar sektorda istifadə edilən sənaye məhsullarının, resurs və xidmətlərin qiymətlərinin(tariflərinin) artım dinamikasına uyğun olmalıdır. Daha doğrusu, qiymət siyasətinin səmərəliliyi yalnız yerli və ya beynəlxalq miqyasda təklifin aqrar istehsal məhsullarına olan qeyri-elastik tələblə uzlaşdırılması məqsədilə hazır məhsul qiymətlərinə birbaşa müdaxilələrlə məhdudlaşmamalıdır[72,s.139]

Onu da qeyd etmək olar ki, hazırda respublikamızda aqrar-sənaye sferasında qiymətlərin lazımi səviyyədə monitorinqi aparılmır, məhz bu səbəbdən də bu sahədən iqtisadiyyatın başqa sahələrinə illər üzrə nə qədər gəlirlərin “axdığına” dair geniş tədqiqatlara rast gəlinmir. Ona görə də qiymətlərin monitorinqinin təkmilləşdirilməsi maliyyə resurslarına həmişə böyük ehtiyac duyulan aqrar sahənin dövlət tənzimlənməsinin maliyyə mexanizminin təkmilləşdirilməsinə imkan verə bilər. Bazar iqtisadiyyatının inkişaf etdiyi ölkələrdə bu istiqamətdə tədqiqatların ararılması demək olar ki, dayanıqlı xarakter almışdır. Bundan başqa demək olar ki, heç yerdə aqrar siyasət donmuş və konservləşdirilmiş deyil, daxili və xarici amillərin təsiri nəticəsində bəzən ona əhəmiyyətli korrektələr edilir. Bununla belə, kənd təsərrüfatının dövlət tənzimlənməsində hər bir ölkə üçün tipik olan və dayanıqlı xarakter daşıyan əsas istiqamətləri ayırmaq olar [84, s.158]

Qiymət monitorinqinin təşkili aqrar-ərzaq bazarının müdafiə edilməsinin və müəssisə və təsərrüfatların maliyyə vəziyyətinin yaxşılaşdırılması istiqamətlərindən biridir. Bu monitorinqlərin təşkili vasitəsilə aqrar-sənaye kompleksinin bütün sahələrinin-kənd təsərrüfatının, kənd təsərrüfatını istehsal-texniki resurslarla təmin edən sahələrin, kənd təsərrüfatı məhsullarının emal ilə məşğul olan sahələrin, həmçinin kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalçılardan istehlakçılara çatdırılması ilə məşğul olan sahələrin harmonik inkişafını təmin etmək mümkündür. Əks halda kənd təsərrüfatında mövcud disproporsiyaların və yaxud başqa sözlə desək uyğunsuzluğun qaradan qaldırılması mümkün deyil. “Dövlətin mühüm prioriteti kənd təsərrüfatında mövcud disproporsiyaların aradan qaldırmaqdan ibarət olaraq qalır. Sürətlə dəyişən iqtisadi situasiya və xarici mühit bütöv dayanıqlı sosial-iqtisadi inkişaf sisteminin idarə edilməsinin mümkün yollarının axtarılmasını tələb edir” [75, s.162].

Ardıcıl olaraq, inkişaf etmiş ölkələrdə qiymət disparitetinin aradan qaldırılması mexanizmlərinin nəzərdən keçirilməsi məqsədəuyğun sayılır.

AB və ABŞ-da qiymət disparitetinin aradan qaldırılması mexanizmləri

Tədbirlər	AB	ABŞ
Sahibkar gəlirlərinin dəstəklənməsi	Birbaşa ödənişlər Təbii fəlakət zərərləri üzrə ödənişlər	Birbaşa ödənişlər Təbii fəlakət zərərləri üzrə ödənişlər aqrar istehsalın yenidən təşkili və s. üzrə ödənişlər
İdxalın məhdudlaşdırılması	əsas ərzaq məhsullarına idxal tarifi idxal kvotaları (şəkər, süd və s.)	Taxıldan başqa digər məhsullara idxal rüsumu ət və südə idxal kvotası və s.
Sahibkarların qiymət üzrə dəstəklənməsi	İndikativ qiymətlər: 1. təminatlı –yüksək 2. müdaxilə qiymətləri 3. idxalın həddi –minimal qiymət	İndikativ qiymətlər: 1. təminatlı –daxili bazarın minimal qiymətləri 2. müdaxilə - təminatlı və ya girov qiymətləri 3. birdəfəlik ödənişlər
İstehsal həcmnin ixtisarı	İzafi məhsul istehsalına qarşı tədbirlər	
	Torpaqların dövriyyədən çıxarılmasının stimullaşdırılması	
	Fermerlərin kənd təsərrüfat istehsalından çıxarılması proqramı	Torpaqların konservasiyası Proqramı
Daxili tələbatın stimullaşdırılması	----	Aztəminatlı vətəndaşlara ərzaq yardımının büdcədən maliyyələşməsi Məktəb səhər yeməyi proqramı

Mənbə:[76]

Səmərəli qiymət siyasəti aqrar sahibkarın fəaliyyətini stimullaşdırmaq üçün qiymətlərdə əks olunan və ya daşınan informasiyaların aqrar sferaya müsbət təsirini, həmçinin sahibkar gəlirinin artırılması üçün mümkün dolayı vasitələrdən istifadəni nəzərdə tutmalıdır. Beləki, sənaye məhsullarının, gübrələrin və texnikanın qiyməti yüksələn zaman global iqlim dəyişmələri şəraitində sığorta mexanizmi mövcud olmadıqda və ya yalnız sahibkarın xərcləri hesabına tətbiq olunanda, bir sözlə, məhsul istehsalı məsrəfləri artanda qeyri-elastik tələbin mövcud olduğu bazarda böhran riski yüksəlir və sahibkarlıq fəaliyyətinə sövq edən stimullar zəifləyir. Məhz buna görə də səmərəli qiymət siyasəti qiymətlərin formalaşmasının əsasını təşkil edən məsrəflərin tərkibinə və strukturuna dolayı müdaxilələr üzərində qurulmalıdır. Ümumiyyətlə, qiymət siyasəti kompensasiya və dövlət sığorta mexanizmlərini də əhatə etməlidir.

Cədvəldə təsvir olunan tədbirlərin mənzərəsindən bir cəhət aşkar seçilir. Bu tədbirlər kompleks mahiyyətə daha dəqiq ünvana yönəlib. Tədbirlər birbaşa və ya dolayı yolla

daha dəqiq bir məsələnin - aqrar sahibkarlığın gəlirinin artırılması və ya stabiləşdirilməsi məsələsinin həllinə istiqamətlənib və yəqin ki, Qərbdə maksimum mühüm bir nəticəni - aqrar böhranların uzunmüddətli xarakterli olmasını daha düzgün dərk edirlər. Yəni, dərk olunur ki, qiymətlər tənzimlənməsi vasitəsilə sahibkarlığa dövlət dəstəyi kənd təsərrüfatında fasiləsiz fəaliyyətin inkişaf və yeniləşmələrin mühüm şərtidir. ABŞ və Avropa Birliyi təcrübəsi məhz bu əhatəliliyi ilə seçilib və seçilir. Bu təcrübələrdə istifadə olunan müxtəlif mexanizmlər barədə məlumat verməzdən öncə, bir məlum məsələnin qeydi də məqsədəuyğun olar. Təminatlı və girov qiymətlərin tətbiqi uzunmüddətli dövrdə ABŞ və AB regionunda ən çox istifadə edilən mexanizmlər biri olmuşdur. Təminatlı qiymət mexanizmi daxili və xarici bazarlarda qiymətlərin tərəddüdlərinə uyğun olaraq, kənd təsərrüfatı məhsulunun dövlət tərəfindən təsbit edilmiş qiymətlərlə alışına imkan yaradır. Girov qiymət mexanizmi isə öz növbəsində əlverişsiz konyunktura şəraitində məhsulun təsbit edilmiş qiymətlərlə müəyyən zaman müddətində Aqrar Kooperativ və ya digər quruma girov kimi saxlanılmağa verilməsini nəzərdə tutur. Bu məsələlərin ardıcıl şəkildə nəzərdən keçirilməsindən sonra Qərb təcrübəsində tətbiq olunan mexanizmlər üstünlükləri və çatışmazlıqları barədə vahid qərara gəlmək olar.

Müasir mərhələdə Qərbdə aqrar sektora dövlət maliyyə dəstəyi təkcə birbaşa aqrar sahibkarlığa deyil, həm də kənd üçün ümumi şərtləri - sosial sahələrin inkişafı, infrastruktur təkmilləşmələri və s. eyni zamanda kənd təsərrüfat məhsullarının istehlakçıların dəstəklənməsini əhatə edir. Belə ki, istehlakçılara ərzaq yardımı, kənd təsərrüfatı məhsullarının təminatlı qiymətlərlə alıcısı olan emalçı sahibkarlara transfertlər və s. də dövlət maliyyə yardımına aiddir. Ümumiyyətlə, kənd təsərrüfat sektorunda müəyyən liberallaşmaya ÜTT üzvü olan ölkələrin doxa sazişindən irəli gələn öhdəliklərə baxmayaraq, Qərbdə aqrar sektora dövlət dəstəyinin həcmi yetərinə yüksək olaraq qalır. Nəzərə alınmalıdır ki, aqrarsənaye istehsalının iqtisadi mexanizmi kənd təsərrüfatının başqa sahələri arasında qeyri-ekvivalent əmtəə mübadiləsinin ləğvinə, ölkənin kənd təsərrüfatı məhsulları ilə, xammala və ərzaqla daha tam təmin etmək məqsədilə ASK-da geniş təkrar istehsalın həyata keçirilməsi üçün şəraitin yaradılmasına əsaslanmalıdır. Bu, kreditləşdirmə və maliyyələşdirilmə, məhsul bazarlarının tənzimlənməsi, kənd təsərrüfatında dövlət idarəetməsinin və nəzarətin

həyata keçirilməsi yolu ilə kənd təsərrüfatı əmtəə istehsalçılarının dövlət tərəfindən müdafiə edilməsinin miqyaslarının artımını nəzərdə tutur” [79, s.315].

Cədvəl 1.3.2.

Kənd təsərrüfatı sferasına ümumi dövlət yardımı

	1986	1990	2000	2010	2011	2014
ABŞ mld. dollar	61,53	60,69	92,40	81,7	83,8	95,98
ÜDM-ə nisbətən %-lə	1,39	1,06	0,93	0,63	0,57	0,5
AB mld. dollar	96,82	128,48	97,76	118,33	119,99	125,92
ÜDM-ə %-lə	2,75	2,05	1,21	0,73	0,68	0,8

Mənbə: Producer and Consumer Support Estimates OECD Agricultural 2015

Cədvəl göstəricilərindən məlum olur ki, əslində kənd təsərrüfat sektoruna dövlət maliyyə yardımı mütləq olaraq tam azalmayıb. Hətta ABŞ-da mütləq göstəricisinin dinamik artımı - 14 il (2000-2014) ərzində 92,4 mld. dollardan 95,98 mld. dollara qədər artımı baş verib. Doğrudur, daha təkmilləşən dövlət aqrar siyasəti aqrar sferada bazar mexanizmlərinin gücləndirilməsinin effektivliyini də nəzərə alıb və birbaşa aqrar sahibkarlığa - birbaşa qiymət mexanizminə təsirə yönələn vəsait həcmının azalması fakta çevrilib.

Cədvəl 1.3.3

Aqrar istehsalçılara dövlət dəstəyi (istehsalçıların ümumi gəlirinə nisbəti, %-lə)

	1986	2005	2009	2010	2011	2014 ⁺
Kanada	37,4	21,3	17,4	16,7	14,2	9,5
Yaponiya	65,1	53,8	49,0	53,3	51,6	49
Norveç	69,6	66,8	61,2	60,8	57,7	58
AB	38,6	30,4	23,3	19,8	17,5	17,4
ABŞ	24,1	15,3	10,6	7,7	7,7	9,7

Mənbə: OECD statistics, 2015

Aqrar istehsalçıları dövlət dəstəyini təsvir edən cədvəl 1.3.3-də də belə bir reallıq öz əksini tapıb və aşkar olur ki, son dövrlərdə fermer gəlirlərində dövlət maliyyə vəsaitlərinin həcmi azalıb. Qeyd olunmalıdır ki, cədvəldən həm də bəlli olur ki, heç də bütün ölkələrdə inkişaf etmiş aqrar istehsalçıların dəstəklənməsi siyasəti köklü dəyişməyib. Hər bir ölkənin aqrar siyasəti ölkənin reallıqları özünəməxsusluqlarını nəzərə almalıdır və bu cəhət effektiv aqrar siyasətdə nəzərə alınır. Sahibkarlara birbaşa ödənişlər barədə məlumatlar verilərkən bir məqam da qeyd olunmalıdır. AB və ABŞ-da bu ödənişlər təkcə hər hektar əkilən torpaq üçün deyil, həm də müxtəlif növ bitki və

heyvandarlıq məhsulları üçün nəzərdə tutulur.

Kənd təsərrüfatı məhsullarının satışı bazarlarında (mərkəzlərdə) onların keyfiyyət parametrlərindən asılı olaraq qiymətlərə əlavələr və ya güzəştlər edilir. Məsələn, dəri xammalının beynəlxalq ticarət qiymətləri həmin xammalın mənşəyinə, hasilat regionuna, qalınlığına, sahəsinə, rənginə və digər keyfiyyət göstəricilərinə görə dəyişir.

Dünya xammal bazarlarında formalaşan qiymətlər məhsulda olan faydalı komponentlərin xüsusi çəkisinə görə differensiallaşdırılır. Göstərmək olar ki, buğdanın qiyməti onun tərkibində olan proteinin kəmiyyətinə əsasən müəyyən olunur.

Avropa İttifaqına (Aİ) üzv olan ölkələrdə kənd təsərrüfatı məhsullarının qiymətlərinin tənzimlənməsinin özünəməxsus sistemi tətbiq edilir. Bu ölkələrdə müxtəlif qiymət növlərinin tətbiqi qiymətməhləgəlmənin bazar prinsiplərinə riayət olunmaqla saxlanılmaqdadır. Eyni zamanda tətbiq olunan qiymətlərin səviyyəsi məhsulun növündən və regiondan asılı olaraq dəyişir. Məhsul növlərinə maksimum və minimum qiymətlərin, eləcə də kənd təsərrüfatı məhsullarına himayədarlıq qiymətlərinin müəyyən edilməsi barədə qərarlar Aİ Nazirlər Şurası tərəfindən qəbul edilir. Xatırladaq ki, bu qurum Avropa İttifaqının müvafiq kolmitəsinin təklifi ilə üzv ölkələrin kənd təsərrüfatı nazirlərindən təşkil olunur. Burada qiymətlərin tənzillənməsi differensiallaşdırılmış yanaşma əsasında həyata keçirilməklə fermerlərin gəlir və yığımlarının, eləcə də kənd təsərrüfatında təkrar istehsal prosesinin təmin edilməsinə yönəldilir. Aİ ölkələrində ümumilikdə fənd təsərrüfatı və qara metallurgiya məhsullarına üstmilli qiymət tənzimlənməsi həyata keçirilir və qiymətlərin 15%-ni əhatə edir. Fermer qiymətlərinin tənzimlənməsi fermer gəlirlərinin bazar və qiymətlər vasitəsilə istehlakçıların hesabına təmin edilməsi prinsipinə əsaslanır. Avropa İttifaqında kənd təsərrüfatının maliyyələşdirilməsi mexanizmi maraqlı doğurur. Burada maliyyələşdirmə dünya qiymətləri ilə müqayisədə qiymətlərin süni yüksəldilməsi və aqrar proteksionizm tədbirləri vasitəsilə həyata keçirilir. Qiymətlərin artımı müntəzəm olaraq Aİ ölkələrində müşahidə olunan inflyasiya tempi ilə müqayisə olunur, hökumət orqanları fermerlərin istehsal xərclərinin, bitkiçilik (9 qrup) və heyvandarlıq (4 qrup) məhsullarının, həmçinin kənd təsərrüfatında istifadə olunan xidmətlərin qiymət

indekslərinin və kapital qoyuluşlarının dinamikasını izləyirlər.

Aİ-da qiymətlərin formalaşması mexanizmində aşağıdakı üç əsas qiymət növü həlledici rol oynayır:

1. İndikativ qiymətlər;
2. Müdaxilə qiymətləri;
3. Birja qiymətləri [45, s.456]

Aİ təşkilatları indikativ qiymətlərə arzuolunan qiymətlər kimi baxırlar. Bu qiymətlər əsasən buğda, süd, şəkər, günəbaxan, zeytun yağı və s. məhsullara müəyyən edilir. Ardıcıl olaraq bir sıra məhsullara (iribuynuzlu mal-qara, tütün) təyinatına görə qiymətlər qoyulur. Tütünə məqsədli qiymətlər qoyulması təcrübəsi artıq özünü təsdiqləmişdir.

Müdaxilə qiymətləri minimal satış qiymətləri olmaqla istehsalçılara onların məhsullarının alınmasına dair zəmanət verir. Belə qiymətlər regionlar üçün alışların qütbləşdirilməsinin əlaqələndirilməsi məqsədləri ilə təyin oluna bilər. İxrac olunan kənd təsərrüfatı məhsullarının minimal qiyməti kimi astana qiymətləri tətbiq edilir. Bu qiymətlər səviyyə baxımından indikativ qiymətlərdən yüksəkdir.

Müxtəlif səviyyəli amillər qiymətlərin əmələ gəlməsinə birbaşa və dolaylı təsir göstərir. Bu amillər arasında xammal resursları ilə təminat səviyyəsi, siyasi vəziyyət, həmçinin ölkənin dünya bazarındakı mövqeyi xüsusilə qeyd oluna bilər. Qeyd olunanların davamı kimi müxtəlif ölkələrdə qiymətəmələgəlmənin reallaşdırılması mexanizminin nəzərdən keçirilməsi məqsədəuyğun olardı.

Ötən əsrin 70-ci illərinin başlanğıcında iqtisadi proseslərin gedişi göstərirdi ki, daxili bazarda qiymətlərin artımı tədricən çox kəskin inflyasiyaya səbəb ola bilər. Ona görə də 1971-ci ildə ABŞ prezidenti R. Nikson tərəfindən əmək haqqının dondurulması və qiymətlərə birbaşa mərkəzləşdirilmiş nəzarət haqqında qərar qəbul edildi. Nəticədə 1972-ci ilin ikinci yarısında ABŞ-da topdansatış və həm də pərakəndəsətış qiymətlərin artım sürəti, eləcə də işsizlik səviyyəsi azaldı. Amma bununla bərabər yaranan başqa bir problem ortaya çıxdı. Bu da kapitalın perspektivi az olan sahələrdən daha perspektivli sahələrə axını zəiflədi, investisiya bazarında durğunluq tarandı və ümumiyyətlə, onun aktivliyi aşağı düşdü. Beləliklə, gəlirlərin artım dinamikasında da ləngimələr müşahidə olunmağa başladı. Yaranmış

vəziyyədən çıxmaq üçün Lord hakimiyyəti 1974-cü ilin may ayında qiymətlər üzərində birbaşa nəzarətin ləğv edilməsi barədə qərar verdi.

Sonrakı illərdə ABŞ-da qiymətlərin birbaşa tənzimlənməsi tədbirləri daxili bazarda əsasən enerjidaşıyıcılarının qiymətlərini əhatə edirdi, çünki onlar idxal edilən neftin və qazın qiymətlərinin dinamikasına uyğun olaraq dəyişirdi. Təbii ki, burada əsas etibarilə qiymət artımı ön plana çəkilirdi.

Qiymətlərin tənzimlənməsi üzrə həyata keçirilən tədbirlər nəticəsində inflyasiya prosesinin qarşısı alınsa da neft və neftəməli sənayesinə, bütövlükdə energetika sahəsinə investisiya qoyuluşunun səmərəliliyi azaldı. Bu səbəbdən də dünya qiymətlərinin artmasına baxmayaraq ABŞ-ın illik neft idxalı yüksək sürətlə artmaqda idi.

1991-ci ildə ABŞ prezidenti R. Reyqan tərəfindən neft və neft məhsullarının daxili qiymətləri üzərində nəzarətin ləğv edilməsi barədə qərar verildi. Bu qərarın verilməsində əsas ondan ibarət idi ki, həmin nəzarət sisteminin tətbiqi istehsalı ləngidən tələbatı stimullaşdırmaqla ABŞ-ın enerji daşıyıcılarının idxalından asılı vəziyyətə düşməsinə gətirib çıxarırdı.

Qiymətlərin tənzimlənməsi üzrə aparılan siyasətin davamı olaraq növbəti mərhələdə ABŞ hakimiyyəti qiymətlərin dövlət tənzimlənməsinin birbaşa metodunun tətbiqini məhdudlaşdırmaq, dolayısı tənzimləmə metodlarından çox geniş və aktiv istifadə strategiyasını seçdi. Bu mərhələdə qiymətlərin dolayısı tənzimlənməsi siyasətinin əsas istiqamətləri kimi aşağıdakılara üstünlük verilirdi:

1. Ölkədə məhdud (sərt) pul-kredit siyasətinin həyata keçirilməsi;
2. Federal ehtiyat banklarına qoyulan pulların uçotunun tənzimlənməsi;
3. Dövlət büdcəsi kəsirinin azaldılması;

Differensiaslaşdırılmış vergi siyasətinin həyata keçirilməsi [45, s.457]

Beləliklə, təxminən otuz il ərzində aparılan ardıcıl tədbirlər nəticəsində ABŞ-da qiymətlərin 5-10 faizi dövlət tənzimlənməsi obyektinə çevrilmişdir.

Aqrar istehsalın, eləcə də kənd təsərrüfatı məhsullarının qiymətlərinin tənzimlənməsi üzrə ABŞ təcrübəsinin özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır. Burada dövlət dənli bitkilərin istehsalının artırılması üçün fermerlərə məqsədli səhmlər verir. Fermerlər istehsal etdikləri taxılın mülkiyyətçisi olaraq öz məhsulunu bazar qiymətləri ilə satırlar.

Onların əldə etdikləri mənfəətin bir hissəsi aldıkları səhmlərin ödənilməsinə yönəldilir. Taxılın bazar qiymətinin konqres tərəfindən təsbit olunan nəzarət qiymətindən aşağı olması halı da istisna olunmur. Əgər belə bir vəziyyət yaranarsa onda fermer taxılı dövlətə bazar qiymətləri ilə deyil, təminatlı nəzarət qiymətləri ilə sata bilər.

Süd, yağ, pendir kimi məhsulların qiymətlərinin tənzimlənməsinə də eyni yanaşma tətbiq olunur. Göstərilən məhsulların təminatlı nəzarət qiymətləri onların bazar qiymətlərindən yuxarı olduğu halda dövlət onları həmin qiymətlərlə alır. Bu halda istehsalçılar üçün məhsulun dövlətə təhvil verilməsi bazarda satışından daha sərfəli olur. Alınan məhsullar isə dövlət tərəfindən pulsuz yemək şəklində məktəblilərə verilir və ərzaq yardımı kimi paylanır.

ABŞ-da aqrar qanunvericiliyə uyğun olaraq 1985-ci ildən etibarən fermerlərə verilən kreditlərin əvəzinə qoyulan girovların dəyəri azaldıldı. Beləliklə, kənd təsərrüfatı istehsalçılarının kreditləşdirilməsi standartlarını tətbiq edərək dövlət qiymətlərinin kompleks şəkildə tənzimlənməsini həyata keçirir.

Onu da qeyd etmək olar ki, İngiltərə və Almaniyada da qiymətlərin əmələ gəlməsi və tənzimlənməsi sahəsində analoji metodologiyadan istifadə olunur.

Yaponiyada qiymətlərin tənzimlənməsinin özünəməxsus tətbiq dairəsi və metodları vardır. Bu ölkədə 1973-cü ildən İqtisadi Planlaşdırma İdarəsinin Qiymətlər Bürosu fəaliyyət göstərir. Həmin büronun başlıca vəzifələri antiinhisar qanunvericiliyinə əməl edilməsinə nəzarətdən və tələb və təklif arasındakı nisbətlərin öyrənilməsindən ibarətdir. Bütövlükdə, Yaponiyada istehlak qiymətlərinin 20 faizə qədəri dövlət orqanları tərəfindən tənzimlənilir. Qiymətləri tənzimləmə obyektinə olan məhsulların (xidmətlərin) siyahısına əsasən düyü, taxıl, ət və süd məhsulları, su, istilik, elektrik enerjisi və təbii qaz, həmçinin dəmiryol, təhsil və səhiyyə xidmətləri daxil edilir. Yaponiya üçün yüksək və həm də aşağı inhisar qiymətlərinin təyin edilməsinin qadağan olunması səciyyəvi haldır. Bu onunla bağlıdır ki, aşağı inhisar qiymətlərinin təyin olunmasına burada rəqiblərin bazardan sıxışdırılıb çıxarılması məqsədi kimi baxılır. Düşünülür ki, istehsalçı bazara tam yiyələnməklə gələcəkdə yüksək qiymətlər strategiyasını həyata keçirməyə meyllidir.

İqtisadi fəaliyyətdə dövlətin iştirakının Fransa təcrübəsi də özünəməxsusluğu ilə

seçilir. Fransada qiymətlərin təxminən 20 faizi dövlət tərəfindən tənzimlənir, qalan 80 faizi isə bazar prinsipləri əsasında formalaşır. Artıq uzun müddətdir ki, Fransada qiymətlərin dövlət tənzimlənməsi sahəsində “dirijizm” siyasəti həyata keçirilir. İkinci dünya müharibəsi nəticəsində dağıdılmış iqtisadiyyatın bərpası məqsədilə 1947-ci ildən Fransada “nəzarətdə olan azad qiymətlər” siyasətinin həyata keçirilməsinə başlandı. Bu siyasətlə dövlət orqanlarını vaxtında xəbərdar etməklə sahibkarlara qiymətləri dəyişə bilmək hüququ verilmişdir. Bununla yanaşı müvafiq orqanlar subyektiv yanaşmalarla müəyyənləşdirilməsi ehtimal olunan qiymətlərin dəyişilməsinə qadağa qoya bilərlər.

1948-ci ilin əvvəllərində Fransada qiymətlərin tam və ya qismən (təsadüfi hallarda) təyini rejiminin tətbiqi, 1949-1957-ci illərdə isə qiymət artımını məhdudlaşdıran qanun və qərarlar qəbul edildi. 1960-1962-ci illərdə demək olar ki, bütün sənaye məhsullarının qiymətləri sərbəstləşdirildi. Bunun ardınca 1963-cü ildən Fransada “inflyasiyasız inkişaf” siyasətinin həyata keçirilməsinə başlandı. Onun reallaşdırılması ilk növbədə qida məhsullarının qiymətlərinin və bəzi xidmətlərin tariflərinin təsbit olunması deməkdir.

Dövlət qiymətməmləgəlmə prosesinin tənzimlənməsini 1965-1972-ci illərdə “sabitlik sazişi”, “proqramlaşmış sazişlər” və “qiymət artımına əks təsir göstərən sazişlər” adlı xüsusi sənədlər vasitəsilə həyata keçirdi. Sabitlik yaratmaqla dövlət əsas istehsalçıları satdıqları məhsullarının qiymətlərinin orta səviyyəsini müəyyən qədər sabit saxlamağa sövq edirdi.

Qiymətlər beynəlxalq rəqabət şərtlərindəki dəyişikliklərə və sahibkarların mövqeyinə cavab verdiyi halda proqramlaşdırılmış sazişlərlə onların dəyişilməsinə yol verilir. Bu məqsədlə müəssisə öz investisiya proqramları üzrə məşğulluq, xarici bazarlarda fəaliyyət perspektivləri və rəqabət şərtləri, əmək məhsuldarlığı, idarəetmə metodları, istehsal etdiyi məhsulların parametrləri və s. üzrə bütün zəruri məlumatları dövlət orqanlarına çatdırmalıdır. Təqdim edilmiş məlumatlar elə olmalıdır ki, onların əsasında dəyişikliklərin qanunauyğunluqları, ilk növbədə, qiymətlərin yüksəlməsi üzrə qərarın qəbul edilməsi mümkün olsun. Ardıcıl olaraq qiymətlərin yüksəlməsinə əks təsir göstərən sazişlər dövlətin və dövlət orqanları tərəfindən istehsal xərclərinin artmasına səbəb ola biləcək hər hansı qərarın qəbul edilməməsi haqda öhdəlikləri

özündə birləşdirir.

Fransa hökuməti XX əsrin 70-ci illərindən başlayaraq qiymətlərin əmələ gəlməsi və “dondurulması”na yönəldilmiş bir sıra tədbirlərin həyata keçirilməsinə qərar verdi. Bəzi hallarda hətta qiymətlərin 100 faizə qədər təsbit olunurdu. İstehsalçının mənfəətinin qeyri-mütənasib şəkildə artması müəyyən olduğu halda həmin mənfəəti təmin edən qiymətlərə əlavə antiinhisar vergiləri qoyulurdu. Bununla bərabər 1973-cü ilin may ayında hakimiyyət sənaye məhsullarının qiymətlərinin liberallaşmasına başlanmasında qərar verdi. Bu proses mövcud sahələrdə rəqabət mühitinin uçuğu ilə tədricən həyata keçirilirdi. Bu sahələrdə istehsalın idarə olunması və əhəlinin sosial təminat sisteminin fəaliyyəti kəskin qiymət artımlarına gətirib çıxarmamışdır. Elə bunun nəticəsidir ki, artıq 1986-cı ildə sənaye məhsullarının qiymətlərinin 90 faizi dövlət nəzarətindən çıxarılmışdır və yalnız 10 faizi dövlət tərəfindən tənzimlənirdi.

Beləliklə, XX əsrin ikinci yarısında Fransada “dirijizm” siyasətinin mahiyyətinə uyğun olaraq qiymətlərin dövlət tərəfindən birbaşa tənzimlənməsi və qiymətəmələgəlmə prosesinə dövlətin dolayı təsiri metodundan istifadə edilmişdir. Qiymətəmələgəlmə prosesinə dövlətin birbaşa və dolayı təsiri metodlarından istifadə üzrə Skandinaviya ölkələrinin təcrübəsi də böyük maraq doğurur.

Danimarkada qiymətlərin tənzimlənməsi sferası olduqca məhduddur. Burada qiymətlər, bir qayda olaraq, bazarın konyunktur vəziyyəti əsasında müəyyən edilir. Bilavasitə təsbit olunmuş “məhkəm” dövlət qiymətlərinin xüsusi çəkisi 6 faizə qədrdir. Dövlət eyni zamanda vergilərin təyininə və dotasiyanın verilməsinə differensial yanaşmaqla məhsul növlərinin satış həcminə təsir göstərməyə cəhd edir. Belə vəziyyətdə dövlətin əsas vəzifəsi istehsalçılar üçün sağlam rəqabət şəraitinin yaradılmasından ibarətdir.

İsveçdə qiymətlərə nəzarətin həyata keçirilməsi üçün xüsusi orqan olan Qiymət və Rəqabət Dövlət İdarəsi yaradılmışdır. Bundan əlavə, burada qiymətlərin tənzimlənməsi, qiymət və rəqabət şərtləri üzrə informasiyanın təqdim edilməsi haqda qanunlar da qəbul olunmuşdur. Bir çox İsveç tədqiqatçılarının rəyinə görə qiymətlərin təsbit olunması kəskin qiymət artımının qarşısını almaqla yalnız çox qısa müddət ərzində təsir gücünə malik olur. İsveçdə qiymətlərin dövlət tənzimlənməsi haqda

qanuna əsasən yalnız müharibə dövründə və ya onun başlanma təhlükəsi yarandıqda yaxud qiymətlərin kütləvi yüksəlişi təhlükəsi ilə üzləşdikdə dövlətə “qiymətlərin dondurulması” hüququ verilir. Burada qiymətlərin səviyyəsinə əsasən bəzi məhsullara dövlət inhisarı vasitəsi vasitəsilə təsir göstərilir. Belə inhisarçılıq spirtli içkilər, poçt və dəmiryol xidmətləri, eləcə də dövlət energetika konserni üçün mövcuddur.

Dövlət tərəfindən taxıl, süd, ət, yumurta və digər əsas növ kənd təsərrüfatı məhsulları üçün sabit alış qiymətləri təyin edilir. Həmin qiymətlər məhsul istehsalçılarının marağına uyğun olaraq, dövlət, kənd təsərrüfatı istehsalçıları və istehlakçıların iştirakı ilə hər il aparılan danışıqlar nəticəsində müəyyənləşdirilir. Zəruri sosial təminatların təmin edilməsi üçün dövlət tərəfindən subsidiyalar və səhmlər verilir, ildə bir dəfə əhalinin gəlirləri indeksləşdirilir.

Norveçdə daxili qiymətlərin səviyyəsi analoji məhsulların dünya bazarında yaranmış qiymətlərinə əsasən müəyyən edilir. Bu, qiymətlərə nəzarət, mənfəətin yüksəldilməsi və rəqabətin məhdudlaşdırılmasına uyğun şəkildə aparılır. Burada qiymətlərin minimum və maksimum səviyyələrinin təyin edilməsi, onların hesablanması metodikasının işlənilməsi, eləcə də onlara güzəştlərin və əlavələrin hesablanması, mənfəət səviyyəsinin təyin edilməsi, qiymətlərin dondurulmasının həyata keçirilməsi dövlətin səlahiyyətlərinə aiddir. Ət, süd, marqarin, dərmanlar, kimyəvi gübrələr, sement və s. kimi məhsullara dövlət tərəfindən müəyyən səviyyədə qiymətlər təyin olunur.

XX əsrin 80-ci illərində nail olduğu yüksək iqtisadi inkişaf səviyyəsinə görə “Skandinav Yaponiyası” adlandırılan Finlandiyanın da özünəməxsus təcrübəsi vardır. O, hazırda əhalinin yaşayış səviyyəsinə görə dünyada öncül yerlərdən birini tutur. Finlandiyada iqtisadiyyatının əsasən bazar münasibətlərinə uyğun inkişafına baxmayaraq, qiymətlərinin təyin edilməsində dövlət mühüm rol oynayır. Burada əsasən ərzaq məhsullarının, taxılın, enerjidaşıyıcılarının, o cümlədən benzinin və şərabçılıq məhsullarının qiymətlərinin planlaşdırılması və onlara nəzarət həyata keçirilir. Öz məhsullarını aşağı qiymətlərlə satışa çıxaran müəssisələr dövlətdən sərfəli şərtlərlə kreditlər, yəni aşağı faizlərlə uzunmüddətli borclar alırlar.

Finlandiyada fəaliyyətdə olan pərakəndəsatış qiymətlər sistemi elastikliyi və

dövrü tərəddüdləri ilə səciyyələnir ki, bu da bilavasitə istehlakın stimullaşdırılmasına yönəldilir. Məlum olduğu kimi, Finlandiya sosialyönümlü bazar iqtisadiyyatı ölkəsidir və bu onun iqtisadi siyasətində də özünü büruzə verir. Burada qiymət və vergi tənzimləmələri vasitəsilə əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəlməsinə yönəldilmiş ardıcıl tədbirlər həyata keçirilir. İqtisadiyyatın aparıcı sahələrinin inkişafı Finlandiyada milli proqramlarla tənzimlənir. Maraqlıdır ki, həmin proqramların işlənilib hazırlanmasında qiymətmələgəlmənin plan-hesablama metodu əsas baza kimi çıxış edir. Proqnozlaşdırma, perspektiv inkişaf hədəflərinin müəyyən olunması və elmi- texniki tərəqqinin təmin edilməsi üçün dövlət tənzimlənməsi metodlarından istifadə edilir. Bundan əlavə bazarın tənzimlənməsinin cəmiyyətin cari tələblərinin ödənilməsi üçün səmərəliliyi də diqqətdən yayınmır. İqtisadi inkişaf səviyyəsinə görə seçilən daha bir inkişaf etmiş ölkələr qrupuna Cənubi Avropa ölkələrini, İspaniya və Yunanıstanı aid etmək olar.

İspaniyada qiymətlərə dövlət nəzarəti rəqabətin qorunması haqda qanunvericilik aktları əsasında aparılır. İnzibati qiymətqoyma metodları bəzi dövlət və şəxsi müəssisələrdə tətbiq edilir. İspaniyada qiymətlərin dövlət tənzimlənməsi aşağıdakı metodların tətbiqi ilə reallaşdırılır:

1. İcazəli qiymətlərin təyin edilməsi. Bu, o deməkdir ki, yüksəldilməsi nəzərdə tutulan qiymətlər barədə tələbnamə əvvəlcədən qiymətmələgəlmənin idarə olunması üzrə səlahiyyətli orqana göndərilir. Onlar yalnız uyğun tələbnaməyə müsbət rəy bildirildikdən sonra qaldırıla bilər. Belə qiymətlər (tariflər) elektrik enerjisinə, təbii qaza, benzin, kerosin və dizel yanacağına, dərman preparatlarına, teleqraf, ölkə daxilində dəmiryol, avtomobil, dəmiryol və hava yolları ilə daşıma xidmətlərinə müəyyən oluna bilər.

2. Bildiriş qiymətlərinin təyin edilməsi. Bu qiymətlərin səlahiyyətli orqanın icazəsi olmadan yüksəldilməsinə icazə verilir. Lakin bundan ötrü bir ay əvvəldən bildirişlər verilməlidir. Bildiriş qiymətləri süd, bitki yağı və s. üçün tətbiq oluna bilər.

3. Yerli qiymətlərin təyin edilməsi - Qiymətləri üzrə Əyalət Komissiyası tərəfindən həyata keçirilir. Belə qiymətlər əsasən əhalinin su təchizatı, şəhər sərnişindaşıma nəqliyyatının, klinikaların, sanatoriya və xəstəxanaların xidmətləri

və s. üçün müəyyənləşdirilir.[45, s.461]

Qeyd etmək lazımdır ki, son illərdə qiymətlərin dövlət tərəfindən tənzimlənməsi mexanizminin tətbiqi sferası xeyli məhdudlaşmışdır. Hazırda dövlət tərəfindən tənzimlənən qiymətlərin xüsusi çəkisi 10 faizdən yüksək deyil. Yunanıstanda qiymətlərin dövlət tənzimlənməsinin hüquqi əsasını 1989-cu ildə qüvvəyə minmiş dövlət tənzimlənməsi məəcəlləsi təşkil edir.

XXI əsrin əvvəllərində Yunanıstanda istehlak məhsullarının və xidmətlərin 20 faizə qədərini qiymətləri dövlət, qalan 80 faizinin qiymətləri isə bazar tənzimlənməsinin obyektidir.

Regional qruplaşmalara gəldikdə isə qeyd etməliyik ki, Avropa Birliyi ölkələrində kənd təsərrüfatı məhsullarının əsas hissəsinin qiymətlərinə dövlət nəzarəti milli orqanlar həyata keçirirlər. Belə məhsullara misal olaraq iribuynuzlu mal-qara və süd göstərilə bilər.

Bütövlükdə, Avropa Birliyi çərçivəsində qiymətlərin 15 faizə qədər milli səviyyədə təyin edilir. Hazırkı şəraitdə qiymətmələgəlmədə hakimiyyətin və digər dövlət orqanlarının iştirakı təcrübəsi ilə tanışlıq aşağıdakı nəticələrin əldə olunmasını şərtləndirir:

1. Müxtəlif ölkələrdə iqtisadiyyatın inkişafının müxtəlif tarixi mərhələlərində dövlətin qiymətmələgəlmə prosesinə təsiri mexanizmində əsaslı dəyişikliklər baş vermişdir. Nəzəri və praktiki cəhətdən sübut olunmuşdur ki, dövlət qiymətmələgəlmə prosesinə birbaşa və dolaylı metodlarla təsir göstərə bilər. Belə təsirlər forma və məzmunca fərqlənməklə müxtəlif orqanlar tərəfindən və fərqli əsaslar üzərində göstərilə bilər.

2. Müxtəlif ölkələrdə aparılan iqtisadi islahatların nəticələrinə istinadən demək olar ki, hazırda dünyanın heç bir ölkəsində istehsalçıların arzu və istəklərinə uyğun olan, onların maraq və mənafeələrini tam təmin edən sərbəst bazar yoxdur. Onun əvəzinə yaradılan mütəşəkkil və tənzimlənən bazarın fəaliyyətinə isə dövlət bu və ya digər formada müdaxilə edir.

3. Xarici ölkələrin qiymətmələgəlmə prosesinə dövlətin təsiri üzrə təcrübəsi öyrənilməli və onun uyğun müddəalarından bacarıqla istifadə olunmalıdır. Bu, milli

bazarlarda qiymətlərin dəyişməsi meyllərinin və iqtisadi qanunauyğunluqların öyrənilməsi, həmçinin çoxukladlı iqtisadiyyat şəraitində qiymətəmələgəlmə prosesinin idarə edilməsi üçün əhəmiyyət kəsb edir.

Beləliklə, yuxarıda qeyd olunanlar nəzərə alınmaqla aqrar sahədə qiymətin əmələ gəlməsi üzrə inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsindən aşağıdakı vacib nəticələr çıxarıla bilər:

1. Yüksək inkişaf etmiş sənaye cəmiyyətlərinin formalaşması üçün aqrar sektor ilkin təkan olmuşdur. Hər bir ölkədə güclü sənaye və sağlam şəhər həyatı bilavasitə səmərəli aqrar sektorun, kənd məskunlaşmasının bazasında formalaşır və inkişaf edir;

2. İnkişaf etmiş aqrar sektorun mövcudluğu inkişaf etmiş ölkələrdə bilavasitə iqtisadiyyatın həmin sahəsi üçün xarakterik olan elmi-texniki tərəqqi ilə bağlıdır və burada dövlət strukturlarının iştirakı mühüm rol oynayır;

3. Aqrar sektor və sənaye arasında əlverişli qarşılıqlı münasibətlərin qurulması hər iki sektorun birgə inkişafına şərait yaradır;

4. Aqrar sektorun davamlı inkişafına istiqamətləndirilən səmərəli siyasətin həyata keçirilməsi nəticələri idarəetmə strukturlarının fəaliyyəti səmərəliliyindən də asılıdır. Beləki, bu strukturlar daim təkmilləşməklə təsərrüfat subyektləri üçün “yolgöstərən” və “himayədar” qismində çıxış etmişlər;

5. Aqrar təsərrüfat subyektlərinin yüksək səviyyədə təşkilatlanması onların öz hüquq və vəzifələrini daha səmərəli şəkildə reallaşdırması və aqrar siyasətin həyata keçirilməsində yaxından iştirakına şərait yaradır;

6. Ümumi iqtisadi siyasətin tərkib hissəsi olmaqla aqrar siyasət ölkənin ərzaq təhlükəsizliyi, regional inkişafı, ekologiya və elmi-texniki siyasətləri ilə qarşılıqlı əlaqədə həyata keçirilir;

7. Ölkədə aqrar sektor nə qədər yüksək səviyyədə inkişaf etsə də onun daim dövlətin aktiv proteksionist siyasətinə ehtiyacı vardır və gələcəkdə də bu siyasətin davam etdirilməsi zəruridir. Bu da aqrara sahənin strateji əhəmiyyəti və təbiətindən irəli gələn spesifik cəhətlərlə bağlıdır;

İnkişaf etmiş ölkələrdə Ümumi Daxili Məhsulda və ümumi məşğulluqda aqrar sektorun payı hazırda təxminən 2 faiz həddindədir. Bu ondan irəli gəlir ki, həmin

ölkələrin aqrar siyasətində strateji xəttlərindən biri ən son texnologiyaların tətbiq edilməsi ilə daha məhsuldar istehsala nail olmaqdır. Bununla bərabər həm də güclü kooperasiya əlaqələri olan iri aqrar təsərrüfatların yaradılması stimullaşdırılır.

İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə (İEOÖ) aqrar sfera İEO-də olduğu kimi bazar iqtisadiyyatı prinsipləri əsasında inkişaf edir. Lakin qabaqcıl ölkələrdə aqrar siyasət mexanizmləri onlarla müqayisədə daha səmərəli şəkildə reallaşdırılır. İEOÖ qrupuna daxil olan bir çox ölkələrin aqrar siyasətində 1980-ci illərə qədər olan aktiv proteksionist və sonrakı dövrdə isə liberallaşma dövrlərini ayırmaq olar. Həmin ölkələrdə liberallaşma dövrünədək əsasən idxalı əvəz edən məhsulların istehsalı dəstəkləndiyi halda sonrakı dövrdə ixrac yönümlü məhsulların istehsalının dəstəklənməsinə başlanmışdır.

Hazırda həmin ölkələrin aqrar qiymətmələgəlmə təcrübəsi üzrə bəzi ümumiləşdirmələr aparmaq olar. Cənubi-Şərqi Asiyanın aqrar strukturu əsasən ailə təsərrüfatlarından ibarət olan İndoneziya, Malaziya, Tailand, Tayvan, Cənubi Koreya kimi ölkələrində 1970-ci illərdə aqrar sektorun vergi yükü azaldılmış və kiçik təsərrüfatlara himayədarlıq edilməyə başlanmışdır. Həmçinin bu ölkələrdə əlverişli makroiqtisadi siyasət qurulmuş, regional infrastrukturun və sosial xidmətlər sisteminin inkişafına irihəcmli investisiyalar qoyulmuş, kiçik fermer təsərrüfatlarına səmərəli kredit dəstəyi göstərilmişdir. Bu ardıcıl tədbirlər nəticəsində aqrar istehsalın həcmi davamlı olaraq artmış və yoxsul ailələrin sayı əhəmiyyətli şəkildə azalmışdır.

Torpaqların və gəlirlərin qeyri-bərabər bölgüsünün hədsiz olduğu Braziliya, Kolumbiya, Qvatemala və Cənubi Afrika kimi ölkələrdə sənaye sektoruna daha çox himayə edildiyi halda qarışıq iqtisadi siyasət nəticəsində aqrar sektorun vergi yükü daha da artmışdır. Bunu kompensasiya etmək üçün isə kənd elitasına mülkiyyət hüquqlarının qorunması, dövlət investisiyalarının və xidmətlərinin, kredit və subsidiyaların bölüşdürülməsi məsələlərində himayə edilmişdir. Lakin bəzən kəndlərdə sosial həyəcan və zorakılığın qarşısının alınması üçün torpaqların yenidən bölüşdürülməsini nəzərdə tutan kiçik miqyaslı proqramlar həyata keçirilmişdir. Bu da əsasən icarə hüquqlarının məhdudlaşdırılmasına səbəb olmuşdur.

Çin Xalq Respublikasının aqrar sferada qiymətlərin əmələ gəlməsi və

tənzimlənməsi üzrə təcrübəsi uğurlarına və həm də spesifik xüsusiyyətlərinə görə fərqlənir. Beləki, burada sənaye və aqrar sektor arasında formalaşmış səmərəli qarşılıqlı münasibətlər Çin “iqtisadi möcüzəsi”nin əsas amili olmuşdur. Çinin iqtisadi strategiyasında sənaye həmişə prioritet xarakter daşımış və aqrar sektor daim onun inkişafına xidmət etmişdir. Elə buna görə də 1949-78-ci illər ərzində aqrar sektorda toplanan izafi kapitalın əsas hissəsi sənaye sektoruna yönəldilmişdir. Mərkəzləşdirilmiş planlı iqtisadiyyatın mövcud olduğu həmin dövrdə dövlət inhisarçı kimi aqrar istehsal məhsullarını alır və sonradan aşağı qiymətlərlə reallaşdırırdı. Burada başlıca məqsəd sənaye sahələrini ucuz xammal və material ehtiyatı ilə təmin edərək onların gəlirlərini artırmaqdan və kapital investisiyaları formalaşdırmaqdan ibarət olmuşdur.

Çində əməkqabiliyyətli əhalinin 25 faizinin çalışdığı aqrar sektorda aparılan isahatlar Ailəvi Cavabdehlik Sistemi və İkili Qiymət Sistemini özündə birləşdirir.

Ailəvi Cavabdehlik Sistemi kollektiv təsərrüfatların fərdi ev təsərrüfatları ilə integrasiyasını, eləcə də kollektiv nəzarətdə olan əkinə yararlı torpaqların istifadə hüququ əsasında aqrar ev təsərrüfatlarına paylanılmasını nəzərdə tutur. İkili Qiymət Sistemində əsasən təsərrüfat subyektləri qarşısında əvvəlcədən istehsal etdikləri məhsulun müəyyən hissəsini təsbit olunmuş qiymətlərlə dövlətə satmaq öhdəliyi qoyulur. Məhsulun qalan hissəsinin isə sərbəst bazar qiymətləri ilə reallaşdırılmasına imkan verilir. Başqa sözlə, təsərrüfat subyektləri daha yüksək bazar qiymətləri ilə reallaşdırmaq üçün dövlət tərəfindən qoyulan kvotadan daha çox məhsul istehsal etməkdə maraqlı olur. Bazar qiymətlərinin səviyyəsi aşağı olduqda isə onlar sadəcə dövlətə satmalı olduqları həcmdə məhsul istehsal etməyə çalışırlar. Təkcə onu göstərmək kifayətdir ki, Çin fermerləri 1978-ci ildə istehsal etdikləri məhsulun 8 faizini, 1990-cı illərdə isə 80% - ni azad bazar qiymətləri ilə reallaşdırırdılar.

Beləliklə, inkişaf etməkdə olan ölkələrin təcrübəsi bir daha göstərir ki, aqrar sektorda həyata keçirilən tənzimləmə tədbirlərinin daha effektiv olması üçün valyuta məzənnəsi, inflyasiya, faiz dərəcələri, məşğulluq və tədiyyə balansı göstəricilərinin tənzimlənməsi üzrə dövlət siyasətini əhatə edən əlverişli makroiqtisadi mühit yaradılmalıdır. Bununla yanaşı idxalı əvəz edən və ixrac yönümlü aqrar istehsal məhsullarının istehsalının dəstəklənməsi mexanizmi də gücləndirilməlidir.

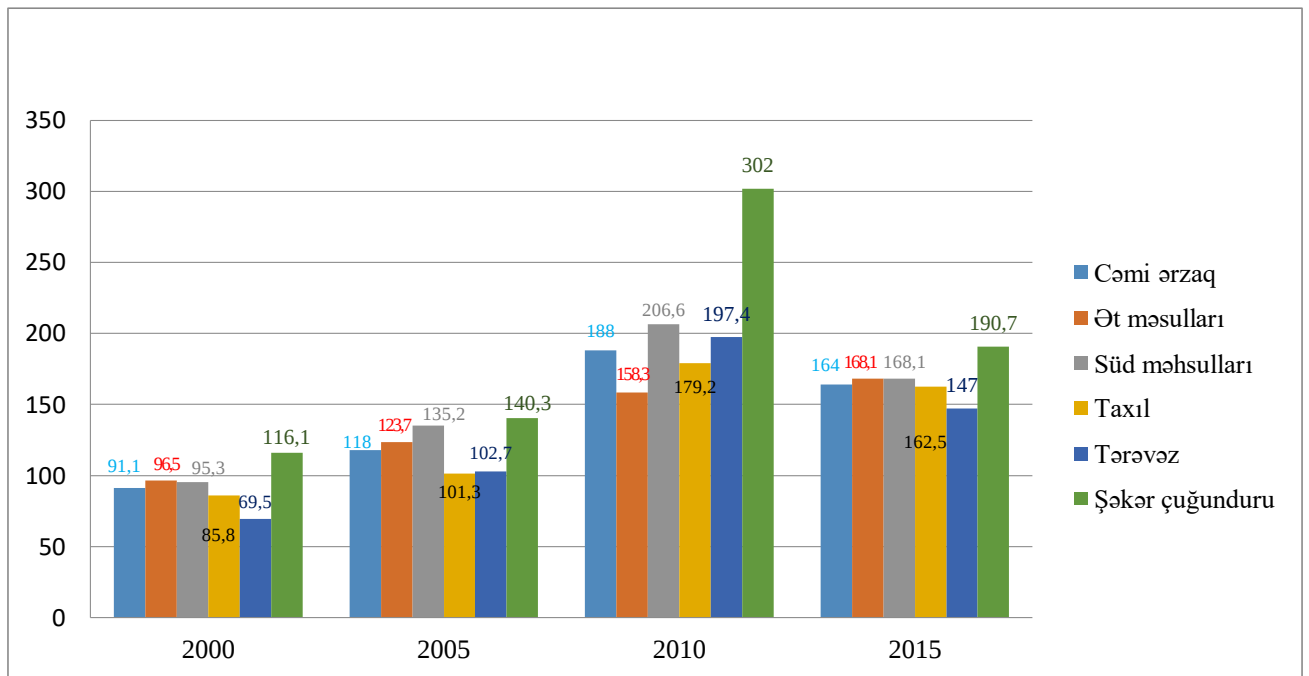
II FƏSİL. MÜASİR ŞƏRAİTDƏ KƏND TƏSƏRRÜFATINDA İQTİSADI MƏNAFELƏRİN QIYMƏT TƏNZİMLƏNMƏSİNİN TƏDQIQI

2.1. Aqrar sferada iqtisadi mənafeələrin tənzimlənməsində qiymət amilindən istifadənin mövcud vəziyyətinin qiymətləndirilməsi

Ölkənin aqrar sferasındakı qiymətlər bir çox amillərlə birgə, qlobal iqtisadi məkanda - dünya bazarında baş verən qiymət tərəddüdləri ilə müəyyənləşir. Buna görə də təhlillərə öncə dünya bazarındakı qiymət dinamikasının izlənilməsindən başlamaq məqsədəuyğun olar. Qeyd etmək gərəkdir ki, bu baxımdan təkcə aqrar qiymətlərin öyrənilməsi düzgün olmazdı və əlbəttə ki, bu qiymətlərin formalaşmasına təsir edən digər mühüm faktorları - xüsusilə, mineral gübrə və yanacaq qiymətlərinin tərəddüdlərini də araşdırmaq gərəkdir. Doğrudur, dünya bazarında yanacaq qiymətlərinin müasir tərəddüdləri Azərbaycan aqrar sektoruna birbaşa təsir etmir. Bəllidir ki, Azərbaycanda bu qiymətlər birbaşa dövlət tərəfindən tənzimlənilir və ortamüddətli dövr, yəni 3-5 illik müddət üçün nisbi sabit olur. Amma Azərbaycan kənd təsərrüfatında istifadə olunan gübrələrin qiyməti dünya qiymətlərindən birbaşa asılı olur. Bundan başqa kənd təsərrüfatı sektorunda məsrəflərin 49,7 faizi material xərclərinin payına düşür və bu xərclərin strukturunda isə mineral gübrələrin alınmasına çəkilən xərclərin payı 15,6 faizə bərabərdir.

Beləliklə, son illərdə dünya aqrar bazarında qiymətlər necə dəyişib? FAO (Dünya Ərzaq Təşkilatı) məlumatına görə əsas aqrar məhsullar üzrə dəyişmələr aşağıdakı kimi olmuşdur.

Diagram 2.1.1-in göstəricilərinə görə XXI əsrin birinci onilliyində aqrar məhsulların qiymətlərinin dinamik artdığını iddia etmək olar. Eyni zamanda iddia etmək olar ki, bu müddət -2000-ci illərin əvvəli aqrar sfera və aqrar sahibkarlığın inkişafı üçün əlverişli olmuşdur.

Diaqram 2.1.1. Aqrar məhsulların qiymət indeksi (%-lə)

Mənbə: FAO Food price indecise 2016

Digər göstəricilər də belə bir nəticə çıxarmağa əsas yaradır. Beləki, 1995-ci ildə dünya üzrə ərzaq ixracı cəmi 360,3 mld. dollar, 2005-ci ildə 536,7 mld. dollar, 2010-cu ildə 869,9 mld. dollar, 2011-ci ildə 1050,7 mld. dollar, 2012-ci ildə 1084,9 mld. dollar təşkil etmişdir. (mənbə: IOHKTA/I). Bu müddətdə dünya aqrar sektorunda istehsal həcmində də kifayət qədər artım baş vermişdir.

Statistik məlumatlara əsaslanaraq demək olar ki, 2005-2012-ci illər arasındakı qısa tarixi dövr ərzində dünya buğda istehsalında orta hesala 44 mln. ton, qarğıdalı istehsalında isə 86 mln. ton artım baş vermişdir. Ümumiyyətlə, aqrar istehsalın - xüsusilə, taxılın ən böyük artımı 2006-2008-ci illərə təsadüf edir. Belə ki. 2006-2007-ci illərdə süd məhsulları istehsalında 35%, taxıl istehsalında 32%, yağ istehsalında 29% artım baş verib. 2007-2008-ci illərdə isə süd məhsulları istehsalı 49%, taxıl istehsalı 80%, yağ istehsalı isə 94% artmışdır.

Şübhəsiz ki, bu istehsal artımı aqrar istehsala material məsrəfləri artımı ilə, xüsusilə, gübrə məsrəfləri artımı ilə müşayiət edilməliydi və ümumiyyətlə, 2001-2010-cu illərdə azot, fosfor və kalium gübrələrinə tələbat uyğun olaraq ildə 11, 13 və 17 faiz artmışdır. Bu proseslər nəticəsində 2007-ci ildə gübrənin dünya qiymətlərində 200 faizə bərabər artım baş vermişdir. Şübhəsiz ki, artıq bu artım aqrar sahibkar gəlirlərinin

kəskin artımını məhdudlaşdırırdı.

Araşdırmalardan məlum olur ki, bioyanacaq istehsalının genişlənməsi qarğıdalının qiymətlərini digər aqrar məhsullara nisbətən daha çox artırıb. Belə ki, FAO-nun qiymətləndirilməsinə görə hazırda ildə 100 mln. ton qarğıdalı, bioyanacaq istehsalına yönəlir və ABŞ-da etanol istehsalı qarğıdalı qiymətləri artımının 1/3-ni şərtləndirir.

Yuxarıda qeyd edilən müxtəlif fakt və göstəricilərdən belə bir məqam da bəlli olur ki, qlobal bazarda aqrar məhsulların qiymət artımı heç də aqrar sferada cəlbədiciliyi yetərincə yüksəltmir və fermer gəlirlərinin ciddi artımını şərtləndirmir. Fermer gəlirlərinin artımında digər ciddi maneə də enerji resurslarının qiymətindəki artım idi. Belə ki, 2005-ci ildə neftin barrelinin orta qiyməti 50,67, 2006-cı ildə 61,80, 2007-ci ildə 69,33, 2008-ci ildə 97. 10 dollar idi. Təhlil dövründə bu qiymət səviyyəsinin 110 dollara qədər yüksəlməsi və sonradan 40 dollara qədər azalması müstəvisində aqrar istehsalçıların gəlirlərin birxətli dəyişməsi barədə fikir söyləmək çətinləşir. Beləliklə, bütövlükdə qlobal iqtisadi məkan üzrə qiymət dispariteti aktual bir problem olaraq, qalır və şübhəsiz ki, Azərbaycan aqrar sferasına aid qiymətləndirmələrdə də bu cəhətlər nəzərə alınmalıdır. Öncə qeyd etdiyimiz kimi, ən azı ölkənin aqrar sektorunun idxal olunan gübrə resurslarından ciddi asılılığı nəzərə alınmalıdır. Azərbaycan Respublikasının aqrar bazarındakı qiymət dinamikasının təhlilinə başlamazdan öncə bir məqam da aydınlaşdırılmalıdır. Əvvəldə qeyd olunduğu kimi, qiymət dəyişmələrinin təhlilində vacib məsələlərdən biri baza dövrünü dürüst müəyyənləşdirməkdir. Zənnimizcə, dünya iqtisadiyyatında gedən prosesləri və Azərbaycanın son illərdəki inkişaf mərhələsindəki əsaslı dəyişmələri nəzərə alıb, 2015-ci ili təhlil üçün baza dövrü qəbul etmək məqsədəuyğun olar.

Cədvəl 2.1.1.

Kənd təsərrüfatı məhsullarının bir sentnerinin satış qiyməti, manat

Göstəricilərin adı	2015	2016	2017	2018	2019
Dənli bitkilər	23,96	25,30	27,91	26,68	30,27
Xam pambıq	41,82	52,05	50,87	62,82	63,45
Şəkər çuğunduru (emal üçün)	5,28	13,41	5,79	5,57	5,91
Tütün	110,00	-	200,58	177,13	202,15
Yaşıl çay yarpağı	85,36	92,49	83,12	83,82	142,95
Kartof	29,79	64,90	63,93	49,92	49,06
Tərəvəz (açıq torpaqda)	25,93	11,21	15,89	17,41	16,45
Bostan məhsulları	14,12	13,13	29,70	19,71	17,30
Meyvə və giləmeyvə	47,42	64,74	85,52	83,34	78,95
Üzüm	39,42	37,60	74,11	36,05	44,80
Mal-qara və quş əti, cəmi	212,35	216,86	245,80	280,49	298,43
Süd	49,66	49,84	52,59	52,59	62,05
Yun	145,81	151,29	146,51	144,67	143,42
Yumurta, min ədəd	89,90	119,71	120,65	136,46	115,96

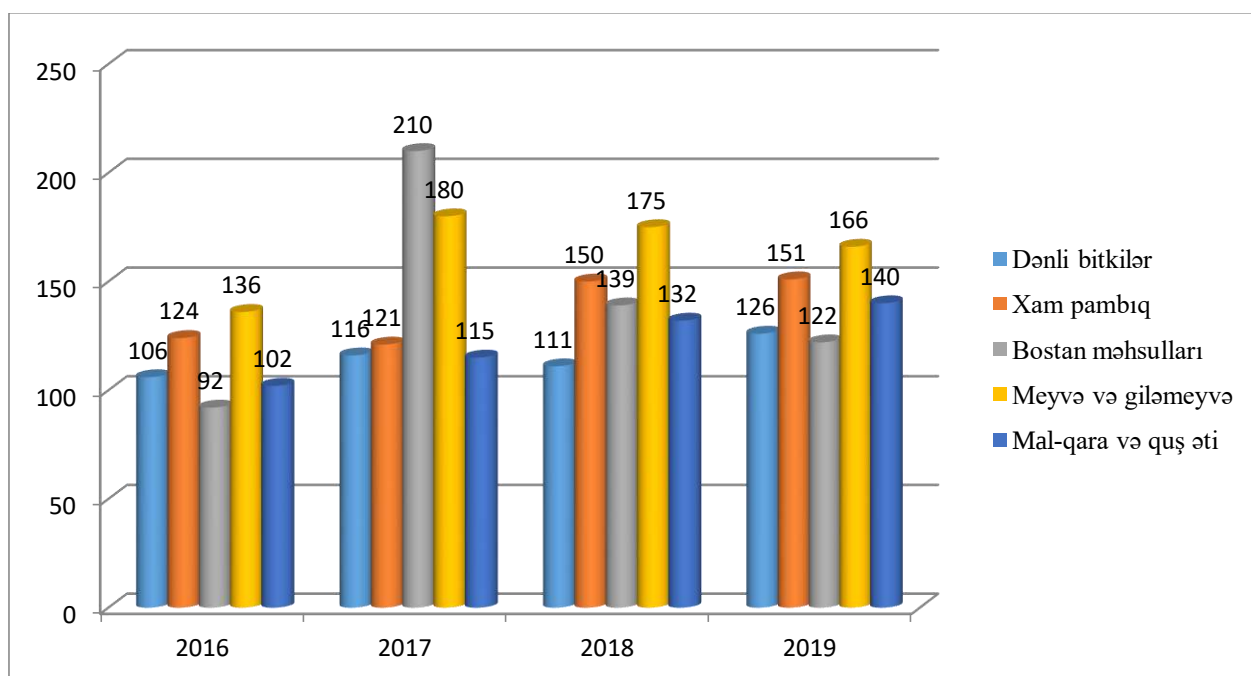

Diagram 2.1.2. Bəzi ərzaq məhsullarının satış qiymətlərinin dəyişməsi, %-lə (2015=100%)

Mənbə: www.azstat.gov.az

Aqrar məhsulların qiymət dəyişmələrinin bütövlükdə aqrar sektorun cəlbediciliyinə və aqrar sahibkarlığın gəlirlərinin artımına təsirini müəyyən etmək üçün şübhəsiz ki, xərclərin də dinamikasını öyrənmək gərəkdir. Bu baxımdan bəzi məqamların qeyd edilməsi vacibdir. Birincisi, xərclər üzrə qiymətləndirmələr

aparılarkən, əsasən, kənd təsərrüfatı müəssisələrinin göstəricilərinə istinad olunacaq. Çünki sayı 800 mindən çox olan ailə-kəndli təsərrüfatlarında nisbi dürüst statistik məlumatların toplanması bir qədər mümkün olmayan bir işdir. İkincisi, təhlillərdə daha çox yanacaq, mineral gübrə və s. materialları üzrə qiymət dəyişmələri izləniləcək. Çünki kənd təsərrüfatı məhsullarının maya dəyərinin strukturunda bu xərclər daha böyük paya malikdir. Statistik göstəricilər də bunu təsdiqləyir.

Cədvəl 2.1.2.

Kənd təsərrüfatı məhsullarının bir sentnerinin maya dəyəri, manat

Göstəricilərin adı	2015	2016	2017	2018	2019
Dənli bitkilər	16,44	17,03	17,66	16,22	15,25
Xam pambıq	36,96	43,82	51,17	45,24	52,78
Şəkər çuğunduru (emal üçün)	1,73	1,14	4,48	3,22	2,94
Tütün	60,00	-	69,86	73,76	55,98
Yaşıl çay yarpağı	69,33	84,79	91,44	61,07	185,14
Kartof	21,64	14,01	17,16	21,41	24,82
Tərəvəz (açıq torpaqda)	12,82	8,26	8,51	9,20	13,01
Bostan məhsulları	7,89	6,01	22,65	8,76	9,12
Meyvə və giləmeyvə	41,64	40,04	25,78	40,27	41,18
Üzüm	33,05	35,94	27,08	31,62	41,07
Süd	33,20	34,67	48,69	48,82	45,88
Yumurta, min ədəd	76,36	91,88	110,09	156,12	131,70
Dənli bitkilər	16,44	17,03	17,66	16,22	15,25
Çəltik	-	81,89	68,46	54,00	82,62

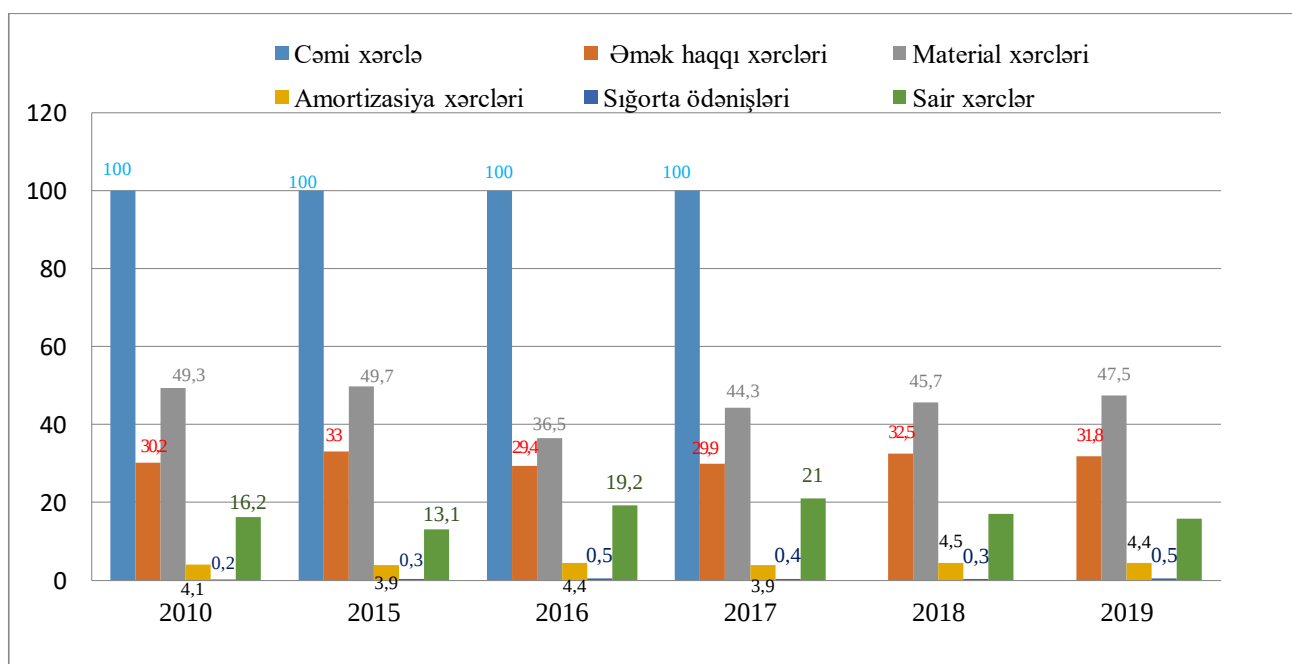

Diagram 2.1.3. Kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsal xərclərinin strukturu

Mənbə: www.stat.gov.az

Diagramdan aydın görünür ki, məsrəflərin əsasını material xərcləri təşkil edir. Qeyd olunmalıdır ki, material xərclərinin əsas payı - 18-27% toxum və əkmə

materiallarının, mineral gübrələrin (10-20%), xidmətlərə ödənişin (25-32%) payına düşür. Beləliklə, aqrar bazar məhsullarına münasibətdə qiymət disparitetinin real mənzərəsini aydınlaşdırmaq üçün zəruri məqamlar bəlli oldu və prinsipcə, təhlillərə başlamaq olar. Amma öncə bir başqa məqamı da aydınlaşdıraq.

Qeyd etmək lazımdır ki, kənd təsərrüfatı əmtəə istehsalçılarının maliyyə vəziyyətinin arzu olunan səviyyədə olmamasının ən mühüm səbəblərindən biri bu sahədə istehsal edilən məhsulların qiymətlərinin artım sürətinin həmin sahədə istehsal ehtiyaclarını ödəmək üçün əldə edilən məhsulların qiymətlərinin artım sürətindən az olmasıdır. Bu səbəbdən kənd təsərrüfatı əmtəə istehsalçılarının gəlirləri azalmağa meylli olur və bu problem demək olar ki, əksər dünya ölkələrində müşahidə edilir.”Beləliklə, iqtisadiyyatın inkişafı və elmi-texniki tərəqqi nəticəsində kənd təsərrüfatı iki meylin arasında “sıxılıb” qalır. Bir tərəfdən, təklifin artımı ilə sektorun gəlirləri azalmağa meylli olur. Başqa bir tərəfdən, fermer tərəfindən əldə edilən məhsulların qiymətləri fermer məhsullarının qiymətlərini qabaqlayır. Bu meylin nəticəsi fermerlərin nisbi gəlirlərinin azalması şəklində özünü göstərir” [88, s.19].

Aqrar sferanın və aqrar sahibkarlığın inkişafının qiymət aspektinin mühüm problemlərindən biri də mövcud aqrar məhsullar ticarəti sistemidir. Rus iqtisadçısı V. Lazarenko düzgün qeyd edir ki, inkişaf etmiş ölkələrdə kənd təsərrüfatı məhsullarının satışında pərakəndəsatış əlavələri 20-40% təşkil edir, Rusiyada isə bu göstərici 60-80%-ə çatır. Aşağıdakı cədvəl və diaqram belə bir spesifikliyin Azərbaycanın aqrar bazarında da mövcudluğunu təsdiq edir.

Cədvəl 2.1.3.

Kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalçı qiymətləri indeksi, əvvəlki ilə nisbətən faizlə

Məhsulların adları	2015	2016	2017	2018	2019
Kənd təsərrüfatı məhsulları	101,2	97,4	111,9	102,0	104,4
Birillik bitkilər-cəmi	97,2	87,4	109,5	97,8	104,1
Buğda	96,7	84,2	101,7	101,0	103,8
Tərəvəz, bostan məhsulları	93,9	84,1	113,8	94,6	101,8
Kartof	103,5	100,7	100,0	102,5	112,7
Şəkər çuğunduru	118,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Xam pambıq	100,0	100,4	100,1	105,4	115,3
Çoxillik bitkilər-cəmi	114,6	102,0	111,6	102,0	107,8

Üzüm	106,3	92,8	98,1	100,9	99,4
Subtropik meyvələr	121,7	106,6	175,0	115,6	124,2
Sitrus meyvələri	153,1	102,9	100,3	101,3	100,3
Çay və nanə yarpaqları	99,3	101,1	98,0	91,7	98,1
Heyvandarlıq məhsulları-cəmi	101,0	103,4	113,5	104,6	103,3
Mal əti(diri çəkiddə)	98,2	102,0	124,5	104,6	106,3
Qoyun əti(diri çəkiddə)	99,0	99,9	112,6	104,9	107,7
Quş əti(diri çəkiddə)	105,4	108,7	119,7	101,0	101,7
Yumurta	117,4	136,4	105,4	120,0	89,3
Təbii bal	105,8	104,7	111,5	106,1	104,3

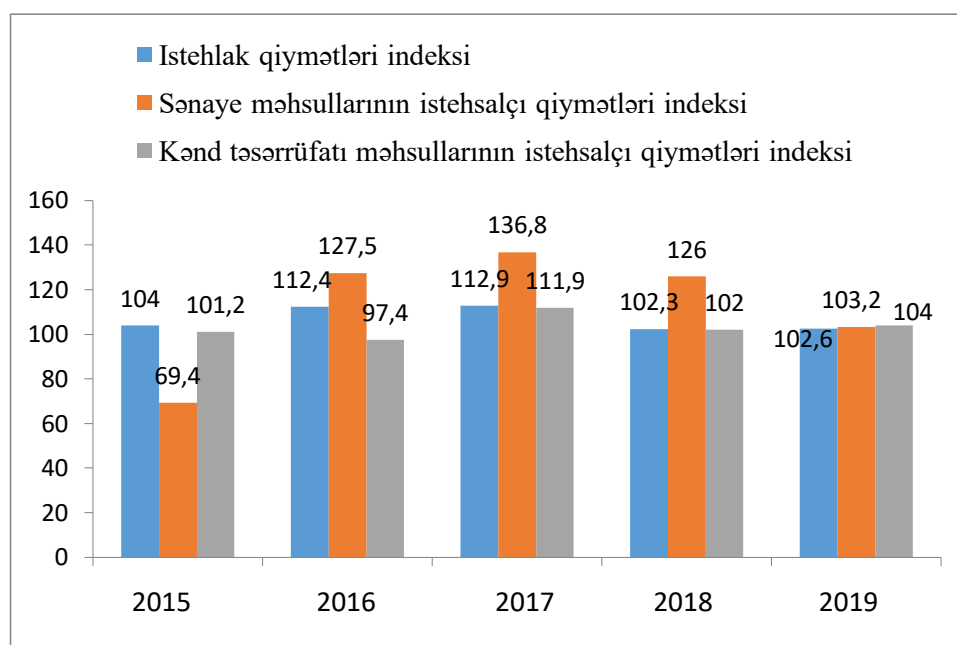

Diagram 2.1.4. İstehlak və istehsalçı məhsullarının qiymətləri indeksi, əvvəlki ilə nisbətən faizlə.

Mənbə: wwwstat.gov.az

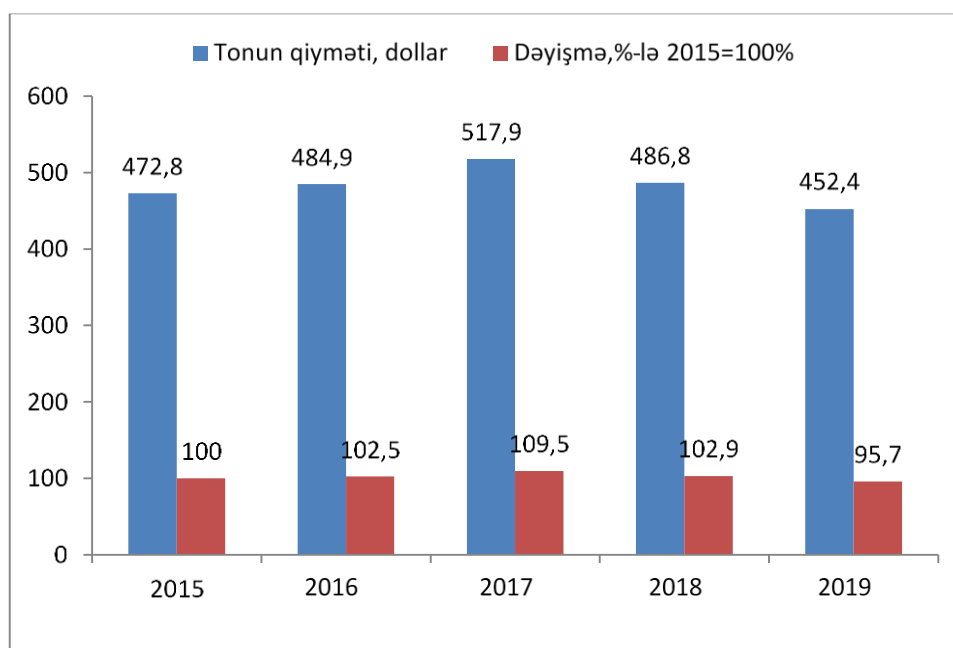
Qeyd edək ki, aqrar sfera üçün mühüm material məsrəflərindən olan enerji resursları üzərində dövlət inhisarının mövcudluğu prinsipcə, bu sektora ciddi ziyan vurmayıb və bu baxımdan zaman-zaman irəli sürülən iddiaları - enerji resurslarının bahalıqı iddialarını yanlış hesab etmək olar. Belə ki, 2005-2014-cü illər ərzində ölkədə yalnız bir dəfə elektrik və istilik enerjisinin qiymətinin ciddi artımı - 2007-ci ildə elektrik enerjisinin 253,8%, istilik enerjisinin isə 214% bahalaşması baş versə də bu artım kənd təsərrüfatı istehsalına ciddi təsir göstərməmişdir. Kənd təsərrüfatında daha çox istifadə edilən dizel yanacağının qiyməti də yalnız 2007-ci ildə 12,7%

bahalaşmışdır. Qeyd olunmalıdır ki, 2005-ci ildə dünya bazarında neftin 1 barrelinin qiyməti 64 dollar, 2008-ci ilin əvvəlində 97,9 dollar idi. 2009-cu ilin əvvəlində bu qiymət 35,1 dollar düşsə də, 2010-cu ilin əvvəlinə 82,7, 2011-ci ilin əvvəlinə 88,0 2012-ci ilin əvvəlinə 101,6 dollara yüksəldi. Yəni, əslində istər Azərbaycanın daxili bazarı, istərsə də aqrar sektor əslində dünya enerji bazarının böyük tərəddüdlərindən kifayət qədər kənarda qalıb. Ancaq dövlət inhisarında olmayan mineral gübrələr bazarında vəziyyət tamamilə dəyişmişdir. İdxaldan asılı olan bu bazarda qiymətlər dünya bazarındakı dinamikadan da sürətlə artıb. Ölkənin xarici ticarət göstəriciləri əsasında aparılan hesablama nəticələri bu cəhəti təsdiqləyir.

Cədvəl 2.1.4.

Növlər üzrə mineral gübrələrin idxalı, fiziki cəkidə (min ton)

İllər	Cəmi mineral gübrələr	O cümlədən			
		azotlu	fosfatlı	kaliumlu	sair
2015	152,1	104,2	3,7	2,5	41,7
2016	166,9	96,2	0,1	8,0	62,6
2017	180,6	120,6	0,01	8,1	51,9
2018	286,7	194,9	0,02	8,1	83,7
2019	335,5	148,7	0,50	9,2	177,1

Mənbə: Statistika Komitəsinin məlumatları əsasında hesablanıb

Diaqram 2.1.5. Ölkəyə idxal olunan mineral gübrələrin qiymət dinamikası

Beləliklə, təhlillərə başlamaq olar. Əvvəldə qeyd olunmuşdu ki, qiymət dispariteti müəyyənləşməsində istifadə olunan metodlardan biri kənd təsərrüfatı məhsulunun qiymət artımı ilə ayrı-ayrı resursların qiymət artımı arasındakı nisbətdir, yəni-

$$I_{par} = \left(\frac{P_{kt}^1}{P_{res}^1} \right) \div \left(\frac{P_{kt}^0}{P_{res}^0} \right) [2. 1]$$

Şübhəsiz ki, kənd təsərrüfatı sektoru üzrə ümumi hesablamalar real vəziyyətin yetərinə yaygın mənzərəsini aşkara çıxarır və ümumiyyətlə, öncəki qrafikdə ümumi mənzərə aşkara çıxarılıb. Bu baxımdan daha düzgün bir yanaşma ayrı-ayrı əsas kənd təsərrüfatı məhsulları üzrə vəziyyəti müəyyənləşdirmək olardı. Bundan başqa ayrı-ayrı məhsullar üzrə ümumi vəziyyəti müəyyən edərkən, hər bir resurs üzrə qiymət dəyişmələrini izləmək əvəzinə məhsulun maya dəyəri göstəricisindən də istifadə yanlışlıq olmazdı. Bu cəhətləri nəzərə alıb, öncə əsas aqrar məhsullardan biri üzrə - dənli bitkilər üzrə lazımi hesablamalar aparaq.

Cədvəl 2.1.5.

Dənli bitkilər istehsalı üzrə qiymət pariteti, 2005=100%

İllər	Dənli bitk. 1s. maya dəyəri	1 s. satış qiyməti	$\frac{P_{kt}^1}{P_{res}^1}$	$\frac{P_{kt}^0}{P_{res}^0}$	I_{par}
2015	17,37	23,90	1,4	2,03	0,69
2016	14,6	21,20	1,5	2,03	0,74
2017	16,44	21. 7	1,3	2,03	0,64
2018	17,66	24,17	1,4	2,03	0,69
2019	12,86	20,40	1,6	2,03	0,79

Mənbə: www.azstat.gov.az

Qeyd: Göstəricilər fərdi sahibkar təsərrüfatlarına aiddir.

Beləliklə, araşdırılan müddətdə dənli bitkilər üzrə qiymət disparitetinin mövcudluğunu əminliklə söyləmək olar və qeyd etmək olar ki, bazarın mövcud durumunda dənli bitkilər istehsalı sahibkar üçün cəlbediciliyə malik deyil, yəni, fəal dövlət dəstəyi zəruridir. Başqa bitkiçilik məhsullarına münasibətdə aparılan hesablamalar təxminən oxşar mənzərəni aşkara çıxarır. Göründüyü kimi, yalnız kartof istehsalı sferasında qiymət dispariteti çox kəskin xarakterli deyil. Ancaq əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi bir çox hallarda aqrar istehsalçıların “kütlə davranışı” müəyyən məhsullar üzrə qiymətlərin ciddi tərəddüdlərinə səbəb olur.

Beləliklə, bitkiçilikdə bəzi növ məhsullar üzrə aparılan təhlillərdən bəlli oldu ki, ümumiyyətlə, qiymət dispariteti problemi mövcuddur. Kənd təsərrüfatı bazarının digər

mühüm bir istiqamətində heyvandarlıqda da vəziyyət fərqli deyil və aşağıdakı cədvəldən də bunu görmək mümkündür.

Cədvəl 2.1.6.

Heyvandarlıqda qiymət pariteti (iribuynuzlu mal-qara, 2015=100%)

İllər	1s. çəki artım. m/dəy.	1 s. satış qiyməti	$\frac{P_{kt}^1}{P_{res}^1}$	$\frac{P_{kt}^0}{P_{res}^0}$	İ par.
2015	199,52	98.2	1,48	1,61	0,92
2016	209,72	102.0	1,53	1,61	0,95
2017	211,69	124.5	1,53	1,61	0,95
2018	220,16	104.6	1,46	1. 61	0,91
2019	223,65	106.3	1,44	1,61	0,89

Mənbə: www.azstat.gov.az

Cədvəldən aydın olur ki, iribuynuzlu mal-qara istehsalında vəziyyət bitki istehsalına nisbətən daha qənaətbəxşdir və prinsipcə, sahibkarlar üçün daha cəlbedicidir. Məhz buna görə də heyvandarlıq məhsulları istehsalında hər hansı “iqlim amili”nə və s. görə dəyişmələr baş vermir, müəyyən tərəddüdlərlə də olsa əsasən mal əti istehsalı ardıcıl olaraq, artır. Yuxarıdakı göstəricilərlə bağlı bir məqamı da qeyd etməliyik ki, pərakəndə satışda mövcud olan sistem istehsalçılardan məhsulları nisbi ucuz almağa şərait yaradır, ancaq pərakəndə satış qiymətlərinin istehsalçı qiymətlərindən 2,5 dəfəlik fərqi də inandırıcı görünmür. Bununla birgə, qeyd edilməlidir ki, istehsalçı satış qiymətləri bir çox məhsullar üzrə doğrudan da pərakəndə satış qiymətlərindən dəfələrlə aşağı olur. Belə ki, statistik məlumatlara görə 2019-cu ildə südün 1 litri əhaliyə 95 qəpiyə satılıb və bu göstərici şübhə doğurmur. Həmin dövrdə istehsalçı satış qiyməti cəmi 50 qəpik olub və bu da tam real qiymətdir.

Ümumiyyətlə, bu məqamlar ayrıca və ətraflı araşdırılmalıdır və buna görə də əsas mövzudan uzaqlaşmamaq üçün süd məhsulları bazarındakı qiymət pariteti vəziyyətini aydınlaşdıraraq:

$$I_{par.2015} = \left(\frac{45,80}{27,70} \right) \div \left(\frac{22,24}{11,94} \right) = 0,89 [2. 2]$$

$$I_{par.2016} = \left(\frac{45,5}{27,50} \right) \div \left(\frac{22,24}{11,94} \right) = 0,89 [2. 3]$$

$$I_{par.2017} = \left(\frac{48,90}{27,45} \right) \div \left(\frac{22,24}{11,94} \right) = 0,95 [2. 4]$$

$$I_{par.2018} = \left(\frac{50,66}{28,30} \right) \div \left(\frac{22,24}{11,94} \right) = 0,96 [2. 5]$$

$$I_{par.2019} = \left(\frac{51,09}{29,26} \right) \div \left(\frac{22,24}{11,94} \right) = 0,96 [2. 6]$$

Ölkə bazarında kənd təsərrüfatı məhsullarının qiymət dispariteti ilə bağlı təhlilləri davam etdirərkən bir məsələni - öncə müəyyən qədər aşkarlanmış bir məsələni də qeyd etmək gərəkdir. Bir çox iqtisadçılar qiymət disparitetini müəyyənləşdirərkən normativ maya dəyəri göstəricisindən istifadəni də təklif edirlər. Bu baxımdan qeyd olunmalıdır ki, aqrar sektor məhsullarının bir çoxunun istehsalı üçün universal resurs sərfi normativləri yoxdur. Torpağa hansı miqdarda gübrə verilməsi bir çox amillərdən, o cümlədən torpağın təbii xüsusiyyətlərindən asılı olur. Yaxud məhsul vahidinə əmək məsrəfləri də çoxsaylı amillərdən - o cümlədən universal normativlər üzrə müəyyənləşməsi mümkün olmayan texniki təminat səviyyəsindən asılı olur. Bu baxımdan normativ maya dəyərinin özünün müəyyənləşməsi çətindir və bu göstəricinin istifadəsi məqsəduyğun deyil. Ancaq qiymət dispariteti təkcə öncə göstərilən metodla müəyyən olunmur. Öncə qeyd etmişdik ki, qiymət paritetinin müəyyən olunması metodlarından biri də kənd təsərrüfatı istehsalçıların alıcılıq qabiliyyətinin qorunması konsepsiyasına əsaslanan metoddur və bu zaman

$$I_{par} = \frac{\frac{\sum P_{kt}^1 q^0}{\sum P_{kt}^0 q^0}}{\frac{\sum P_{res}^1 q^0}{\sum P_{res}^0 q^0}} [2. 7]$$

düsturu ilə müəyən olunur. Yəni, paritet aqrar məhsulun baza və hesabat dövründəki qiyməti və baza dövründəki istehsalı, eyni zamanda resursun qiymət və baza dövründəki məsrəfi ilə müəyyən edilir. Bu metod üzrə təhlillər aparılarkən də bəzi məsələlər nəzərə alınmalıdır. Birincisi, Azərbaycan aqrar sektorunda bir çox resursların həm fiziki həcmdə məsrəflərini, həm də qiymətlərini müəyyən etmək çox müşkül bir məsələdir. Belə ki, gübrə və yanacaq üzrə ssudaların verilməsi bu resurslar üzrə məsrəflərin uçotunun daha dürüst aparılmasına stimül yaradır. Ancaq bir çox resursların sərfi barədə dürüst məlumat almaq mümkün deyil. Digər tərəfdən, gübrə və yanacaq qiymətləri demək olar ki, aşkardır, amma qalan resurslar üzrə, o cümlədən, əmək resursu üzrə real olaraq, dürüst məlumatlar yoxdur. Eyni zamanda iddia edə bilərik ki, prinsipə, bu halda da maya dəyəri göstəricisindən və satış qiyməti göstəricisindən istifadə etmək olar və bu zaman mahiyyətcə əvvəlki hesablamalar

aparılacaq. Bu baxımdan qeyd olunan metod əsasında bitkiçilikdə gübrə resursuna münasibətdə müvafiq hesablama aparmaq olar. Ancaq bu halda da öncə göstərilən Layspers əsaslı metoda deyil, Paaşe əsaslı metoda güvənmək daha məqsədəuyğundur. Çünki ölkə aqrar sektorunda bir çox zəruri resurslardan - xüsusilə, mineral gübrələrdən istifadə səviyyəsi illər üzrə dinamik artsa da, hələ də lazımi səviyyədə deyil. Yaxud hesab etməməmliyi ki, 2012-ci ildə 99,6 min ton gübrə istifadəsi israfçılıqdır, çünki, hətta 2017-ci ildə ölkə üzrə əkilmiş sahələrin cəmi 61%-nə gübrə verilir (Statistika komitəsinin məlumatları). Beləliklə, 2015-ci ildə 20 min ton, 2016-cı ildə 28 min ton, 2017-ci ildə 29 min ton, 2018 -cü ildə 34 min ton, 2019-cu ildə isə 40.6 min ton olduğunu nəzərə alıb, hesablamalar aparaq:

$$\text{Ümumi metodologiyaya görə - } I_{par.} = \frac{\frac{\sum p_{kt}^1 q^0}{\sum p_{kt}^0 q^0}}{\frac{\sum p_{res}^1 q^1}{\sum p_{res}^0 q^1}} \text{ və beləliklə:}$$

$$I_{par.2015} = \frac{\frac{23,80 \times 2,39}{13,24 \times 2,39}}{\frac{472,8 \times 20}{185,8 \times 20}} = 0,71 \quad [2. 8]$$

$$I_{par.2016} = \frac{\frac{21,20 \times 2,73}{13,24 \times 2,73}}{\frac{484,9 \times 28}{185,8 \times 28}} = 0,61 \quad [2. 9]$$

$$I_{par.2017} = \frac{\frac{21,70 \times 2,96}{13,24 \times 2,96}}{\frac{517,9 \times 29}{185,8 \times 29}} = 0,59 \quad [2. 10]$$

$$I_{par.2018} = \frac{\frac{24,17 \times 2,38}{13,24 \times 2,38}}{\frac{486,8 \times 34}{185,8 \times 34}} = 0,70 \quad [2. 11]$$

$$I_{par.2019} = \frac{\frac{20,4 \times 2,99}{13,24 \times 2,99}}{\frac{449 \times 40,6}{185,8 \times 40,6}} = 0,63 \quad [2. 12]$$

Öncə aparılan hesablamalarla müqayisə apararkən, bir məsələ aşkarlanır. 2017 və 2018-ci illər istisna olmaqla, başqa illərdə qiymət disparitetinin dərinləşməsində mineral gübrələrin qiymət artımı əsas rol oynamamışdır. Beləki, əvvəllər aparılmış hesablamalara görə dənli bitkilər bazarında qiymət dispariteti əvvəlki illərdə 0,64-0,69 arasında dəyişirdi.

Beləliklə, aqrar bazar məhsullarının qiymət disparitetinə məruz qalması barədə

müəyyən təsəvvürlər əldə olundu və prinsipcə, bəlli oldu ki, bu vəziyyət aqrar sahibkarlığın gəlirini azaldır. Aqrar sahibkarlıq qiymət dispariteti nəticəsində hansı itkilərlə üzləşir? Daha dolğun mənzərəni

$$Q = (i_{res} - i_{kt}) \times \sum P_{res}^0 q_{res}^1 [2. 13]$$

metodu ilə müəyyən edə bilərik. Burada, Q - disparitetdən irəli gələn maliyyə itkiləridir. Öncəki kimi resurs sərfini maya dəyərində əsasən qəbul edib, hesablamalar aparaq. İlk olaraq, dənli bitkilərə münasibətdə məsələni aydınlaşdıraq. Aydındır ki, müxtəlif resursların həm qiymət, həm də məsrəf göstəricilərinin dəqiq müəyyənləşməsi problematiktir və buna görə də metodu qismən modifikasiya edib, Q modelinə əsaslanı bilərik. Bu halda:

$$Q_{2015} = \frac{2,66-1,80}{1,80} \times 13,2 \times 2,39 \text{ ml. t} = 15,1 \text{ mln. man.} [2. 14]$$

$$Q_{2016} = \frac{2,24-1,60}{1,60} \times 13,2 \times 2,73 \text{ ml. t} = 14,4 \text{ mln. man.} [2. 15]$$

$$Q_{2017} = \frac{2,23-1,60}{1,60} \times 13,2 \times 2,95 \text{ ml. t} = 15,2 \text{ mln. man.} [2. 16]$$

$$Q_{2018} = \frac{2,52-1,64}{1,64} \times 13,2 \times 2,38 \text{ ml. t} = 15,0 \text{ mln. man.} [2. 17]$$

$$Q_{2019} = \frac{2,43-1,54}{1,54} \times 13,2 \times 2,99 \text{ ml. t} = 22,8 \text{ mln. man.} [2. 18]$$

Qiymət disparitetindən aqrar sfera və aqrar sahibkarlığa dəyən zərərni daha aydın təsəvvür etmək üçün itkiləri faktik gəlirlə müqayisə etsək, məsələ daha aydın olar. Belə ki, 2015-ci ildə 15,6, 2016-cı ildə 18,2 2017-ci ildə 15,5, 2018 -ci ildə 15,4, 2019-cu ildə isə 22,8 mln. manat səviyyəsində dəyərləndirmək olar. Hesablamalardan aydın oldu ki, qiymət dispariteti əvvəlki illərdə faktik gəlirdən bir qədər az və bəzən çox olsa da 2015-2018-ci illərdə gəlirə yaxın həcmdə olmuşdur. Aydındır ki, hesablamalardakı bəzi şərtliliklərə baxmayaraq, ölkə bazarında aqrar məhsullar çox ciddi qiymət dispariteti ilə üzləşirlər. Müvafiq metod əsasında heyvandarlıq sahəsindəki vəziyyəti aydınlaşdıraq. Ölkə əti istehsalındakı itkiləri müəyyən edək. Mal əti istehsalı üzrə:

$$Q_{2017} = \frac{2,13-2,0}{2,0} \times 160 \times 286,9 = 3,0 \text{ mln. man.} [2. 19]$$

$$Q_{2018} = \frac{2,21-2,0}{2,0} \times 160 \times 291,2 = 4,9 \text{ mln. man.} [2. 20]$$

$$Q_{2019} = \frac{2,25-2,0}{2,0} \times 160 \times 298,6 = 5,9 \text{ mln. man.} [2. 21]$$

Hesablamalardan aydın oldu ki, mal əti istehsalında aqrar sahibkarlıq üçün

vəziyyət nisbi qənaətbəxşdir. İndi isə müvafiq hesablamaları süd məhsulları istehsalı sferası üçün aparaq:

$$Q_{2015} = \frac{2,32-2,07}{2,07} \times 221,4 \text{ man} \times 1,612 \text{ mln. t} = 4,11 \text{ mln. man. [2. 22]}$$

$$Q_{2016} = \frac{2,3-2,06}{2,06} \times 221,4 \text{ man} \times 1,719 \text{ mln. t} = 45,7 \text{ mln. man. [2. 23]}$$

$$Q_{2017} = \frac{2,3-2,02}{2,02} \times 221,4 \text{ man} \times 1,796 \text{ mln. t} = 55,1 \text{ mln. man. [2. 24]}$$

$$Q_{2018} = \frac{2,37-2,06}{2,06} \times 221,4 \text{ man} \times 1,855 \text{ mln. t} = 61,8 \text{ mln. man. [2. 25]}$$

$$Q_{2019} = \frac{2,37-2,3}{2,3} \times 221,4 \text{ man} \times 1,924 \text{ mln. t} = 18,5 \text{ mln. man. [2. 36]}$$

Aparılan təhlillər prinsipcə, bütövlükdə aqrar sferadakı qiymət dispariteti problemini yetərincə aşkara çıxarır və ümumiyyətlə, bu araşdırmaları yekunlaşdırmaq olar. Amma bir məqam da mütləq qeyd olunmalıdır. İlk baxışdan elə görünə bilər ki, qiymət dispariteti özünü regional aspektdə büruzə verir. Belə ki, bəzi məhsullar üzrə maya dəyəri və satış qiymətinin regionlar üzrə müqayisəsi maraqlı və qismən izah olunmaz mənzərələr aşkara çıxarır.

Məlumdur ki, iqtisadiyyatın istənilən sahəsində investorları cəlb edən, onu investisiya qoyuluşuna sövq edən əsas parametr əldə olunan mənfəətin məbləği yaxud rentabellik səviyyəsidir. Bir məsələni də nəzərə almaq lazımdır ki, rentabelliyn istənilən səviyyəsi hər bir investor və ya fermer üçün məqbul sayılmır. Ona görə də dövlət tərəfindən iqtisadi-hüquqi dəstəyin (subsidiyalaşdırma, qiymət tənzimlənməsi və s.) göstərilməsi ilə sahəvi rentabellik səviyyəsinin digər sahələrlə müqayisə olunacaq səviyyəyə çatdırılması vacib sayılır. Bu baxımdan əsas növ kənd təsərrüfatı məhsullarının rentabelliynin illər üzrə dəyişməsi dinamiksının təhlili məqsəduyğundur.

Cədvəl 2.1.7.**Kənd təsərrüfatı müəssisələrinin satdıqları məhsulların rentabelliği, faizlə**

İllər	Taxıl (qarğıdalsız)	Pambıq	Şəkər çuğunduru	Tütün	Kartof	Tərəvəz	Bostan bitkiləri	Meyvə
2015	47,3	10,6	201,8	83,0	17,6	71,4	43,1	24,8
2016	45,8	7,3	71,0	-	261,1	17,8	33,2	17,7
2017	53,6	-	25,7	179,0	-	40,3	18,5	30,0
2018	56,2	27,2	55,0	87,7	27,5	42,8	73,6	28,5
2019	55,0	12,9	88,6	51,0	47,4	12,1	44,4	41,0

İllər	Üzüm	Çay yarpağı	Çəki artımı				
			qaramal	Qoyun və keçi	Quş	Süd	Yun
2015	14,1	-	2,4	37,9	3,0	23,9	26,7
2016	4,2	-	3,3	27,8	14,4	20,7	21,7
2017	8,5	-	39,5	58,9	5,0	19,8	31,5
2018	6,2	15,6	70,3	68,7	10,3	20,2	41,4
2019	3,6	19,2	22,0	56,2	2,9	11,2	33,1

Mənbə: www.stat.gov.az

Cədvəldə verilən statistik məlumatların təhlilindən məlum olur ki, pambıq, üzüm və tərəvəz istisna olmaqla digər məhsullarının rentabelliği artımla müşayiət olunmuşdur. Adı çəkilən məhsulların rentabelliğinde 2019-cu ildə əvvəlki ilə müqayisədə azalma düqqəti cəlb edir. Burada təbii-iqlim amili ilə yanaşı, ərazilərin işğalı ilə əlaqədar olaraq, mövcud su resurslarından istifadənin məhdudluğu səbəbindən məhsuldarlığın azalması və bir sıra hallarda texnika çatışmazlığı üzündən məhsulun vaxtında yığılmamasından irəli gələn itkilərin özünəməxsus təsirləri vardır. İstənilən halda rentabelliğin aşağı olması müvafiq sahələrə sahibkarların və potensial investorların marağını azaldır.

Amma digər müqayisələrdə aşkar regional disparitet sezilmir. Beləki, bütövlükdə kənd təsərrüfatının satılmış məhsulunun rentabellik səviyyəsi Azərbaycan üzrə 2005-ci ildən sonrakı on il ərzində 71,9 faizdən 40,2 faizə qədər azalmışdır. Rentabelliğin azalması meylləri həmin dövrdə Gəncə-Qazax iqtisadi rayonu üzrə 80,8 - 47,3 faiz, Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonunda 80,4- 54,3 faiz, Aran iqtisadi rayonunda isə 69,6-53,8 faiz göstəriciləri ilə ifadə olunmuşdur. Yəni, əslində Aran iqtisadi rayonu - nisbi ucuz

satış qiymətləri ilə seçilən regionun kənd təsərrüfatı sferasında rentabelliyyənin illər üzrə dinamikası daha qənaətbəxş səviyyədədir. Ümumiyyətlə, aqrar sferanın sahibkarlıq subyektlərinə cəlb edilməsində regional aspektlər daha çox təbii-iqlim şəraiti, coğrafi mövqe kimi faktorlarla əlaqəli olur və bütövlükdə ölkə ərazisinin həcmi, nəqliyyat infrastrukturunun mövcudluğu regional disparitetə əsas yaratmır.

Beləliklə, təhlilləri yekunlaşdırmaq və qeyd etmək olar ki, ölkə bazarında aqrar məhsullara münasibətdə - xüsusilə, bitkiçilik məhsullarına münasibətdə qiymət dispariteti mövcuddur. Problemin həlli bir çox sferalarda - xüsusilə, idxal və bəzi sənaye istehsalı sferalarında inhisarçılığın qarşısının alınması, aqrar məhsullar ticarətinin, xüsusilə, pərakəndə ticarətin təşkilinin təkmilləşdirilməsi, o cümlədən satış kooperativlərinin formalaşmasının sürətləndirilməsi və nəhayət, aqrar sferaya dövlət yardımının gücləndirilməsinə bağlıdır. Aqrar sferaya dövlət yardımının elmi əsaslandırılmış həyata keçirilməsi bu baxımdan daha vacibdir.

Aqrar sahənin təşkilati-iqtisadi mexanizminin təkmilləşdirilməsi ölkədə emal sahələrinin inkişafına da əlverişli şərait yaradır. Burada genişmiqyaslı tədbirlərin maliyyələşdirilməsi üçün Azərbaycan böyük investisiya imkanlarına malikdir. Belə real imkanlar qida məhsullarının istehsalı üçün də səciyyəvidir. Azərbaycanda regionların davamlı sosial-iqtisadi inkişafına dair qəbul edilmiş proqramlarda aqrar sahənin regional inkişafı səviyyəsinin iqtisadiyyatın digər sahələri ilə tarazlaşdırılması, eyni zamanda ölkənin iqtisadi rayonları üzrə aqrar sahənin inkişafının təşkilati-iqtisadi mexanizmləri müəyyən edilmişdir. Bunlar da nəticə etibarilə kənd təsərrüfatı müəssisələrinin fəaliyyətində, onların iqtisadi maraq və mənafeələrinin təmin olunmasında özünü biruzə verir.

Cədvəl 2.1.8

Kənd təsərrüfatı müəssisələrinin fəaliyyətinin maliyyə nəticələri

	2015	2016	2017	2018	2019
Fəaliyyət göstərən müəssisələrin sayı, vahid	1659	1592	1608	1641	1471
o cümlədən:					
mənfəətlə işləyənlər	1530	1488	1512	1560	1376
zərərlə işləyənlər	129	104	96	81	95
Ümumi gəlir, min manat	84990	119130	115025	163990	190080
Ümumi mənfəət, min manat	39763	75246	62815	96917	92696

Ümumi rentabellik, faizlə	11,3	20,3	14,1	20,1	17,2
Bitkiçilikdə mənfəət (zərər (-), min manat	20241	40268	32235	56577	68795
Heyvandarlıqda mənfəət (zərər (-), min manat	19993	31330	24356	19048	10481
Kənd təsərrüfatı məhsullarının satışının rentabelliği, faizlə	11,3	19,4	12,9	16,2	15,3
Ondan					
bitkiçilikdə	36,0	43,5	25,5	40,4	35,7
heyvandarlıqda	7,1	11,8	8,0	5,9	3,4

Mənbə: www.stat.gov.az

Cədvəl məlumatlarının təhlilindən görünür ki, 2017-2019-cu illər ərzində kənd təsərrüfatı müəssisələrinin, o cümlədən mənfəət və ziyanla işləyən müəssisələrin sayında müəyyən tərəddüdlər baş vermişdir. Həmin dövrdə müəssisələrin ümumi sayında 170, mənfəətlə işləyən müəssisələrin sayında isə 184 vahid azalma müşahidə olunmuşdur. Lakin, zərərlə işləyən müəssisələrin sayında isə ciddi dəyişiklik baş verməmişdir. Təhlil dövründə kənd təsərrüfatı məhsullarının rentabelliği orta hesabla 15 faiz təşkil etsə də heyvandarlıqda rentabelliğin həddən aşağı olması (7,4 faiz) təəssüf doğurur. Bunun əksinə olaraq, araşdırma dövründə bitkiçilik sahəsində rentabellik 36 faiz təşkil etmişdir. Bunu əsasən heyvandarlıqda yemənin bahalaşması və bu məhsulların ixracda payının az olması ilə əlaqələndirmək olar. Reallıq ondan ibarətdir ki, rentabelliğin aşağı olması, aqrar istehsalçıların mərkəzi bazarlara çıxışının məhdud olması, eləcə də emal və tədarük müəssisələrinin istehsal gücünün və tutumunun aşağı olması aqrar sahənin investisiya cəlbəediciliyini aşağı salır.

2.2. Aqrar sferada iqtisadi mənafeələrin dəstəklənməsi göstəricilərinin qiymətlərin formalaşmasına təsiri

Əvvəldə qeyd olunduğu kimi, aqrar sferada qiymətlərin formalaşması mexanizminin təkmilləşdirilməsi təkcə kənd təsərrüfatı məhsullarının qiymətlərinə müdaxilələrlə - girov qiymətlərin, təminatlı qiymətlərin tətbiqi və ya qiymətlərin dövlət tənzimlənməsi ilə məhdudlaşmamalıdır. Amma şübhəsiz ki, aqrar sferanın qiymət

mexanizminin ən əsas elementlərindən biri aqrar məhsullara qiymətin formalaşması sistemidir.

Aqrar bazarda qiymət mexanizminin formalaşması məsələsini araşdırarkən, öncə XX əsrin son onilliyində, daha dəqiqi 1993-1998-ci illərdəki bəzi mühüm tədbirləri qeyd etmək gərəkdir. Bu məsələlər əksər tədqiqatlarda, sadəcə olaraq, yetərinəcə diqqətdən kənarda qalıb. Halbuki, bu tədbirlər aqrar məhsulların qiymət sisteminin təkmilləşdirilməsi baxımından çox mühüm hesab edilə bilər. Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin və sosial-iqtisadi quruluşun transformasiyasının ilk mərhələsində istər islahatların aparılması, istərsə də iqtisadiyyatın tənzimlənməsi baxımından formalaşan hüquqi bazanı yetərinəcə nöqsanlı, pərakəndə saymaq olar. Belə ki, 1992-ci il 2 yanvar tarixində “Qiymətlərin və tariflərin liberallaşdırılması haqqında” Fərman verildi və bu Fərmanda qiymətlərin dövlət tərəfindən tənzimlənən məhsulların da siyahısı müəyyən edilmişdi. Həmin siyahıda neft-energetika məhsulları ilə birgə çörək, süd, kəsmik, bitki yağı, xörək duzu və s. məhsullar da yer almışdı. Yəni, iqtisadi liberallaşma şəraitində südün, kəsmiyin, çörəyin qiymətlərinin dövlət tənzimlənməsi təbii qeyri-ardıcılıq idi və yalnız istehsalçı müəssisələrə - çörək zavodlarına, süd zavodlarına və s. subsidiyaların verilməsinə - daha dəqiqi, dövlət büdcə vəsaitlərinin çox səmərəsiz istifadəsi, israfı və mənimsənilməsinə yol açmışdı. Bu baxımdan ilk radikal təkmilləşdirmə tədbiri 1993-ci ildə reallaşdırıldı. Milli lider H. Əliyevin 1993-cü il 22 noyabr fərmanı ilə çörəyin qiyməti 8,5 dəfə artırıldı və zavodların büdcə “subsidiyalaşdırılmasına” son qoyuldu. Olduqca mürəkkəb sosial-iqtisadi və siyasi şəraitdə belə bir tədbirin həyata keçirilməsi böyük liderin sarsılmaz siyasi iradəsindən və əsl islahatçı düşüncəsindən xəbər verirdi. Bir sözlə, əslində bu bir qədər unudulan Fərman aqrar sferada qiymət sisteminin təkmilləşdirilməsi, kənd təsərrüfat sferasının inkişafının stimullaşdırılması, aqrar sahibkarlığın formalaşmasının sürətləndirilməsi baxımından çox əhəmiyyətli bir addım idi. Ancaq sonrakı dövr də aqrar məhsullar bazarının qiymət mexanizminin təkmilləşdirilməsi artıq bu ardıcılığa tam uyğunlaşmadı. Belə ki, aqrar məhsulların qiymətinin dövlət tənzimlənməsindən imtina kənd təsərrüfat məhsullarının qiymət sisteminin təkmilləşdirilməsində çox mühüm, amma I pillədir. Təkmil qiymət sistemi isə birbaşa tənzimlənmə əvəzinə dolayı müdaxilələri - ən başlıcası, təminatlı və girov

qiymətlər mexanizminin tətbiqini də nəzərdə tutur. Təəssüf ki, tam fəaliyyətdə olan belə bir mexanizmlər mövcud deyil. Doğrudur, 16 iyul 2000-ci ildə qəbul olunan “Taxıl haqqında “Azərbaycan Respublikasının qanununda bu baxımdan müəyyən irəliləyişlər vardı və qanunda bildirildi ki, “Fövqəladə hallarda istehlakçıların taxıl məhsullarına tələbatını ödəmək və zəruri hallarda daxili taxıl bazarında kəskin qiymət dəyişikliklərinin qarşısının alınması məqsədilə Azərbaycan Respublikasında dövlət taxıl fondu yaradılır” (maddə 8. 1). Qanunda aşkar göstərilir ki, taxıl bazarının dövlət tənzimlənməsinin məqsədlərindən biri “qiymət tarazlığının təmin olunması məqsədilə taxıl bazarına əmtəə müdaxiləsi”dir. Bu qanunun sadalanan müddəalarının reallaşması doqquz il müddət tələb etdi və nəhayət Nazirlər Kabinetini (NK) 7 iyul 2009-cu il qərarı bu qanunun tələblərinin, Prezidentin 22 aprel 2008-ci il Fərmanının icrasına yol açdı. Qərar “Taxıl Fondunun saxlanılması və istifadəsi Qaydalarını” müəyyən etdi.

Həmin il praktik fəaliyyət də həyata keçirildi, ancaq yerli istehsalçılar icra hakimiyyətinin müəyyən etdiyi standartlara uyğun məhsul təklif etmədiklərinə görə, Fond cəmi 115 min ton xarici taxıl məhsulu tədarük etdi. Nazirlər Kabineti tərəfindən müəyyən olunan keyfiyyət standartlarının yüksəkliyi və s. səbəblərdən 2010 və 2012-ci illərdə Dövlət Taxıl Fondu yerli istehsalçılardan buğda tədarük edə bilməmiş və 500 min tonluq buğda ehtiyatı xaricdən alış hesabına tədarük edilmişdir. Digər bir məsələ də budur ki, Fonda alınan taxılın qiyməti prinsipcə, bazar konyukturasına uyğun formalaşır. Ümumiyyətlə, Taxıl Fondunun fəaliyyətinə görə ölkədə təminatlı qiymətlər sisteminin formalaşdığını iddia etmək mümkün deyil və hətta çox əhatəli bir sənəddə - 25 avqust 2008-ci ildə qəbul edilən və 2015-ci ilə qədər olan dövrü əhatə edən “Azərbaycan Respublikasında əhalinin ərzaq məhsulları ilə etibarlı təminatına dair Dövlət Proqramı”nda da belə bir sistemin formalaşması haqqında konkret tədbirlər nəzərdə tutulmayıb. Kənd təsərrüfatı sferasının əksər problemlərini tam əhatə edən - bitkiçilikdə 10-15% itkilərin qarşısının alınması üçün anbar və elevator şəbəkəsinin yaradılmasını, özəl universal aqrar bankın qurulması, əhatəli və ünvanlı meliorasiya tədbirləri və s. nəzərdə tutan proqramda kənd təsərrüfatı məhsullarının qiymət sisteminin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı konkret tədbirlər yoxdur.

Təminatlı qiymətlər sisteminin formalaşmaması barədə danışarkən bir məsələ də qeyd olunmalıdır. Dövlət Taxıl Fondunun yaradılması və fəaliyyəti, “Ərzaq təminat proqramında taxılçılıqda risklərin sığortalanması ilə əlaqəli tədbirlərin reallaşdırılmasının nəzərdə tutulmasını nəzərə alıb, iddia etmək olar ki, taxılçılıq sferasında təminatlı qiymətlər sisteminin formalaşmasına doğru fəaliyyət mövcuddur. Bu baxımdan yeni suallar yaranır.

Nə səbəbdən başqa aqrar məhsullarla əlaqəli belə tədbirlər nəzərdə tutulmur? Şübhəsiz ki, müasir şəraitdə taxılçılığı təkcə aqrar sfera üçün deyil, həm də bütövlükdə ölkənin ictimai-iqtisadi həyatı üçün strateji məhsul hesab etmək olar. Amma nəyə görə ət istehsalı, süd istehsalı və bəzi başqa sahələr bu sferaya aid edilməməlidir? Axı ən liberal bazar ölkəsi olan ABŞ-da indi də 5 ildə (2003-2008-ci illər) verilən 284 mld dollar “... şəkər çuğunduru, süd, pambıq, günəbaxan, buğda və s. istehsalçıların yuxarı gəlirlərini zənginləşdirir”.

Beləliklə, hələlik aqrar sferanın və aqrar sahibkarlığın inkişafında çox mühüm olan bir sistem - təminatlı qiymətlər sistemi hələlik formalaşmayıb. Yəni, xalis gəliri 98,1 mld dollar olan ABŞ kənd təsərrüfatı sektoru ildə 55 dollara bərabər subsidiya alsa da, çox yüksək gəlirə malik olmayan Azərbaycan kənd təsərrüfatı hələlik bu imkana tam malik deyil. Girov qiymətlər sisteminin formalaşması baxımından hələlik hər hansı ilkin element mövcud deyil. Doğrudur, 14 iyun 2016-cı ildə qəbul edilmiş “Kənd təsərrüfat kooperasiyaları haqqında” qanun bu sahədəki boşluqları əsasən aradan qaldırdı. Həmin qanunda təsbit olunmuş məsələlər aqrar sferada idarəetmə mexanizminin təkmilləşdirilməsi və institusional islahatların sürətləndirilməsi üzrə tədbirlər uğurla həyata keçirilməsinə real zəmin yaratdı. Burada istehlak kooperativlərinin yaradılması mexanizmi, onların hüquqları və fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsi kimi vacib məsələlərin həllinin hüquqi bazası müəyyən olunmuşdur. Aqrar istehsalçıların iqtisadi mənafeələrinin təmin olunmasında normativ-hüquqi baza ilə bərabər aşağıdakı tədbirlərin də kənd təsərrüfatı kooperasiyası sahəsində dövlətin vəzifələri sırasına daxil edilməsinin mühüm əhəmiyyət daşıdığını qeyd etmək olar:

- kooperativlərin iqtisadi müstəqilliyinin möhkəmləndirilməsi və inkişafının

dəstəklənməsi;

- kooperativlərin fəaliyyətinin səmərəliliyinin artırılması və bazarda onların sərbəst və bərabər iştirakının təmin edilməsi;
- kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı, emalı, satışı, maddi-texniki təchizat və digər xidmət sahələri üzrə kooperasiya infrastrukturalarının formalaşmasına təkan vermək;
- kooperativlərdən dövlət ehtiyacları üçün kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsullarının dövlət tədarükünə dair illik sifarişlərin müəyyən edilməsi[9].

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, aqrar sferada kooperativlərin yaradılması onun üzvləri və ölkə iqtisadiyyatı üçün nə qədər əhəmiyyətlidirsə bir o qədər də çətinidir. Bu baxımdan dünya təcrübəsinə uyğun olaraq, girov qiymətlərinin tətbiqi sferasında da müəyyən məhdudiyyətlər mövcuddur. Məsələ ondan ibarətdir ki, bu qiymət sisteminin tətbiqi sahəsində hələlik dövlət fəaliyyəti təcrübəsi yoxdur. Düşünürük ki, “Kənd təsərrüfat kooperasiyaları haqqında” haqqında qanuna növbəti əlavə və dəyişikliklər (artıq iki dəfə 2018 və 2019-cu illərdə dəyişikliklər olmuşdur) zamanı bu məsələnin diqqətə alınması günün tələbləri sırasında olacaq, çünki satış, o cümlədən qiymət məsələlərini həll etmədən iqtisadi mənafehlərin təmin olunması mümkün deyil.

Beləliklə, hələlik ölkədə aqrar sferanın və aqrar sahibkarlığın inkişafında mühüm rol oynaya bilən qiymət mexanizminin formalaşması üçün kənd təsərrüfatı məhsullarının qiymətinə birbaşa təsir edən rıçaqlar tam formalaşmamışdır. Ancaq əvvəlki fəsildə qeyd etmişdik ki, dolayı yollar - xüsusilə, aqrar məhsulun məsrəflərinə təsir edən tədbirlər də bu baxımdan əhəmiyyətlidir və bu tədbirlər də sahibkarlığın inkişafında eyni effektdə malikdir. Belə ki, qiymət tələb-təklif tarazlığında formalaşsa da, istehsal xərcləri də qiymətin əmələ gəlməsində sonuncu rol oynamır. Aqrar sferanın idarəedilməsi təcrübəsində bu tip tədbirlərdən 2002-ci ildən başlayaraq istifadə edilir və mütləq qeyd olunmalıdır ki, bu təcrübə üçün hüquqi zəmin olan və 22 mart 1999-cu il tarixində verilmiş “Aqrar sahədə islahatların sürətləndirilməsinə dair bəzi tədbirlər haqqında” fərmanda bir sıra mühüm məsələlər həllini tapmışdır. Birincisi, kənd təsərrüfatı sferası 5 il müddətinə

bütün vergilərdən (torpaq vergisi istisna olmaqla) azad edildi və 1999-cu ildən başlayan bu güzəştli mühit ardıcıl qərarlarla bu gün də davam etdirilir. İkincisi, fərman kənd təsərrüfatında olunan neft məhsullarına və s. görə istehsalçılara güzəştlər verilməsini nəzərdə tuturdu. Bu siyasətin ardıcıl inkişafı 2007-ci ildə verilən sərəncamla “Kənd təsərrüfat məhsullarının istehsalçılarına dövlət dəstəyi haqqında” sərəncamla davam etdirildi. Bunun davamı olaraq Nazirlər Kabinetinin 15 fevral 2007-ci il qərarı ilə kənd təsərrüfatı istehsalçılarına yanacaq, gübrə məsrəflərinə görə verilən güzəştlər barədə qaydalar təsdiq olundu. Həmin il nəzərdə tutulan vəzifələr praktiki şəkildə həyata keçirildi və aqrar sahibkarlar dövlət büdcə vəsaiti hesabına yanacaq, gübrə məsrəflərinin müəyyən hissəsi məbləğində sərbəst vəsait əldə etdilər.

Öncə qeyd edilənləri də nəzərə alıb, bir əhəmiyyətli məsələni də vurğulamaq lazımdır. “Azərbaycan Respublikasında heyvandarlığın inkişafı ilə bağlı əlavə tədbirlər haqqında” 6 iyun 2014-cü il tarixli sərəncam damazlıq heyvanların kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarına lizinq yolu ilə 50 faiz güzəştə satılmasına imkan yaratdı. Bununla da hökumət yalnız bitkiçilik deyil, həm də heyvandarlıq üçün dolayı maliyyə dəstəyinin göstərilməsini təmin etdi.

Beləliklə, 2007-ci ildən kənd təsərrüfatı məhsullarının qiymət mexanizminə dolayı müdaxilələr reallaşdırılır və bu barədə dürüst məlumatların öyrənilməsi məqsədəuyğun olar. Kənd təsərrüfat istehsalçıları hansı və nə miqdarda subsidiyalar alıb? Öncə yüksək reproduksiya toxum alqısına görə istehsalçılara verilən subsidiyalara diqqət yetirək.

Məlumdur ki, ötən ilə qədər subsidiyaların dəyər istiqaməti “Aqrolizinq” tərəfindən istehsalçılara satılan mineral gübrələrə görə verilən güzəştləri olmuşdur. Ölkə başçısının 17 iyun 2020-ci il tarixində imzaladığı fərmana uyğun olaraq, “Aqrolizinq” Açıq Səhmdar Cəmiyyətinin adı dəyişdirilmiş və “Aqroservis” Açıq Səhmdar Cəmiyyəti adlandırılmışdır. Eyni zamanda “Aqrolizinq” ASC-nin lizinq müqavilələri üzrə hüquq və öhdəlikləri Aqrar Kredit və İnkişaf Agentliyinə keçmişdir. Bu qərarın verilməsində əsas məqsəd aqrar sahibkarların istehsal vasitələri ilə təminatının yaxşılaşdırılmasından, onlara göstərilən aqroxidmətlərin səmərəliliyinin

artırılmasından və bu prosesin sistemliliyinin təmin olunmasından ibarətdir. Bu baxımdan fəaliyyətə başlamış “Aqroservis” ASC-nin fermerləri kənd təsərrüfatı texnikası, aqrokimyəvi maddələr, sertifikatlı toxum və ting, o cümlədən texnoloji avadanlıq və suvarma dəstləri ilə təmin edən hüquqi şəxs kimi çıxış edir. Xatırlatmaq olar ki, hazırkı vaxta qədər “Aqrolizinq” ASC-nin əsas funksiyalarından bir kənd təsərrüfatı texnikasının, texnoloji avadanlıqların, damazlıq heyvanların və suvarma dəstlərinin lizinq yolu ilə satışının həyata keçirilməsi idi. Yeni qyrumun yaradılmasından sonra fermerlərə göstərilən aqro xidmətlərin keyfiyyətinin daha da yaxşılaşdırılması və həmin xidmətlərin tariflər baxımından fermerlər üçün əlçatanlığının yüksələcəyi gözlənilir.

Bəllidir ki, təsərrüfatçılıq təcrübəsində dövlət büdcə vəsaiti hesabına istehsalçılara yanacaq və mühərrik yağları məsrəflərinə, eləcə də buğda və çəltik səpininə görə subsidiyalar da verilir və bu istiqamətdə subsidiyaların həcmi aşağıdakı kimi olmuşdur:

Cədvəl 2.2.1.

Kənd təsərrüfatı istehsalçılarına əkin sahələrinin və çoxillik əkmələrin becərilməsinə, buğda və çəltik səpininə görə büdcə vəsaiti hesabına verilən yardımlar (mln. manat)

İllər	Yardımanın istiqamətləri	Rayon-ların sayı	Kənd ərazilərin sayı	İstehsalçı-ların sayı (nəfər)	Yardıma təqdim edilən sahə (ha)	Məbləğ
2007	Yanacaq və motor yağlarına görə	59	1992	371370	1054784,93	42,2
	Buğda və çəltik səpininə görə	58	1802	154330	505303,54	20,2
2010	Yanacaq və motor yağlarına görə	58	1948	401368	1344791,00	53,8
	Buğda və çəltik səpininə görə	57	1848	211233	742021,87	29,7
011	Yanacaq və motor yağlarına görə	59	1982	417627	1495974,47	59,8
	Buğda və çəltik səpininə görə	56	1711	177075	573123,10	22,9
2012	Yanacaq və motor yağlarına görə	58	1676	399104	1387840,40	55,5
	Buğda və çəltik səpininə görə	57	1539	399578	585329,94	23,4
2013	Yanacaq və motor yağlarına görə	59	1421	390084	1319407,36	52,8
	Buğda və çəltik səpininə görə	58	1305	168893	629737,71	25,2

Cədvəl 2.2.1-in ardı

2014	Yanacaq və motor yağlarına görə	60	1417	398715	1418528,49	56,7
	Buğda və çəltik səpininə görə	58	1306	158485	622262,24	24,9
2015	Yanacaq və motor yağlarına görə	60	1409	143511	-	57,4
	Buğda və çəltik səpininə görə	-	-	-	-	20,1
2016	Yanacaq və motor yağlarına görə	-	-	-	-	51,8
	Buğda və çəltik səpininə görə	-	-	-	-	17,6
2017	Yanacaq və motor yağlarına görə	-	-	-	-	63,2
2017	Buğda və çəltik səpininə görə	-	-	-	-	17,0
Cəmi	Yanacaq və motor yağlarına görə	493,2				

Mənbə: Azərbaycan rəqəmlərdə Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi 2018

Öncə qeyd etmişdik ki, aqrar sfera və sahibkarlığa dövlət maliyyə dəstəyi əsasən taxılçılığa yönəlib və qeyd olunmalıdır ki, taxılçılıqda da bu dəstək daha çox buğda istehsalını əhatə edir. Belə ki, taxılçılığın əsas istehsalı da məhz bu sferadadır və son illərdə 2 mln tona yaxın buğda istehsalı müqabilində 100 min ton ətrafında qarğıdalı, 10 min tona yaxın çəltik istehsal olunub. Beləliklə, aqrar sahibkarlığın inkişafına yönələn bazar qiymətlərinin dəstəklənməsi göstəricilərini taxılçılıq, daha dəqiqi, buğda istehsalı timsalında araşdırsaq, bu daha məqsədəuyğun olar və prinsipcə, ciddi təhriflərə yol açmaz. Bu təhlillərdə bitkiçilik məhsullarının istehsalının 2015-2019-cu illərdə təxminən 2-2,5 mlrd manat səviyyəsində olduğunu nəzərə alıb, vergi güzəştləri nəticəsində 20 mln manat dolay maliyyə dəstəyi göstərildiyini şərti olaraq qəbul edə bilərik. Beləliklə, 2015-2019-cu illərdə cəmi subsidiya həcmi müəyyən edək:

$$S_{2015} = 20 \text{ mln} + 5,9 + 12,1 + 52,8 + 25,2 = 116,0 \text{ mln manat} [2. 40]$$

$$S_{2016} = 20 \text{ mln} + 5,8 + 20,1 + 56,7 + 24,9 = 127,5 \text{ mln manat} [2. 41]$$

$$S_{2017} = 20 \text{ mln} + 4,2 + 23,2 + 57,4 + 20,1 = 124,9 \text{ mln manat} [2. 42]$$

$$S_{2018} = 20 \text{ mln} + 9,9 + 32,5 + 51,8 + 17,6 = 131,8 \text{ mln manat} [2. 43]$$

$$S_{2019} = 20 \text{ mln} + 5,3 + 51,8 + 51,8 + 17,0 = 157,3 \text{ mln manat} [2. 44]$$

Bundan başqa buğda istehsalının 2015-ci ildə 2,9 mln ton, 2016-cı ildə 3,1 mln ton, 2017-ci ildə 2,9 mln ton, 2018-ci ildə 3,3 mln ton, 2019-cu ildə isə 3,5 mln. ton olduğunu nəzərə alaraq. 2015-ci ildə 250; 2016-cı ildə 210,5; 2017-ci ildə 214,1; 2018-

ci ildə 216,2; 2019-cu ildə 224.4 manat olmasını da yenidən qeyd edək. Növbəti bir məsələ buğdanın dünya qiymətləri ilə bağlıdır və bəllidir ki, son illərdə bütövlükdə ərzaq qiymətlərinin, o cümlədən taxıl qiymətlərinin dinamikasını da çox güclü volatillik müşahidə olunur. Belə ki, 2008-ci ildə buğda beynəlxalq bazarlarda 482 dollar/ton qiymətinə qədər yüksəlib, növbəti ildə 212 dollara qədər azalmışdı. Rusiyada da buğdanın ixrac qiymətləri həmin il 350 dollardan 175 dollara qədər dəyişmişdi. Bu cəhətləri və beynəlxalq ərzaq icmal məcmuəsinin göstəricilərini nəzərə alıb, 2015-ci ildə 330 dollar 511,5 manat, 2016-cı ildə 362 dollar və ya 615,4 manat, 2017-ci ildə 301 dollar və ya 511,7 manat, 2018-ci ildə 262 dollar və ya 445,4 manat, 2019-cu ildə 198 dollar və ya 336,6 manat olduğunu qəbul edək. İndi müvafiq göstəricilər üzrə hesablamalar aparaq. Bazar qiymətlərinin dəstəklənməsi göstəricisinin MPS göstəricisi ilə hesablandığını, burada - məhsulun daxili qiyməti, - dünya qiyməti, Q- həcmi olduğu da məlumdur.

Bu halda istehlakçının dəstəklənməsi göstəricisi,

$$PSE = MPS + \sum_{i=1}^I S_i \quad [2. 45]$$

-ni hesablayaq:

$$PSE_{2018} = 48,0 \text{ mln} + 131,8 = 179,8 \text{ mln man.} \quad [2. 46]$$

$$PSE_{2019} = 143,6 \text{ mln} + 157,3 = 300,9 \text{ mln man.} \quad [2. 47]$$

İstehsalçının dəstəklənməsi faizi göstəricisi

$$PSE(\%) = \frac{RSE}{\sum_{i=1}^1 P_i^p \times Q_i^p + \sum_{i=1}^n S_i} \quad [2. 48]$$

İstehsalçının nominal dəstəklənməsi göstəricisi –

$$NPC = \frac{P_i^p + S_i}{P_i^p} \quad (2. 49)$$

aşağıdakı kimi olar:

$$NPS_{2018} = \frac{242+87,9}{210} = 1,6$$

$$NPS_{2019} = \frac{250+98,3}{154,4} = 0,65$$

İstehsalçılara nominal yardım göstəricisi isə

$$NAC_p = 1 + \frac{PSE(\%)}{100 - PSE(\%)} \quad (2. 50)$$

Məlumdur ki, Azərbaycanda kənd təsərrüfatı məhsullarının qiymətinin formalaşmasına təsir göstərən başqa bir istiqamət - istehlakçılara dəstək istiqaməti üzrə

demək olar ki, heç bir tədbir həyata keçirilmir. Yəni, real olaraq, heç bir istehlakçılara transfert - hətta istehlakçılara dolaylı transfert tədbirləri də mövcud deyil. Bu baxımdan belə bir istiqamət üzrə tədbirlərə ehtiyac yoxdur. Amma ümumi xidmətlər üzrə kənd təsərrüfatı istehsalçılarının dəstəklənməsi tədbirlərinin çox əhəmiyyətli miqyasda reallaşdırıldığını iddia edə bilərik. Belə ki, ümumi xidmətlər üzrə dəstək tədbirləri ETT məsrəflərini, aqrar təhsil məsrəflərini, dövlət nəzarət və müfəttiş məsrəflərini, infrastruktur məsrəflərini, marketinqin himayəsini və s. əhatə edir. Ölkədə sadalananlardan hamısı - marketinq tədbirləri qismən istisna olmaqla tam gerçəkləşdirilir. Bəllidir ki, ölkədə dövlət tərəfindən təşkil olunan aqrar təhsil şəbəkəsi mövcuddur, dövlət aqrar tədqiqatları təşkil edir və maliyyələşdirilir, müxtəlif infrastruktur və digər layihələrə nəinki dövlət vəsaiti xərclənir, hətta beynəlxalq maliyyə qurumlarının vəsaiti də cəlb olunur. Belə ki, 2007-2012-ci illərdə beynəlxalq maliyyə qurumları ilə birgə kənd təsərrüfatı sferasına 181 mln dollar vəsait sərf olunmuşdur. Ümumiyyətlə, dövlət büdcəsindən kənd təsərrüfatı sektoruna 2015-ci ildə 445 mln manat, 2016-cı ildə 473 mln manat, 2017-ci ildə 494 mln manat, 2018-ci ildə 563 mln manat vəsait ayrılmışdır. Bununla yanaşı “xalis” subsidiyaların 2015-ci ildə 96 mln manat, 2016-cı ildə 107,5 mln manat, 2017-ci ildə 105 mln manat, 2018-ci ildə 112, 2019-cu ildə 137,3 mln manat olduğunu nəzərə alsaq, müəyyən təxminlərlə, ümumi xərclərin həcmi tapıla bilər. Yəni,

$$\ddot{X}_{2015} = 445 - 96 = 349 \text{ mln manat}$$

$$\ddot{X}_{2016} = 473 - 107,5 = 365,5 \text{ mln manat}$$

$$\ddot{X}_{2017} = 494 - 105,0 = 389,0 \text{ mln manat}$$

$$\ddot{X}_{2018} = 563 - 112,0 = 451,0 \text{ mln manat}$$

$$\ddot{X}_{2019} = 577,7 - 137,3 = 440,4 \text{ mln manat}$$

Bu göstəricilərlə bütövlükdə aqrar sektorun dəstəklənməsi səviyyəsini də aydınlaşdırıla bilər. Daha doğrusu, bu halda beynəlxalq qurumlardan cəlb olunan 116 mln dollar və ya 93 mln manatı da nəzərə almalıyıq və şərti hesab edək ki, bu vəsait 7 il ərzində bərabər - yəni, ilə 17 mln manat olub. Deməli, ümumi dəstəklənmə həcmi aşağıdakı kimi olmalıdır:

$$\ddot{D}_{2015} = 349 + 17 = 366 \text{ mln manat}$$

$$\ddot{D}_{2016} = 365,5 + 17 = 382,5 \text{ mln manat}$$

$$\dot{U}D_{2017} = 389 + 17 = 406 \text{ mln manat}$$

$$\dot{U}D_{2018} = 451 + 17 = 468 \text{ mln manat}$$

$$\dot{U}D_{2019} = 440,4 + 17 = 451,4 \text{ mln manat}$$

Aqrar sektorun məcmu dəstəklənməsi göstəricisinin –

$$MD = PSE + \sum_{i=1}^n S_i + \sum_{i=1}^n TR + \dot{U}d, \quad (2.51)$$

olduğunu nəzərə alıb, müvafiq hesablamaları da aparaq. Nəzərə almalıyıq ki, istehsalçılara transfert - $TR=0$ -dır. Beləliklə, 2019-cu il üzrə

$$Md_{2019} = 300,9 + 157,3 + 440,4 = 898,6 \text{ mln manat}$$

Ümumi xidmətlərin dəstəklənməsinin nisbi göstəricisi –

$$\dot{U}D(\%) = \frac{\dot{U}D}{MD} \times 100\%, \quad (2.52)$$

aşağıdakı kimi olacaq:

$$\dot{U}D(\%)_{2015} = \frac{440,4}{898,6} \times 100 = 0,49$$

Məcmu dəstəklənmənin nisbi göstəricisi –

$$(MD(\%)) = \frac{MD}{\dot{U}DM} \times 100\%, \quad (2.53)$$

kimi olmalıdır:

Aqrar sektorun büdcə dəstəyi göstəricisi isə -

$$BD = \frac{\sum S_i + \dot{U}D}{BX(\text{məcmu büdcə xərcləri})} \quad (2.54)$$

aşağıdakı kimi müəyyənləşər:

Qeyd: ÜDM və büdcə göstəriciləri www.stat.gov.az saytına istinadən verilmişdir.

Beləliklə, kənd təsərrüfatı sektorunun dövlət tərəfindən dəstəklənməsi səviyyəsi ilə bağlı vəziyyətin aydınlaşması üçün ətraflı hesablamalar aparıldı və bu müxtəlif metodlar əsasında aparılan hesablamalar, demək olar ki, ayrıca təhlil olunmadı. Ayrıca təhlillər aparmadan hesablanan göstəriciərdən də ilk baxışda aydın oldu ki, 2012-ci ilə istisna olmaqla, aqrar sahibkarlara dövlət yardımı yüksək səviyyədə olub. Bütövlükdə, aqrar sektora himayə səviyyəsi də tam qənaətbəxş kimi göründü. Ancaq bir daha mütləq qeyd etməliyik ki, istehsalçılara dövlət dəstəyi göstəriciləri yalnız və yalnız kənd təsərrüfatının bir sahəsi - bitkiçiliyin ən əsas istehsal sahəsi olan buğda istehsalı timsalında aparıldı. Daha doğrusu, göstəricilər bütöv subsidiyalar həcmi yalnız buğda istehsalını nəzərə almaqla hesablandı. Şübhəsiz ki, əslində yetərincə təhrif

olunmuş bir səviyyəni - aqrar istehsalçıya dövlət dəstəyi səviyyəsini müəyyənləşdirmişik və növbəti hesablamalarla biz kənd təsərrüfatı dövlət dəstəyi səviyyəsinin tam qənaətbəxş olmadığını üzə çıxaracağıq.

Hesablamaların növbəti mərhələsində yəqin ki, kənd təsərrüfatının bütün sektorlarının əhatə olunmasına ehtiyac olmayacaq. Prinsipcə, ən müxtəlif səbəblərdən - təbii-iqlim şəraitindən və s. amillərdən asılı olaraq, kənd təsərrüfatının bəzi sahələrinin yüksək rəqabətqabiliyyətinə malik olması bəllidir. Məsələn, meyvə-tərəvəz sahəsində belə bir üstünlüyün olması şəksizdir və Belassa metodu əsasında aparılan təhlildə bunu təsdiq edir. Belə ki, Belassa metodu

$$RCA = \frac{x_{ij}}{x_{wi}} \div \frac{\sum x_{ij}}{\sum x_{wij}}, \quad (2.55)$$

düsturuna əsasən tətbiq olunur. Burada, RVA – related advantage (üstünlük), X_{ij} – i məhsulunun ölkədən ixracı, X_{wi} – i məhsulunun dünya üzrə ixracı, $\sum X_{ij}$ – ölkənin məcmu ixracı, $\sum X_{wij}$ – dünya üzrə məcmu ixracdır.

Bəllidir ki,, $RVA > 1$ olduqda, məhsul rəqabətqabiliyyətli hesab olunur.

Müvafiq hesablama aparaq:

$$RVA_{2018} = \frac{X_{ij}}{X_{wi}} \div \frac{\sum X_{ij}}{\sum X_{wij}} = \frac{240,8 \text{ mln dollar}}{27949 \text{ mln dollar}} \div \frac{23975}{18405289} = 0,009 \div 0,001 = 9$$

Bu baxımdan iddia etmək olar ki, bəzi kənd təsərrüfatı sferalarında dövlət dəstəyinə - subsidiyalar verilməsinə ehtiyac yoxdur. Amma bəzi məhsullar üzrə belə bir dəstək şəksizdir. Məsələn, süd məhsulları üzrə RVA -nı müəyyən edək:

$$RVA_{2018} = \frac{0,4}{41958 \text{ mln}} \div \frac{23975}{18405279} = 0,00001 \div 0,001 = 0,01$$

Qeyd: iqtisadi göstəricilər stat. qov. az və unstag. org. saytlarına istinadən müəyyən olunub.

Beləliklə, süd məhsulları istehsalında hər hansı rəqabətqabiliyyətinin olmaması aşkardır. Bu cəhəti nəzərə alaraq kənd təsərrüfatına yönəldilən məcmu dövlət dəstəyinin yetərlik səviyyəsi araşdırılmalıdır.

Qeyd edilməlidir ki, rəqabətədavamlılığın aşağı səviyyəsində birbaşa istehsalın subsidiyalaşdırılması da tamamilə yolverilməzdir. Ölkədə problem aşkar görünür və heyvandarlıqda subsidiyalar tamamilə zəruri, nəticəsi effektiv olan bir istiqamətə -

damazlıqların alınması və məhsuldar mal-qaranın artırılması istiqamətinə yönəldir.

Beləliklə, bir daha nə bəlli oldu ki, nəzərdən keçirilən dövr ərzində bəzi illər istisna olmaqla, buğdanın daxili qiymətləri xarici qiymətlərdən yüksək olub və bu baxımdan əslində dövlət dəstəyinə ehtiyac var idi. Amma bir vacib məqam da nəzərə alınmalıdır ki, qiymətlərin ucuzlaşması heç də həmişə sahibkar gəlirlərinin azalması ilə müşayiət olunmur. Beləki, Azərbaycanda taxılın məhsuldarlığını hər hektar üçün 5 tona qədər yüksəltmək reallaşsaydı, bu məhsuldarlıq üçün istifadə edilən əlavə gübrə və s. məsrəflərə baxmayaraq, bazarın indiki konyunkturunda taxılın qiymətlərinin ucuzlaşması labüd olardı. Beləki, hər hektara çəkilən məsrəflərin təxminən 300 manat artması zamanı yaxud bir ton əlavə məhsul üçün 150 manat artım şəraitində 200 manata bərabər satış qiyməti əlverişli olardı. Məhsuldarlığın həm bütövlükdə aqrar sektorun inkişafındakı, həm də kənd təsərrüfatı məhsullarının qiymətinin formalaşmasındakı rolunu daha aydın dərk etmək üçün müxtəlif ölkələrdə hər bir kənd təsərrüfat işçisinin yaratdığı əlavə dəyər göstəricisini müqayisə etmək məqsədəuyğun olar. Çünki hər işçiyə düşən əlavə dəyərin həcmi artdıqca, sahibkar gəliri azaltmadan, qiymətləri ucuzlaşdırmağa, satış bazarının həcmi yüksəltməyə imkan əldə edir.

Qeyd edilənlərdən irəli gələn məsələlər əslində bir məqamı aşkarlayır. Bu gün Azərbaycanın kənd təsərrüfatında bütövlükdə sahibkarlığın dəstəklənməsindən daha çox innovasiya proseslərinin dəstəklənməsi zəruridir. Doğrudur, əslində sahibkarlığın dəstəklənməsi, həm də əsasən innovasiya proseslərinin himayə edilməsidir. Ancaq bəzi hallarda sahibkarlığın qısamüddətli cari mənafeləri innovasiya proseslərinin sürətlənməsi ilə üst-üstə düşmür. Bundan başqa innovasiya prosesləri məhsuldarlığı yüksəltməklə, əslində qiymətlərin formalaşmasına - məhsulun rəqabətqabiliyyətinin yüksəlməsinə şərait yaradır. Çünki “rəqabətqabiliyyəti - qiymət və qeyri-qiymət xarakteristikalarına görə rəqiblərlə müqayisədə daha cəlbedici məhsullar istehsal etmək qabiliyyətidir”. Bir sözlə, məhsuldarlığı artırmağın, məsrəfləri azaltmağın və bu əsasda bazara nisbi daha ucuz məhsul təklif etməyin əsas yolu innovasiya proseslərinin reallaşmasıdır. Innovasiyalar isə öz növbəsində ETT-yə əsaslanır və bu baxımdan dövlətin fəal aqrar ETT siyasəti aparması zəruridir. Bu barədə növbəti fəsildə daha ətraflı məlumatlar veriləcək. Beləliklə, aydın oldu ki, kənd təsərrüfatı sferasına hər bir

istiqlamət üzrə dövlət yardımını birbaşa və ya dolayısı yolla özünü qiymətlərin formalaşmasında bürüzə verir. İstehsalçı qiymətlərini himayə edən mövcud dövlət siyasətinin müxtəlif göstəricilər üzrə aydınlaşması həyata keçirildi və ən ümumi göstəricilərin əks olunması ilə təhlilləri yekunlaşdırmaq olar. Öncə kənd təsərrüfatına dövlətin məcmu dəstəyinin səviyyəsinin ölkələrarası müqayisəsini aparaq və bu baxımdan inkişaf etmiş ölkələri özündə birləşdirən İƏİT-in (İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı) göstəriciləri ilə müqayisələr daha məqsədəuyğun olar. Aşağıdakı cədvəl göstəriciləri bu barədə yetərli məlumatlar bildirir:

Cədvəl 2.2.2.

Kənd təsərrüfatına dövlət yardımı (MD göstəricisi üzrə)

	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014
İƏİT ölkələri:							
MD-nin ÜDM nisbəti %-lə	0,94	0,95	0,93	0,96	0,94	-	-
Məcmu Md mln dollarla	380541	375540	383316	408244	415032	-	-
Azərbaycan:							
MD %-lə	0,01	0,015	0,012	0,01	0,01	0,011	0,013
MD mln dollarla	442	654	645	696	624	787	975

Mənbə: stat. qov. az və agricultural policies and support OECD 2015

Cədvəl göstəricilərindən tam aşkar görünür ki, liberal bazar və ÜTT tələblərinə uyğun fəaliyyət göstərən inkişaf etmiş ölkələr Azərbaycanla müqayisədə kənd təsərrüfatının dəstəklənməsinə dəfələrlə çox vəsait ayırır. Birbaşa kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalçıların dəstəklənməsini ifadə edən göstəricilər üzrə müqayisədə də İƏİT ölkələri yetərinə irəlilədirlər.

Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı və emalına dair Strateji Yol Xəritəsində göstəriləndi kimi, Azərbaycanda da istehsalçıların maliyyə vəsaitləri və müvafiq kənd təsərrüfatı texnikası və avadanlıqları ilə təminatında əvvəllər müşahidə olunan çatışmazlıqlar tamamilə aradan qaldırılmış, gübrədən istifadə səviyyəsi yüksəlmiş, məhsuldar cins heyvanlardan ibarət təsərrüfatlar genişləndirilmiş, ümumilikdə isə müvafiq dəstək tədbirləri istehsal xərclərinin azaldılmasına mühüm təsir göstərmişdir [28,səh. 38].

Cədvəl 2.2.3.

Kənd təsərrüfatının texnika ilə təminatı

	2015	2016	2017	2018	2019
1000 ha əkinə düşən traktor, ədəd	7,7	10,5	13,1	20,0	20,4
Bir traktora düşən əkin sahəsi, ha	129	96	76	50	49
Müvafiq bitkilərin min hektar əkin sahəsinə düşən kombaynların(maşınların) sayı,ədəd					
Taxılıyığan	0,7	1,4	1,8	3,5	3,7
Qarğıdalıyıqan	0,1	0,1	0,1	0,3	0,2
Kartofyıqan	0,1	0,1	0,2	0,7	0,8
Çuğunduryıqan	1,2	0,1	0,6	3,6	4,8
Pambıqyıqan	4,6	1,7	2,3	3,7	4,8
Bir kombayna (maşına) düşən müvafiq bitki əkinləri, ha.					
Taxılıyığan	1369	736	567	286	272
Qarğıdalıyıqan	18455	17928	17845	3175	4105
Kartofyıqan	15244	12558	4898	1521	1324

Çuğunduryığan	820	7061	1740	276	210
Pambıqıyğan	217	577	439	272	208
100 traktora düşən qoşquların sayı, ədəd					
Kotan	5	6	8	12	13
Kultivator	0,4	0,5	1	2	3
Taxıl-toxum səpən	2	2	3	5	5
Otbiçən	1	1	2	2	2

Mənbə: www.stat.gov.az

Cədvəldən göründüyü kimi, 2015-2019-cu illərdə bəzi texnika növlərinin sayında müəyyən tərdüdlər baş versə də əsasən sürətli artım müşahidə olunmuşdur. Bu da postneft dövrünün iqtisadi siyasətinin, yəni qeyri-neft sektoruna göçərilən dövlət qayğısının nəticəsi idi.

Sahibkarların dövlət büdcəsi vəsaitləri hesabına güzəştli kreditlərlə maliyyələşdirilməsi siyasətində kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı və emalı sənayesi prioritet sahə kimi müəyyən edilmiş, ayrılan güzəştli kreditlərin 60-65 faizi məhz bu sahələrin payına düşmüşdür. Kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarına tətbiq edilən vergi güzəştləri də istehsalçıların xərclərinin azaldılması, həmçinin yerli məhsulların qiymətlərinin istehlakçılar üçün əlverişli olması baxımından muhumdur. Hazırda kənd təsərrüfatına dövlət dəstəyi tədbirlərinin bu sahənin inkişaf məqsədləri baxımından unvanlılığının daha da artırılması və tətbiqi mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı islahatlara başlanılmışdır. O cümlədən, tətbiq edilən vergi güzəştləri siyasətinə həm də kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalçıları ilə emal müəssisələri və ticarət şəbəkələri arasında əlaqələrin inkişaf etdirilməsi məqsədi cərcivəsində baxmağa zərurət yaranmışdır. Mövcud tələbatları dəqiq qiymətləndirməklə, müvafiq dəstək tədbirlərinin miqyasının və əhatə dairəsinin genişləndirilməsi istiqamətlərinin müəyyən olunması da qarşıda duran vəzifələrdən biridir.

Təhlilləri yekunlaşdırmaq olar və sonda qeyd etməliyik ki, aqrar sahibkarlığın qiymət mexanizmi vasitəsi ilə dəstəklənməsi səviyyəsi hələlik tam qənaətbəxş deyil, perspektivdə zəruri tədbirlərin davam etdirilməsi və genişləndirilməsinə ehtiyac vardır.

2.3. Kənd təsərrüfatında paritet qiymətlərin hesablanması normativ

metodik bazası və onun səciyyəvi xüsusiyyətləri

Sənaye məhsullarının və istehsal xidmətlərinin bahalaşması kənd təsərrüfatında istehsal xərclərinin artmasına səbəb olur. Xərclərin artımı kəmiyyətini qiymətləndirərək kənd təsərrüfatı reallaşdırma qiymətlərinin uyğun yüksəldilməsi yolu ilə, ya da qiymət paritetliyinin pozulmasına görə yaranan və dövlət tərəfindən müvazinətləşdirilməli olan maliyyə itkilərinin əsaslandırılması ilə öz iqtisadi maraqlarını müdafiə edə bilər.

Təklif edilən mexanizm vahid metodoloji əsasda aşağıdakıların həyata keçirilməsini əsas məqsədlər kimi qarşıya qoyur:

- müxtəlif kanallar üzrə kənd təsərrüfatı müəssisələri tərəfindən reallaşdırılan məhsulların və onlar tərəfindən alınan istehsal vasitələrinin, xidmətlərin, istehlak əmtəələrinin faktiki qiymətlərinin səviyyə dəyişmələrinin dəyişməsinə və nisbətlərinə, eləcə də təsərrüfatçılıq şəraitinin dəyişməsinə cari müşahidənin aparılması;
- əmtəəlik məhsulların əsas növlərinə paritet qiymətlərin hesablanması və bütün səciyyələrdə qiymət nisbətlərindən irəli gələn maliyyə itkilərinin müəyyən edilməsi;
- inflyasiya proseslərinin operativ izlənilməsi və təhlili; təklif qiymətlərinin və heyvandarlıq məhsullarına dotasiya dərəcələrinin indeksləşdirilməsi və ümumiyyətlə, kənd təsərrüfatı əmtəələri istehlakçılara himayədarlığın digər formalarının həyata keçirilməsi.

Göstərilən yanaşma maliyyə itkilərinin və gəlirlərin məhsul növləri üzrə və ərazi sahə üzrə strukturunun üzrə müəyyən etməyə imkan yaradır. Eyni zamanda o, kənd təsərrüfatı istehsalına maliyyə himayədarlığının həcm və formalarının (məhsulun dotasiyalandırılması, resursların və xidmətlərin bahalaşmasının müvazinətləşdirilməsi və s.) seçilməsinə, həmçinin bu məqsədlər üçün tələb olunan büdcə vəsaitlərinin həcmnin müəyyənləşdirilməsinə kömək edir.

Şübhəsiz ki, göstərilən mexanizm qiymətlərə nəzarət edən və onları tənzimləyən, eləcə də dotasiya müvazinətləşdirmə mexanizminin funksiyalarını reallaşdıran kənd təsərrüfatının idarəetmə orqanları üçün çox əhəmiyyətlidir. Onun daha dərinə və dəqiq işlənilməsi isə ilk növbədə müvafiq normativ-metodik bazaya söykənməlidir.

Burada əsasən müxtəlif kanallar üzrə reallaşdırılan kənd təsərrüfatı məhsullarının faktiki qiymətləri indeksi və kənd təsərrüfatı müəssisələri tərəfindən alınan sənaye məhsulları və xidmətlərinin qiymət indekslərinin bazasında paritet qiymətlərin hesablanmasına xüsusi diqqət yetirilməlidir.

Kənd təsərrüfatı məhsullarının müxtəlif növlərinə paritet qiymətləri bazis ilində sənaye istehsal vasitələrinin qiymətləri əsasında qoyulur. Cari dövrdə paritetliyin meyarı sənaye və kənd təsərrüfatı məhsullarının qiymətlərinin təsbit edilmiş nisbətlərinin (yaxud müəyyən miqdarda sənaye istehsal vasitələri almaq üçün kənd təsərrüfatı məhsulunun konkret növünün satılacaq daimi və zəruri miqdarının) saxlanılmasıdır.

Kənd təsərrüfatı məhsullarına paritet qiymətlərin müəyyən edilməsində və qiymət nisbətlərinin qiymətləndirilməsində aşağıdakılar nəzərə alınır:

1. Sənaye istehsal vasitələri və xidmətləri üzrə topdansatış qiymətləri, kənd təsərrüfatı məhsulları üzrə satınalma qiymətləri istifadə olunur. Seçilmiş bazis bütövlükdə qiymət ekvivalentliyini təmin edir.

2. Kənd təsərrüfatı məhsulunun hər bir növü üzrə onların istehsalında istifadə olunan sənaye istehsal vasitələri və xidmətlərin nomenklatur dəsti müəyyən edilir. Həmin dəstdə istehsal vasitələri və xidmətlərin hər bir növü üzrə müvafiq metodik göstərişlərdə nəzərdə tutulan qaydada bazis ili üçün kompleks qiymətlər hesablanır.

3. Sənaye istehsal vasitələri və xidmətlərin hər bir növü üzrə bazis ilinə uyğun dəst dövrü olaraq (rübdə yaxud ayda bir dəfə) cari bazar qiymətləri ilə qiymətləndirilir. Yenidən qiymətləndirmə metodiki göstərişlərdə göstərilən qaydalar üzrə aparılır.

4. Kənd təsərrüfatı texnikası, kombinə edilmiş yem (heyvandarlıq məhsulu üzrə) və yanacaq-sürtkü materiallarından başqa sənaye istehsal vasitələri və xidmətlərin bütün növləri üzrə kompleks qiymətlər həm bazis və həm də cari dövrdə toplanılır.

5. Cari dövrdə kənd təsərrüfatı məhsulunun müəyyən növünün paritet qiyməti bir tərəfdən bazis ilində dəstin kompleks qiyməti və müvafiq satınalma qiyməti, digər tərəfdən isə cari dövrdə analoji nisbətin bərabərliyi əsasında müəyyən edilir.

6. Paritet qiymətlər kənd təsərrüfatı texnikasına, kombinə edilmiş yemə, yanacaq-sürtkü materiallarına münasibətdə ayrılıqda, qalan istehsal vasitələri və xidmətlərə görə

cəm şəkildə müəyyənləşdirilir. Alınmış paritet qiymətlərin hər biri sənaye məhsullarının göstərilən qruplarının dövr üzrə göndərişlərində xüsusi çəkiyə gətirilirlər və kənd təsərrüfatı məhsulunun hər bir növü üzrə orta göstərici müəyyən edilir.

Əgər dövlət maliyyə imkanlarından asılı olaraq kənd təsərrüfatı müəssisələrinə öz məhsulunu paritet qiymətlərlə satmağa zəmanət verirsə, onda paritet qiymətlər zəmanətli qiymətlərin funksiyasını kəsb edir. Kənd təsərrüfatı məhsullarının orta faktiki reallaşdırma qiymətləri kənd təsərrüfatı istehsalçıları ilə müxtəlif kanallar üzrə reallaşdırılmasında istehlakçılarla razılaşmaları üzrə müəyyən edilən sərbəst buraxılış qiymətlərindən əmələ gəlir. Məhsulun ayrı-ayrı növləri üzrə orta faktiki reallaşdırma qiymətlərini hesablayarkən həmçinin dövlət tərəfindən tədarük üçün təklif edilən qiymətlər də uçota alınır. Faktiki reallaşdırma qiymətlərinin tərkibinə nəqliətmə, məhsulun yüklənməsi və boşaldılması xərcləri, eləcə də əlavə dəyər vergisi daxil edilir.

Orta faktiki reallaşdırma qiymətlərinin səviyyəsi ayrı-ayrı kanalların ümumi reallaşdırma həcmindəki payından asılıdır və məhsulun reallaşdırılmasında təsərrüfatın əldə etdiyi gəlirin reallaşdırma həcminə nisbəti kimi müəyyən edilir. Kənd təsərrüfatı məhsullarının faktiki reallaşdırma qiymətləri indeksinin hesablanması üçün informasiya mənbələri kənd təsərrüfatı müəssisələrinin statistik hesabatının göstəriciləridir. Statistik hesabat formalarının göstəriciləri əsasında kənd təsərrüfatı müəssisələri tərəfindən satılan məhsulların rüblük və illik qiymət indeksləri hesablanır. Onlardan əlavə fərdi aqreqat, bazis və zəncirvari reallaşdırma qiymət indeksləri müəyyən edilir.

Bazis dövrü ilə müqayisədə hesabat dövründə məhsul növünün reallaşdırma qiymətinin dəyişməsinə əks etdirən fərdi qiymət indeksi aşağıdakı düsturla hesablanır.

$$i = \frac{P_1}{P_0}, \quad (2.56)$$

Burada, P_1 , P_0 - uyğun olaraq hesabat və bazis dövrlərində kənd təsərrüfatı məhsulunun müəyyən növünün reallaşdırma qiymətidir.

Kənd təsərrüfatı məhsullarının reallaşdırılmasının aqreqat qiymət indeksləri həmcins məhsullar qrupları üzrə hesablanır. Aqreqat qiymət indeksi bazis dövrü ilə müqayisədə hesabat dövründə qiymətlərin dəyişməsi nəticəsində reallaşdırılmış məhsulun dəyərinin dəyişməsinə əks etdirir və hesabat ilində reallaşdırılmış məhsul

həcmi, hesabat və bazis dövrünün reallaşdırma qiymətləri əsasında aşağıdakı kimi hesablanır.

$$J = \frac{\sum P_1 q_1}{\sum P_0 q_1}, \quad (2. 57)$$

burada, P_1 , P_0 -hesabat və bazis dövrlərində kənd təsərrüfatı məhsulunun müəyyən növünün orta reallaşdırma qiymətidir; q_1 -hesabat dövründə məhsul növünün satış həcmidir.

Hesabat dövrünün reallaşdırma həcmnin çəki bazası kimi seçilməsi ilə ərzində reallaşdırılan məhsulun tərkibində əhəmiyyətli mövsümi tərəddüdlərlə şərtlənir.

(2. 57) düsturunda kəsin surəti və məxrəcin fərqi hesabat dövründə məhsulun qiymətinin dəyişməsi nəticəsində bazis dövrü ilə müqayisədə hesabat dövründə reallaşdırılan məhsulun dəyərinin artım kəmiyyətini əks etdirir. Kənd təsərrüfatı məhsullarının reallaşdırılmasının illik qiymət indekslərini hesablayarkən bir qayda olaraq əvvəlki ilin qiymətləri, cari qiymət indekslərinin hesablanmasında isə keçən ilin müvafiq dövrünün, yaxud cari ilin əvvəlki dövrünün qiymətləri bazis kimi götürülür. Cari qiymət indeksləri müəyyən edilərkən qiymət indeksinə mövsümillik amilinin təsirini nəzərə almaq lazımdır. Mövsümillik amili ilə iki qarışıq dövründə cari qiymət indekslərinin hesablanmasında istifadə olunan kənd təsərrüfatı məhsullarının siyahısının uyğunsuzluğunda və eləcə də məhsulların reallaşdırılması qiymətlərinin mövsümi tərəddüdləri ilə ifadə olunur.

Mövsümillik amilinin təsirinin qiymətləndirilməsinə, eləcə də müasir dövrdə qiymət indeksində onun dəyişməsinə metodoloji yanaşma statistika orqanlarında işlənir. Bu məsələlərin həlli 4-5 ildən az olmayan müddətdə qiymətlərin dinamikası haqqında informasiyanın olması və riyazi metodlardan istifadəni tələb edir. Kənd təsərrüfatı məhsullarının müxtəlif kanallar üzrə reallaşdırılması qiymətlərinin dəyişməsinə öyrənmək üçün bazis və zəncirvari indekslərdən istifadə olunur. Bazis indekslərinin hesablanmasında hər bir hesabat dövrünün reallaşdırma qiyməti baza dövrünün qiyməti ilə müqayisə olunur. Bir qayda olaraq baza dövrü kimi kənd təsərrüfatı məhsullarının satınalma qiymətləri kənd təsərrüfatı müəssisələri tərəfindən alınan sənaye məhsullarının topdansaş qiymətləri arasında tarazlıq üçün tipik olan il seçilir.

Zəncirvari indekslərin hesablanması zamanı hər bir dövrün qiyməti bilavasitə ondan əvvəlki dövrdə müqayisə edilirdi. Kənd təsərrüfatı məhsullarının reallaşdırma qiymətləri indekslərinin hesablanması rayon, region və respublika səviyyələrində aparıla bilər. Paritet qiymətlərinin müəyyən edilməsi üçün kənd təsərrüfatı məhsullarının reallaşdırılması qiymətləri ilə yanaşı maddi texniki resursların qiymətləri də hesablanmalıdır. Müxtəlif kanallarla alınan sənaye məhsullarının qiymətləri bütün üstəlik xərclərlə bərabər məhsulun alışı və nəql edilməsi ilə bağlı xərclərdən əmələ gəlir. Əlavə dəyər vergisi faktiki qiymətlərin tərkibinə daxil edilmir.

Bütün xidmət növlərinin məcmu dəyəri kənd təsərrüfatı müəssisələrinin kənar müəssisələrin (təşkilatların) və öz təsərrüfatının yardımçı istehsal bölmələrinin göstərdiyi xidmətlərə sərf etdiyi faktiki xərclərdən ibarətdir. Kənd təsərrüfatı müəssisələri tərəfindən alınan sənaye məhsullarının və xidmətlərin qiymətləri indeksləri hər rüb üzrə hesablanır. Sənaye məhsullarının və xidmətlərinin fərdi və aqreqat qiymət indeksləri kənd təsərrüfatı məhsullarına analoji qaydada müəyyən edilir. Maddi texniki resursların və xidmətlərin məcmu indeksləri daha yüksək diqqət tələb edir. İqtisadi ədəbiyyatlarda aqrar sferanın məhsullarına münasibətdə qiymət disparitetinin müəyyən edilməsinin çoxsaylı metodları göstərilir. Daha çox istifadə edilən metodlar retrospektiv qiymət dəyişmələri sisteminə aiddir və məhsul mübadiləsinin sabitliyi metodu da bu sıraya aiddir:

$$I_{par} = \left(\frac{p_i^{kt1}}{p_k^{r1}} \right) \div \left(\frac{p_i^{kto}}{p_k^{ro}} \right) = 1$$

Burada: I_{par} - paritet indeksi, və p_i^{kt0} - kənd təsərrüfatı məhsulunun baza və hesabat dövründəki qiyməti, p_k^{r1} və p_k^{r0} - aqrar istehsal resursunun baza və hesabat dövründəki qiymətidir.

Aydındır ki, bu metod məhz ayrı-ayrı kənd təsərrüfatı məhsulları üzrə qiymət nisbətlərindəki dəyişmələri müəyyənləşdirmədə tətbiq olunur və əslində məsələyə belə yanaşma düzgündür. Çünki aqrar məhsulları rəngarəngliyi - istehsalın reallaşmasına resurs tələbatının rəngarəngliyi (məsələn, taxılçılıqla meyvə istehsalının fərqi) məhz belə yanaşmanı tələb edir. Amma bununla birgə bütövlükdə kənd təsərrüfatı sferası üzrə qiymət nisbətlərinin dəyişmələrini müəyyənləşdirmək də idarəetmə qərarlarının

qəbulu baxımından lazımlıdır. Qiymət paritetinin məcmu indeksi aşağıdakı kimi hesablanı bilər:

$$I_{par} = \frac{i^{kt}}{i^{res}} = \frac{\frac{\sum p_i^{kt_1} q_i^{kt_0}}{\sum p_i^{kt_0} q_i^{kt_0}}}{\frac{\sum p_k^{res_1} q_k^{res_0}}{\sum p_k^{res_0} q_k^{res_0}}} = 1$$

Burada: q^{kt} və q^{res} - istehsal olunan və satılan kənd təsərrüfat məhsulunun və istifadə edilən resursun həcməridir.

Polzikov çox düzgün qeyd edir ki, məcmu indeksdən istifadə zamanı vacib metodoloji məsələ fərdi qiymət indeksləri üzrə çəkilərin strukturunun müəyyən edilməsidir [64, səh. 32]. Doğrudan da, yanacağın qiymətlərinin artımı heç də taxılçılıq və meyvəçiliyə qiymət dispariteti baxımından eyni təsiri göstərmir və bu baxımdan çəkilərin nəzərə alınması vacibdir. Aydındır ki, yuxarıdakı metod daha çox Layspers indeksinə əsasən təklif olunub və buna görə də qeyd olunmalıdır ki, qiymət disparitetinin mütləq düzgün səviyyəsini əks etdirə bilməz. Təbii ki, Paaşe metoduna əsaslansaq, disparitet səviyyəsini nisbi fərqli mənzərəsini müşahidə edərik.

İqtisadi ədəbiyyatlarda bəzi hallarda aqrar sektorun qiymət dispariteti probleminə hədsiz dərəcədə əhatəli yanaşma niyyətləri olur və bəzən təklif edilir ki, dispariteti müəyyənləşdirərkən təkcə sahibkarın istehsal məsrəfləri deyil, kənd əhalisinin istehlak malları və xidmətlərə çəkilən məsrəfləri də nəzərə alınsın [27, s. 23].

Əlbəttə ki, belə yanaşmanı sadəcə psevdomultifunksionallıq nümunəsi hesab etmək olar və bütövlükdə çox konkret bir məsələni - aqrar sektorun qiymət dispariteti problemini kəndin ümumi sosial-iqtisadi inkişaf problemi müstəvisinə gətirmək yanlışlıqdır.

Bəzi digər tədqiqatlarda da qiymət dispariteti məsələsi subsidiya həcmi, kreditlərə xidmət kimi amillərlə yüklənir və aşağıdakı hesablam düsturları təklif olunur [34, səh. 123]:

$$I_{par} = \frac{i_{gəlirlər}}{i_{xərclər}}$$

$$I_{gəlir} = i^{kt}(i - x_{büdcə}^0) + i^{büdcə} x_{büdcə}^0$$

$$I_{xərc} = i^{isteh} \beta_{isteh}^0 + i^{inves} \beta_{inves}^0 + i^{kredit} \beta_{kredit}^0 + i^{vergi} \beta_{vergi}^0$$

Burada, I - hər bir amil üzrə indeks, α və β - gəlir və xərclərdə amilin payıdır.

Burada məsələyə bir qədər yamliş mövqedən yanaşılmasını qeyd etmək olar. Beləki, qiymət dispariteti yalnız “xalis” gəlir və xərclər üzrə müəyyən olunmalıdır. Büdcə subsidiyası məhz qiymət dinamikasının “xalis” fərqlərdən yaranan qeyri-mütənasibliyini tənzimləmək üçün həyata keçirilir. Əlavə olaraq göstərilə bilər ki, kredit borclarına xidmət hər bir təsərrüfat subyektinin normal fəaliyyətində olan adi hallardan biriddir. Aqrar sektorda da ucuz kreditin əldə edilməsi şəraitinin yaradılması da bilavasitə “xalis” disparitetə əsasən müəyyənləşməlidir.

Belə yanaşmalardan fərqli olaraq, qiymət dispariteti nəticəsində aqrar sektorun maliyyə itkilərinin müəyyənləşdirilməsi metodlarının tətbiqi əhəmiyyətli hesab oluna bilər. Ən ümumi halda bu itkilərin hesablanması aşağıdakı metodla müəyyən olunur:

$$Q = \left(\frac{p_k^{res1}}{p_i^{kt1}} - \frac{p_k^{res0}}{p_i^{kt0}} \right) p_i^{kt1} q_k^{res1}$$

Ayındır ki, bu metod disparitet nəticəsində yol verilən itkilərin xərclər üzrə müəyyən edilməsini nəzərdə tutur və tədqiqatlarda gəlirlər üzrə itkiləri müəyyən edən metodlar təklif olunur.

Hesab edirik ki, bu baxımdan gəlirləri və xərcləri uçota alan ən əlverişli metod aşağıdakı düstura əsaslanmalıdır:

$$Q = \Delta x^{kt} - \Delta x^{res} = x^{kt} \left(I - \frac{I}{i^{kt}} \right) - x^{res} \left(I - \frac{I}{i^{res}} \right)$$

Burada, Δ - aqrar sahibkarlıq subyekti üzrə gəlir və baza dövrünə nisbət gəlir artımı, və Δ - xərc və xərcin baza dövrünə nisbətən artımıdır.

Göstərilən metodların müəyyən modifikasiyası ilə aqrar məhsulun paritet qiymətinin müəyyənləşməsi üsulu da təklif edilir:

$$p^{part} = cost^* (1 + r^0) = \left(\sum cost_j^0 i_j \right) \times (1 + r^0)$$

Burada, $cost^*$ - məhsul vahidinin hesabat dövründə normativ maya dəyəri; $cost_j^0$ - j elementi üzrə məsrəflər, i^j - i elementi üzrə məsrəflərin deflyatoru (baza dövrünə nisbətən), r^0 - baza dövründə rentabellik səviyyəsidir.

Beləliklə, qiymət disparitetinin müəyyənləşməsinə nəzərdə tutan çoxsaylı metodların bir qismi ilə tanışlıq əldə edildi və öncəki təklifə - disparitet səviyyəsini metodlar sistemi əsasında öyrənən təklifə əlavə olaraq bir təklif də irəli sürmək məqsədəuyğundur. Zənnimizcə, yuxarıda göstərilən metodda bəzi çatışmazlıqlar mövcuddur. Bir tərəfdən, paritet qiymətin baza rentabelliyyə, digər tərəfdən normativ maya dəyərində əsasən müəyyən edilməsi bəzi yanlış nəticələrə gətirə bilər. Çünki baza rentabellik səviyyəsi öz-özlüyündə mütləq effektiv fəaliyyət nəticəsi olmaya bilər. Normativ maya dəyəri isə müasir şəraitdə çox çətin müəyyənləşdirilə bilən bir məsələdir. Belə ki, iki müxtəlif fermer fərqli keyfiyyətli - eyni işi fərqli yanacaq sərfi ilə görə bilən traktorlardan istifadə edə bilər, yaxud fermerlər fərqli məhsuldarlıq və fərqli qiymətə malik toxumlardan - tonu 500 AZN-ə olan və hər hektardan 5 ton məhsul verən və ya tonu 400 AZN-ə olan və hər hektardan 4 ton məhsul verən toxumdan istifadə edə bilər. Bu halda normativ maya dəyəri necə müəyyən etmək olar?

Ümumiyyətlə, elmi-texnoloji yeniləşmələrin indiki dinamikasında normativ maya dəyərini ən öncül ölkələrin təsərrüfat praktikasını nəzərə almaqla, elmi əsaslandırılmış məsrəf normaları əsasında müəyyən etmək mümkündür və düzgündür. Yalnız bu halda aqrar sferaya subsidiyalar səmərəsiz təsərrüfat subyektlərinin saxlanılmasına deyil, rəqəbatqabiliyyətli fermer təsərrüfatlarının formalaşmasına stimula ola bilər.

Beləliklə, yuxarıdakı metoda bəzi əlavələr etmək - rentabellik səviyyəsi kimi baza dövründə bütövlükdə iqtisadiyyat üzrə orta rentabellik səviyyəsini (kənd təsərrüfatı üzrə rentabellik səviyyəsi bu göstəricidən aşağı olarsa), hər bir element üzrə məsrəfləri isə öncə təklif etdiyimiz kimi hesablamaq məqsədəuyğundur. Yəni:

$$P^{par} = cost^* (1 + r^{o iqt}) = \left(\sum cost_j^{0 tash} i_j \right) \times (1 + r^{o iqt})$$

Bu qeyd edilən məqamlar prinsipcə, özünü başqa bir vacib məqamda da büruzə verir. Belə ki, göstərilən bütün metodlarda qiymət dispariteti baza dövrünə nisbətən müəyyən edilir. Bu baza dövrü - aqrar sektorun məhsullarının qiymət artımı ilə digər sfera məhsullarının qiymət artımında uyğunluq olan dövr necə müəyyən olunmalıdır?

Polzikov göstərir ki, “ABŞ təcrübəsində uzun müddət 1910-1914-cü illər baza dövrü kimi qəbul olunurdu, sonradan isə sürüşkən baza metodikası istifadə edildi”.

Gerasimov da oxşar metod –“sürüşkən ekvivalent qiymətlər“ metodunu təklif edir və bu tədqiqatçıya görə (t+1) hesabat dövrü üçün (t-1) dövrü baza hesab edilməlidir. (t+2) üçün isə (t-2) baza sayılmalıdır [75, səh. 103-107]. Ancaq Gerasimov və digər çoxsaylı tədqiqatçılar son nəticədə “paritet dövrü” 1990-cı ilə gətirib çıxarırlar və bu da tamamilə səhvdir. Bütövlükdə qiymətlərin müəyyənləşməsinin tam dövlət inhisarında olduğu mərhələni - qiymət təhrifinin ən yüksək səviyyədə olduğu dövrü “paritet mərhələ” kimi qəbul etmək çox yanlış bir yanaşma hesab edilməlidir. Bu baxımdan posttransformasiya regionunda baza dövrü axtarışı ümumiyyətlə, çətindir. Çıxış yolu ya resurs qiymətlərinin daha sıçrayışlı artdığı ili - məsələn, yanacaq qiymətlərinin və s. çox ciddi artırılması dövrlərini baza dövrü kimi göstərmək, yaxud şərti dünya qiymətləri sistemindən istifadə etməkdir. Yəni, hər hansı müqayisə dövrləri üçün - məsələn, 2005 baza, 2010 hesabat dövrü kimi qəbul edilərsə, bu dövr üçün istər istehsal olunan məhsul, istərsə də istifadə edilən resurslar müvafiq dünya qiymətləri əsasında dəyərləndirilir. Məsələn,

$$I_{\text{par}} = \frac{\frac{\sum p_i^{\text{kt } 2010} q_i^{\text{kt } 2015}}{\sum p_1^{\text{kt } 2015\text{d.}} q_i^{\text{kt } 2015}}}{\frac{\sum p_k^{\text{res } 2010} q_k^{\text{res } 2015}}{\sum p_k^{\text{res } 2001\text{d.}} q_k^{\text{res } 2015}}} = 1$$

əsasında qiymət disparitetinin səviyyəsi müəyyən edilir. Burada - 2015-ci ilin müvafiq dünya qiymətləridir.

Əlbəttə ki, bu halda posttransformasiya regionunda aqrar sektorun müasir inkişaf səviyyəsi nəzərə alınmır və prinsipcə, bu gerçəkliyi nəzərə almamaq yanlışlıqdır. Ancaq təklif edilən üsul heç də bütövlükdə dövlət aqrar siyasətinin bu gerçəklikləri nəzərə almamasını - kənd təsərrüfatının texniki-texnoloji yeniləşməsinə yönələn əhatəli proqramların qəbulu və reallaşmasını əngəlləməyi tələb etmir. Bu yanaşma müəyyən dövr üçün qiymət disparitetinin daha real mənzərəsini dürüst müəyyənləşdirməyə və bu əsasda aqrar sektor və sahibkarlığın fasiləsiz dövlət dəstəyi ilə təminatına yönəlib.

Beləliklə, qiymət disparitetinin necə müəyyən edilməsi məsələləri müəyyən qədər aydınlaşdırıldı və şübhəsiz ki, növbəti sualın cavablandırılmasına zərurət yaranır:

Aqrar sahibkarlıq subyektlərinə dövlət yardımının həcmi nə qədər olmalıdır? Dünya təsərrüfatçılıq praktikasında istifadə olunan təcrübələrə əsaslanan Ukrayna tədqiqatçısı Komarova İ. V. aqrar sektorun dövlət dəstəklənməsini xarakterizə edən göstəriciləri 3 qrupa - aqrar istehsalçılara dövlət dəstəyi, istehlakçılara dövlət köməyi və məcmu kömək qruplarına bölür [46, səh. 39].

Aqrar istehsalçılara dövlət dəstəyini xarakterizə edən göstəricilərə isə aşağıdakılar aiddir:

- *MPS (market prise support)*

$$MPS = \sum_{i=1}^n (p_i^p - p_i^b) Q_i^p$$

p^b - aqrar istehsalçının i növ məhsul üçün əldə etdiyi qiymət; p_i^b - i növ məhsulun sərhəd (dünya) qiyməti; Q_i^p - i növ məhsulun istehsal həcmi.

PSE (produser support estimate)

$$PSE = MPS + \sum_{j=1}^n S_j$$

S_j - aqrar sahibkara verilən j növ dövlət subsidiyası

- PSE %-lə

$$PSE = \frac{PSE}{\sum_{i=1}^n P_i^p Q_i^p + \sum_{j=1}^n S_j} 100\%$$

• İstehsalçıların dəstəklənməsinin nominal göstəricisi NPC_p (nominal protection coefficient)

$$NPC_p = \frac{p_i^p + s_i}{p_i^b}$$

- NAS_p (nominal assistance coefficient)

$$NAS_p = \frac{\sum_{i=1}^n p_i^p Q_i^p + \sum_{i=1}^n S_i}{\sum_{i=1}^n P_i^b Q_i^p} = 1 + \frac{PSE(\%)}{100 - PSE(\%)}$$

İstehlakçılara dəstəyi xarakterizə edən göstəricilərə isə aşağıdakılar aiddir:

- CSE (consumer support estimate)

$$CSE = \sum_{i=1}^n (P_i^b - P_i^p) Q_i^p + \sum_{i=1}^n TR_n$$

TR_n - n növ məhsul üçün istehlakçıya transfert

- *CSE* %-lə

$$CSE(\%) = \frac{CSE}{\sum_{i=1}^n P_i^p Q_i^p - \sum_{i=1}^n TR_n}$$

- *NPC_c* (consumer protection coefficient)

$$NPC_c = \frac{P_i^b}{P_i^p}$$

NAC_c (consumer assistance coefficient)

$$NAC_c = \frac{\sum_{i=1}^n P_i^p Q_i^p - \sum_{i=1}^n TR_n}{\sum_{i=1}^n P_i^b Q_i^p} = 1 - \frac{CSE(\%)}{100 - CSE(\%)}$$

Ümumi yardım göstəricilərinə isə aşağıdakılar aiddir:

GSSE(general servise support estimate)

$$GSSE = S_{rd} + S_{as} + S_{is} + S_i + S_{mp} + S_{ps} + S_m$$

S_{rd} tədqiqatlara dövlət yardımı;

S_{as} –aqrar təhsilə dövlət yardımı;

S_{rd}- tədqiqatlara dövlət yardımı;

S_{as} – aqrar təhsilə dövlət yardımı;

S_{is} –inspeksiya xidmətlərinə dövlət yardımı;

S_i- infrastruktura dövlət yardımı;

S_{mp}- marketinqə dövlət yardımı;

S_{ps}- dövlət idarələrinin saxlanılması;

S_m- digər xidmətlərin maliyyələşməsi

$$GSSE (\%) = \frac{GSSE}{TSE} 100\%$$

–*TSE*(total support estimate)

Məcmu yardım

$$TSE = PSE + \sum_{i=1}^n S_i + \sum_{i=1}^n TR + GSSE$$

$$TSE(\%) = \frac{TSE}{GDP} 100\%$$

- *BSE*(budget support estimate)

$$BSE(\%) = \frac{\sum_{i=1}^n S_i + GSSE}{BS} \text{ v ə s.}$$

Komarovanın iddiasına görə müxtəlif təcrübələr əsasında təklif edilən bu

göstəricilər bir qədər natamamdır və bu baxımdan müxtəlif ədəbiyyatlar əsasında daha təkmil göstəriciləri əks etdirmək məqsədəuyğun olar. Aqrar sahibkarların nominal dəstəklənmə əmsalı daxili qiymətlərin dünya qiymətinə nisbətini əks etdirir və aşağıdakı kimi hesablanır:

$$MPC_g = P_i^d / P_i^w \times ER_n$$

P_i^d - daxili, P_i^w - dünya bazar qiyməti, ER_n - milli valyutanın nominal kursu. Xalis əmsal hesablanan zaman - ER_n - real kurs əsas götürülür.

Dövlətin aqrar sektorda qiymət mexanizmi vasitəsi ilə sahibkarlara dəstəyini xarakterizə edən digər mühüm göstərici isə effektiv dəstək əmsalı -EPC hesab oluna bilər və aşağıdakı metodla müəyyən edilir:

$$EPC = V_i^d / V_i^w \times ER_n = (P_i^d - \sum a_{ij} P_j^d) / (P_i^w - \sum a_{ij} P_j^w) ER_n$$

V_i^d və V_i^w - daxili və dünya qiymətlərində məhsul vahidi üzrə əlavə dəyər, a_{ij} - i məhsul vahidinə j xammal sərfi miqdarı, P_j^d və P_j^w xammalın daxili və dünya qiyməti. Bu əmsal real kurs əsasında da hesablanı bilər və əslində hesablamaların real kurs əsasında aparılması daha məqsədəuyğundur.

Effektiv dəstək əmsalı göstəricisini effektiv dəstək səviyyəsi (the effective protection rate) kimi də təqdim etmək mümkündür və bu halda EPR aşağıdakı kimi hesablanır:

$$EPR = \{ (V_i^d - V_i^w ER_r) / V_i^w ER_r \} 100 = (EPC - 1) \times 100$$

EPC əmsalı da idarəetmə qərarlarının baxımından əhəmiyyətlidir və aydındır ki, əmsal 1-dən yuxarı olanda istehsalçıların pozitiv dəstəklənməsi barədə danışmaq olar. Yəni dövlətin aktiv fəaliyyəti, məsələn, təminatlı qiymətlər tətbiqi daxili istehsal üzrə əlavə dəyərin dünya bazarındakı əlavə dəyərdən yuxarı olmasını şərtləndirib. Əks halda əlavə dövlət yardımına zərurət olduğu iddia oluna bilər.

Aqrar sektorda bəzi məhsul istehsalçılarına və ya bəzi regionlar üzrə sahibkarlara əlavə vergi və subsidiya güzəştləri olur və bu əlavə güzəştləri nəzərə almaq üçün ECS (the effective subsidy coefficient) - effektiv subsidiyalar əmsalı göstəricisindən istifadə olunur:

$$ESC_i = (V_i^d + S_n) / V_i^w * ER_r$$

S_n - əlavə subsidiya həcmi

Aqrar sfera və aqrar sahibkarlığa dövlət dəstəyini daha kompleks dəyərləndirmək üçün öncə göstərdiyimiz PSE və CSE göstəricilərindən istifadə məqsədəuyğundur. Qeyd etməliyik ki, Komarovanın tədqiqatlarında metodlar natamam əks olunmuşdu və Dünya Bankının metodikasına görə PSE aşağıdakı kimi hesablanır:

$$PSE = \{P_i^w + (S_i - t_i) - P_i^w * ER_r\} / P_i^w \times ER_r$$

və ya

$$RSE = \{P_i^d + (S_i - t_i)\} / P_i^d$$

burada, S_i, t_i - xammala subsidiya və vasitəli vergilərdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu göstərici aqrar sahibkarlığa dövlət dəstəyi üçün çox prinsipial bir əsasdır. Dünya Bankı istehlakçılara dəstəyi isə aşağıdakı metod üzrə müəyyənləşdirməyi təklif edir.

$$CSE = \{P_i^w \times ER_r - (P_i^d + L_i)\} / P_i^w \times ER_r$$

İƏYT təşkilatının PSE hesablanması metodikası istehsalçı və istehlakçı qiymətlərinə birgə təsiri nəzərdə tutmağa yönəlib:

$$PSE = Q(P^d - P^w \times ER) + dP - LV + OS$$

Burada dP - birbaşa ödənişlər,

LV - istehsala vergilər, OS - digər büdcə-maliyyə dəstəyi

Xalis PSE isə aşağıdakı kimi müəyyənləşir [8]

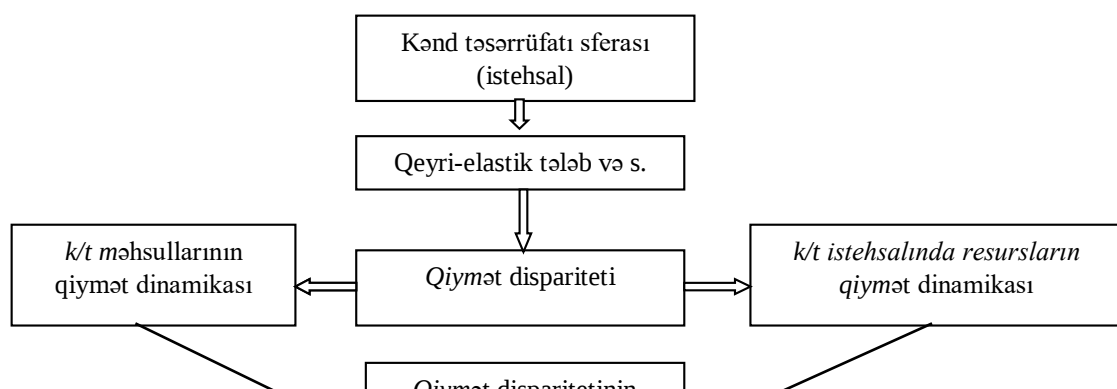
$$PSE = Q(P^d - P^w \times ER) + dP - LV + OS - FA$$

FA - sahədaxili transfertlər

Bu təşkilatın metodikasına görə istehlakçılara subsidiya ekvivalenti

$$CSE = Q(P^w \times ER_r - P^d) + OT \text{ kimi hesablanır.}$$

Burada, Q - istehlak miqdarı, OT - istehlakçılara büdcə subsidiyaları.

Sxem 2.3.1. Aqrar sahibkarlığın inkişafında qiymət mexanizmindən istifadə

Nəzərdən keçirdiyimiz məsələlər qiymət mexanizminin yardımını ilə aqrar sferanın və aqrar sahibkarlığın inkişafına pozitiv təsirin tam mənzərəsini aşkarlamağa imkan yaratdı. Ən başlıcası, bir daha vurğulandı ki, aqrar sfera özlüyündə təkcə mühüm iqtisadi əhəmiyyətə malik deyil, həm də mühüm sosial əhəmiyyətə malikdir. Bəlli oldu ki, bu sferada qeyri-elastik tələbin mövcudluğu və s. amillər aqrar məhsul qiymətlərilə aqrar resurs qiymətlərinin dinamikasında nəzərəçarpan disbalans - “qiymət dispariteti” yaranır və bu amil də qiymət tənzimlənməsinə əlavə əsas yaradır.

Təhlillər qiymət disparitetini müəyyənləşdirmə metodlarına müəyyən təshihlər barədə nəticələrə gəlməyə imkan yaratdı. Aydın oldu ki, aqrar bazarda qiymətlərə təsir mexanizmi təkcə birbaşa istehsal qiymətlərinə müdaxilələrlə məhdudlaşdırılmamışdır, həm də resurs qiymətlərinə, istehlakçı gəlirlərinə təsirlə tamamlanmalıdır. Təhlillər aqrar sferaya dövlət yardımının effektivlik səviyyəsini müəyyənləşdirmək metodları barədə də təsəvvürlər yaratdı və bu sadalananları yekunlaşdırıb, aqrar sahibkarlığın inkişafına qiymət mexanizmi vasitəsilə təsirin ümumi sxemini aşağıdakı kimi təsvir

edə bilərik.

Təhlilləri yekunlaşdırıb, sonda bir vacib məqam yenidən qeyd edilməlidir. Aqrar sfera və aqrar sahibkarlığa zəruri və tələb olunan dövlət himayəsi köhnə və səmərəsiz təsərrüfat subyektlərinin dəstəklənməsinə yaxud bütövlükdə effektiv olmayan kənd təsərrüfat sferasına daimi yardım edilməsinə çevrilməməlidir. Belə ki, taxılçılıqda uzunmüddətli dövr üçün məhsuldarlıq səviyyəsi orta dünya səviyyəsindən 2 dəfə geri qalırsa, daimi dövlət yardımını - yanacaq subsidiyaları və s. prinsipə, qeyri-məhsuldar istehsalın stimuluна çevrilə bilər. Bu baxımdan posttransformasiya regionunda sahibkarlığın selektiv dəstəklənməsi - texniki- texnoloji yeniləşmələr və məhsuldarlıq baxımından yüksək dinamika malik subyektlərin üstün himayəsi daha səmərəli ola bilər. Deməli, uzunmüddətli perspektivdə dövlət maliyyə dəstəyinin məhsuldarlıqla uzlaşdırılmasına ehtiyac var. Belə bir uzlaşdırma müxtəlif üsullarla reallaşdırıla bilər. Məsələn, problemə kompleks yanaşmaq - dünya üzrə orta məhsuldarlıqdan 0,7-0,8 aşağı nəticələrə malik olan təsərrüfatların subisiyalandırılmasından imtina etmək, yaxud bu təsərrüfatlara subsidiyaları - birbaşa qiymətə və məhsul həcminə yönələn subsidiyaları orta məhsuldarlıq üzrə əmsalları nəzərə almaqla hesablamaq mümkündür. Bununla birgə birbaşa məhsuldarlıq artımına yönələn maliyyə dəstəyi heç bir halda azaldılmamalıdır.

Kənd təsərrüfatı müəssisələri tərəfindən alınan sənaye məhsullarına və xidmətlərə məcmu qiymət indeksləri ilə yanaşı iki subindeks də hesablanmışdır. Bu onunla şərtlənir ki, resurslar və xidmətlər müəssisənin ya istehsal fondlarına, ya da dövriyyə fondlarını təşkil edirlər. Onların dəyəri də kənd təsərrüfatı məhsullarının maya dəyərinə müxtəlif şəkildə daxil edilir. Birinci, subindeks müəssisənin əsas istehsal fondlarını formalaşdıran resursların bahalaşmasını xarakterizə edən subindeks olmalıdır. İkinci, subindeks isə cari istehlak üçün olan resurs və xidmətlərin (dövriyyə fondlarının) bahalaşmasını xarakterizə edir.

Kənd təsərrüfatı müəssisələri tərəfindən alınan sənaye məhsullarının, xidmətlərin və digər təsərrüfatçılıq elementlərinin, eləcə də kənd təsərrüfatı işçiləri tərəfindən alınan əmtəə və xidmətlərin qiymətləri indeksinin hesablanması nəticələrinə görə dövlət statistika orqanları istehsal vasitələri və xidmətlərin, istehlak əmtəələrinin

qiymət və tariflərinin, faiz dərəcələrinin və vergilərin artması (azalması) nəticəsində onlarla əlaqədar xərclərin dəyişməsinə əks etdirən məcmu xərc indeksini müəyyən edə bilirlər.

Qiymət hesablamalarının aparılması zamanı paritetlik meyarı kimi kənd təsərrüfatı istehsalı sahələrinin gəlirliliyi, səviyyəsinin təkrar istehsal üçün zəruri olan və onu təmin edən məhsulun rentabelliyi səviyyəsi qəbul edilir.

Məhsulun rentabelliyi göstəricisinin kəmiyyəti normativ səviyyədə qəbul edilməlidir. Normativlərdən kənarlaşma paritet qiymətlərin aşağı düşməsinə yaxud yüksəlməsinə və uyğun olaraq qiymət nisbətlərinin pozulması ilə əlaqədar yaranan maliyyə itkilərinin azalmasına yaxud artmasına səbəb olur. İl ərzində qiymətlərin və maliyyə nəticələrinin dəyişməsinin qiymətləndirilməsi və hər bir üzrə ayrılıqda aparılır. Üç əsas göstərici müəyyən edilir: reallaşdırılan məhsulun hər bir növünün hesablaşma maya dəyəri, paritet qiymətlər və maliyyə itkiləri (gəlirlər). Maliyyə itkiləri yaxud gəlirlər faktiki reallaşdırma qiymətləri və paritet qiymətlərlə məhsulun dəyəri arasında fərqi müsbət və yaxud mənfi kəmiyyətidir.

III FƏSİL. KƏND TƏSƏRRÜFATINDA İQTİSADİ MƏNAFELƏRİN QİYMƏT TƏNZİMLƏNMƏSİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ

3.1. Kənd təsərrüfat məhsulları istehsalının stimullaşdırılmasında qiymət mexanizmindən istifadənin yaxşılaşdırılması yolları

Müasir şəraitdə aqrar torpaq bazarında dinamizmin yüksəldilməsinin stimullaşdırılması Azərbaycanda təsərrüfatların təmərküzləşməsi üçün ən səmərəli yollardan biridir. Bununla yanaşı torpaq vergisinin hesablanması və cəlb olunması sisteminin təkmilləşdirilməsi də əlavə stimula yarada bilər. Bu baxımdan daha dərin təhlilin aparılması məqsəduyğundur. İlk növbədə qeyd etməliyik ki, müxtəlif və qanunsuz yollarla kənd təsərrüfatı torpaqlarının təyinatının dəyişdirilməsi təcrübəsinin qarşısının alınması və onun nəticələrinin ləğv edilməsi istiqamətində təsirli tədbirlər görülməlidir. Yalnız bu halda torpaqların vergiyə cəlb olunmasının təkmilləşdirilməsi nəticə etibarilə aqrar bazarın dinamizmini yüksəldə bilər. Çünki torpaq sahibi öz torpağında (kənd təsərrüfat təyinatlı torpaqda) ev tikintisi, obyekt (sənaye, ticarət və s. məqsədli) tikintisi aparmaqla hətta yüksəldilə bilən vergiləri ödəyə bilər.

Hesablamaların nəticələrinə görə indiki halda kənd təsərrüfat torpaqlarının vergi cəlbi qaydası nə fiskal, nə də iqtisadi məqsədləri reallaşdırmır. Təsərrüfatların 95 faizə qədərinin balansında 5 hektara qədər torpaq sahəsinin olduğu halda onların hər biri tərəfindən illik 10-30 manat məbləğində verginin ödənilməsi büdcə gəlirlərinin həcminə ciddi təsir göstərmir. Ona görə də torpaq sahələrindən səmərəli istifadə olunması zərurəti yaranır.

Kənd təsərrüfatında torpaq vergisi üzrə güzəştlərin tətbiqi sahəsində xarici ölkələrin kifayət qədər əhatəli və fərqli təcrübəsi vardır. Birincisi, Fransa, Böyük Britaniya, Avstraliya, Yunanıstan, İsveç və İtaliya kimi ölkələrdə ümumiyyətlə kənd təsərrüfatı torpaqları vergiyə cəlb olunmur. ABŞ, Kanada, Finlandiya və Danimarka kimi ölkələrdə isə kənd təsərrüfatı təyinatlı torpaqların vergiyə cəlb olunması mexanizmi

kifayət qədər geniş güzəştləri əhatə edir. Torpağın kənd təsərrüfatı məqsədləri üçün saxlanması müəyyən iqtisadi mexanizm tələb etdiyindən Azərbaycanın Vergi Məcəlləsində təsbit olunmuş güzəştli yanaşmanın uzunmüddətli perspektiv üçün məqsədəuyğun olmasını söyləmək olar.

İkincisi, inkişaf etmiş ölkələrdə torpaq vergisi üzrə güzəştlər yalnız faktik fəaliyyət göstərən kənd təsərrüfatı subyektlərinə tətbiq olunur. Konkret olaraq göstərilə bilər ki, ABŞ-da əmlak tərkibində olan torpağın dəyərinin 2 faizinə, Kanadada 0,5-1 faizinə, Almaniyada 0,5 faizinə, Yaponiyada 1,4 faizinə bərabər dərəcələrlə vergiyə cəlb olunur. Əksər hallarda torpağın bazar qiyməti yaxud peşəkar qiymətləndiricilər tərəfindən standartlara uyğun prosedurlarla müəyyən edilən qiymət vergitutma dəyəri kimi götürülür.

Azərbaycan reallığında bu vəziyyətin daha geniş təsviri üçün Vergi Məcəlləsinin əlaqədar müddəalarına və tələblərinə diqqət yetirmək kifayətdir. Həmin məəcəlləyə görə sahibkarlıq məqsədlərilə istifadə edilən torpaq sahəsinin hər 100 kv. m. -nə Bakıda 10 manat, Gəncə, Sumqayıt və Abşeronda 8 manat, digər rayonlarda 2-4 manat (10000 kv. m. -ə qədər) vergi ödənilməlidir. Bundan əlavə 10000 kv. m-ə qədər yaşayış fondu, həyətəyanı sahə, bağ sahəsinin hər 100 kv. m. -nə görə Bakıda 0,6 manat, Gəncə və müvafiq ərazilərdə 0,5 manat, digər rayonlarda isə 0,1-0,3 manat məbləğində vergi müəyyənləşdirilmişdir. Sahəsi 10000 kv. m. -dən çox olan “biznes torpaqları”nın hər 100 kv. m. -nə görə 20 manat, “yaşayış torpaqları”na görə isə 0,2-1,2 manat məbləğində verginin tutulması nəzərdə tutulmuşdur[4]. Hər bir Azərbaycan vətəndaşına, Bakı sakininə yaxşı məlumdur ki, müxtəlif ərazilərdə yerləşən və bazar qiymətkəri arasında yüz dəfələrlə fərq olan torpaqların bərabər faizlərlə vergiyə cəlb olunması ədalətli deyil. Belə ki, Bakıda 100 kv. m-in dəyəri 100 min manata, 10000 kv. m-in dəyəri isə milyon manata bərabər olan torpaqdan ildə 6 manat, yaxud 100 manat vergi tutulması vergitutma prinsiplərinin əsaslı pozulmasıdır. Regionlarda da analoji vəziyyət mövcuddur. Daha dəqiq desək, rayonlarda kənd təsərrüfat təyinatlı torpağın hər hektarı üçün 5-10 manat, həmin ölçüdə biznes məqsədli torpaqlara görə isə 40 manat məbləğində verginin ödənilməsi torpaqların təyinatının dəyişdirilməsi üçün heç bir iqtisadi məhdudiyyət

yaratmır. Belə nəticəyə gəlmək olar ki, torpaqların vergiyə cəlb olunması sistemi təkmilləşdirilməlidir və bu baxımdan aşağıdakı tədbirlərin həyata keçirilməsi səmərəli ola bilər:

1. Vergi bazası olaraq bütün torpaqlar, o cümlədən kənd təsərrüfat təyinatlı torpaqlar üçün torpağın bazar qiyməti götürülsün. Bazar qiyməti müvafiq ilin alqı-satqı müqavilələri və peşəkar qiymətləndiricilərin rəyi əsasında müəyyənləşdirilməsi;

2. Yaradılacaq elektron kataloqun mütəmadi məlumatları əsasında təyinatı üzrə istifadə olunan kənd təsərrüfat torpaqlarının sahibləri üçün torpaq vergisi bazar dəyərinin 0,1 faizi həddində müəyyənləşdirilməsi;

3. İstifadə edilməyən kənd təsərrüfat torpaqları üçün bazar dəyərinin 2 faizi həddində verginin tətbiq olunması;

4. Təyinat faktik dəyişdirilən kənd təsərrüfat torpaqlarının faktik sahiblərinə torpağın bazar dəyərinin 10 faizi həcmində sanksiyalar tətbiq olunsun və inzibati yollarla torpağın “qanuni təyinatı üzrə istifadəsi təmin edilməsi;

5. Biznes təyinatlı torpaqların hər 100 kv. m-nə görə vergilərin indiki səviyyədən beş dəfəyə qədər yüksəldilməsi.

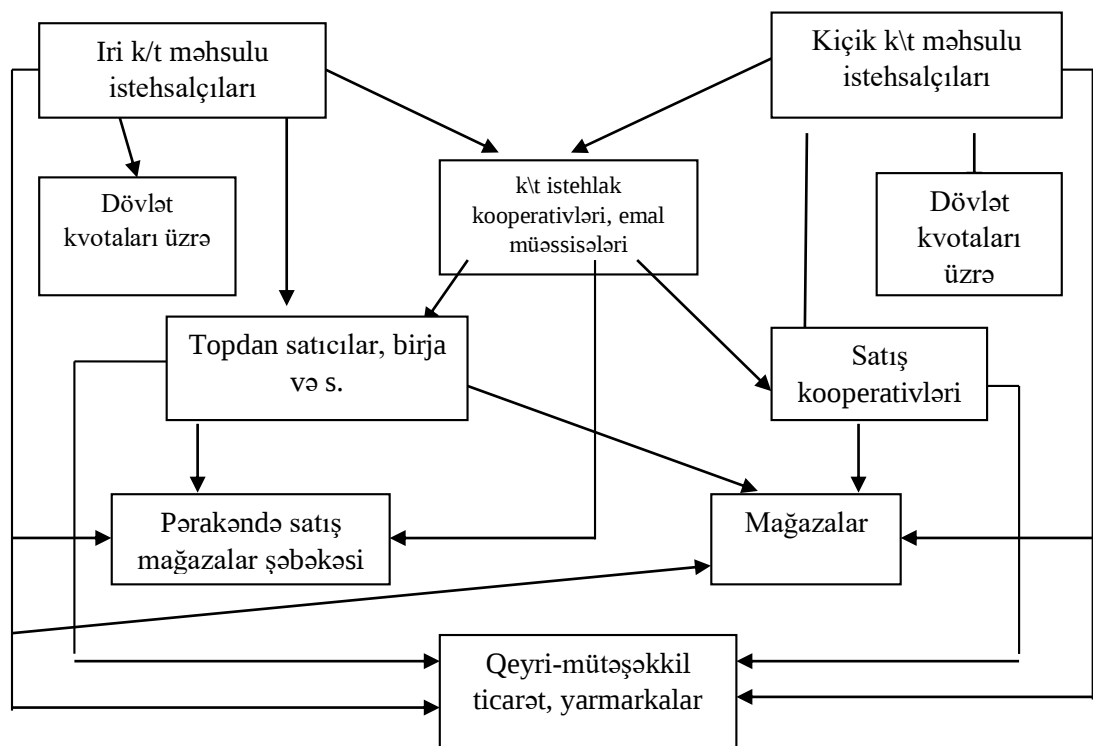
Yaşayış evləri üçün 300 kv. m-ə qədər sahələrə vergi indiki səviyyədə saxlanılsın(müəyyən istisnalarla), 300 kv. m-dən artıq sahələr üçün Bakıda vergi dərəcəsi 10-20 dəfə, Sumqayıt və Abşeronda 5-20 dəfə, digər rayonlarda da 5-15 dəfə artırılması səmərəli ola bilər. Yalnız belə ətraflı təkmilləşdirilmələrlə bütövlükdə torpaqdan səmərəli istifadə, o cümlədən kənd təsərrüfat torpağı bazarında dinamizmin artırılması yolu ilə təsərrüfatların iriləşməsinin sürətləndirilməsinə yardım mümkündür.

Aqrar sferada təsərrüfatların iriləşdirilməsi məsələsi ilə bağlı qeyd olunanları yekunlaşdırmaqla bir daha xatırlatmaq lazımdır ki, aqrar qiymət mexanizminin təkmilləşdirilməsi baxımından bu cəhət heç də əhəmiyyətsiz deyil. Çünki qeyri-qiymət amillərinin təsiri də çox əhəmiyyətlidir və əgər bu ilkin şərtlər mövcud deyilsə, qiymət stimulları öz-özlüyündə adekvat artıma səbəb olmur. Doğrudan da, çoxsaylı kiçik təsərrüfatların mövcudluğu şəraitində təminatlı qiymətlər sisteminin tətbiqi yaxud ən müxtəlif subsidiya mexanizmlərindən istifadə lazımi effekt vermir.

Əvvəldə qiymət disparitetinin bütövlükdə aqrar sektorun, eləcə də bu sahədə sahibkarlığın inkişafına mane olduğunu göstərmişdik və qeyd etmişdik ki, kənd təsərrüfat

məhsullarının mövcud satış sistemi disparitetin yaranmasında neqativ rol oynayır. Burada əsas argument ondan ibarətdir ki, məhsulların müxtəlif satış mərkəzlərində satışı onların qiymətlərinə fərqli təsir göstərir. Məsələn, aqrar məhsulların qiymətlərinə pərakəndə satış əlavələri qərb bazarlarında 20-40 faiz, postsovet məkanında isə 50-90 və bəzən hətta 100 faizdən çox olur. Ona görə də aqrar istehsal məhsullarının satış sisteminin təkmilləşdirilməsi qiymət mexanizminə düzəlişlərin edilməsinin və həmçinin aqrar sahibkarlığın inkişafının mühüm amillərindən biri kimi qəbul oluna bilər. Bu baxımdan hələlik bir çox tədqiqatçıların məsələyə optimist yanaşmaqla loqistik mərkəzlərin, autsorsinq xidmətlərinin təşkilinin satış sisteminin səmərəliliyini yüksəldəcəyini güman etmək yanlış olardı.

Şübhəsiz ki, əvvəlki paraqrafda irəli sürülən təkliflər - dövlət alış kvotalarının müəyyən edilməsi, zamanətli qiymətlər sisteminin tətbiqi və xüsusilə satış kooperativlərinin təşkili kənd təsərrüfatı məhsullarının satış bazarının təkmilləşdirilməsində əhəmiyyətli rol oynayır. Kənd təsərrüfatı məhsulunun “istehsalçı-istehlakçı” marşrutunun optimallaşdırılması da bu baxımdan əhəmiyyətlidir. Çünki aqrar sektorda marketing siyasətinin ümumi istiqaməti istehlak qiymətlərini məsrəflərə yaxınlaşdırmaq və istehsalçılar üçün sərfəli qiymətləri təmin etməkdən ibarətdir.

Sxem 3.1.1. Kənd təsərrüfatı bazarında iştirakçıların qarşılıqlı əlaqələri

“İstehsalçı-istehlakçı” qarşılıqlı münasibətlərində kənd təsərrüfatı məhsullarının qiymətləri onlara ticarət sahəsindəki inhisarçılıq və lazımi infrastrukturun qeyri-təkmilliyi, daha dəqiq desək, müvafiq soyuducu anbarların tutumunun qənaətbəxş olmaması, nəqliyyat problemlərinin mövcudluğu üzündən nisbi təhriflərə məruz qalır. Bundan əlavə infrastruktur xidmətlərinin göstərilməsi sahəsindəki inhisarçılıq, eləcə də anbar və nəqliyyat xidmətlərinin bahalıqı da neqativ effekt yaradır. Məhsulun bazara doğru irəlilədilməsinin müxtəlif mərhələlərində mövcud və yarana biləcək inhisarçılıq təhlükəsi halları “istehsalçı-istehlakçı” marşrutunda zəruri inzibati tədbirlərin reallaşdırılmasına əsas yaradır. Bu tədbirlər paketinin dəqiq müəyyənləşməsi üçün öncə kənd təsərrüfatı məhsullarının satış bazarındakı qarşılıqlı əlaqələrin düzgün təsvirinə ehtiyac var və bu təsvir təkcə Azərbaycan bazarı əsasında deyil, həm də inkişaf etmiş bazarlar əsasında - nümunə hesab edilə bilər, bazarlar əsasında verilir.

Sxemdə Azərbaycan kənd təsərrüfatı məhsulları bazarının da gerçəkliyi nəzərə alınmaqla qeyri-mütəşəkkil bazarlar, kənd təsərrüfatı yarmarkaları iştirakçı kimi əks olunmuşdur. “İstehlak qiymətlərinin optimallığı - istehsalçılar üçün sərfəli qiymət” balanslı sxematik təsvirdə göstərilən bir çox pillələrin - kooperativlərin, topdan və pərakəndəsatış müəssisələrinin, yarmarkaların fəaliyyətində inzibati tədbirlərdən istifadəni zəruri edir. Belə tədbirlər sırasında əsas etibarilə qiymətlərin tənzimlənməsi və yaranmış vəziyyətdən asılı olaraq antiinhisar qanunvericiliyindən istifadə ön plana çəkilə bilər.

Göstərilən tədbirlər arasında kənd təsərrüfatı məhsullarının qiyməti üzrə informasiyaların operativ toplanılması, işlənilməsi və paylanması xüsusi əhəmiyyət kəsb edə bilər. Aparılan tədqiqatlarda əsaslı olaraq göstərilir ki, bazar konyukturası və qiymələrin səviyyəsi barədə əhəlinin məlumatlılıq səviyyəsi yüksəldikcə, topdansatış qiymətlərinin quruluşunda istehsalçıların payının tədricən artması müşahidə olunur.

Onu da qeyd etməliyik ki, informasiyalarla yüksək təminat səviyyəsi yalnız son istehlakçıların qərarlarının qəbulu üçün deyil, həmçinin zəruri dövlət inzibati tədbirlərinin görülməsi üçün əsasların yaradılması üçün vacibdir. Belə yanaşma inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsində də mövcuddur. Bunun təsdiqi məqsədilə göstərilə bilər ki, ABŞ Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin tərkibində Bazar Yenilikləri Xidməti fəaliyyət

göstərir. Bu struktur bölmə hər ay kənd təsərrüfatı məhsullarının bazar qiymətləri barədə informasiyanı toplayır, nazirlik və ictimaiyyətə təqdim edir. Toplanmış informasiya istehsalçı, topdansatış və pərakəndəsatış qiymətləri üzrə qruplaşdırılır. Bu məlumatlar hökumətin, ictimai qurumların fəaliyyətinin prioritet istiqamətləri üzrə nəzarətə yönəldilir. Məsələn, əldə olunan informasiyalardan inhisarçılığa meyilli olan mağazalar şəbəkəsinə qarşı tədbirlərin görülməsində əsas kimi istifadə edilə bilər. Başqa sözlə, ictimai təşkilatların müzakirəsi və hökumətə müraciətindən sonra qanunvericiliyin tələblərinə riayət etməyən mağazalar şəbəkəsinə qarşı müvafiq qanunvericilik aktlarına əsasən tədbirlərin görülməsinə əsas yaradır.

Kənd təsərrüfatı məhsulların satışı ilə bağlı qeyd edilənləri yekunlaşdırıb, təkmil satış sisteminin formalaşması, daha doğrusu, “istehsalçı-istehlakçı” mənafelərinin balansını yaradan sistemin formalaşması üçün aşağıdakı tədbirlərin reallaşmasını lazımlı hesab etmək olar:

- Xarici təcrübəyə uyğun olaraq, Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi tərkibində aqrar məhsulların istehsalçı, topdansatış, pərakəndə satış qiymətlərini daimi izləyən qiymət dinamikasını təhlil edən bu məlumatları ictimaiyyətə açıqlayan və idarəetmə qərarları üçün təkliflər hazırlayan Qiymət İnformasiyası və Qiymətlərə Nəzarət Xidmətinin yaradılması;

Qeyd etmək olar ki, 2016-cı ildə FAO-nun dəstəyi ilə Kənd Təsərrüfatı Nazirliyində “Kənd təsərrüfatı məhsullarının qiymət məlumat bazası” yaradılmışdır, həmçinin aqrar.az və aqrarbazar.az saytları ictimaiyyətə açıqdır. Lakin həmin məlumatlar uçot və idarəetmə deyil, daha çox satış və reklam xarakteri daşdığından müəyyət təkmilləşməyə ehtiyac olduğunu düşünürük.

- Kənd təsərrüfatı məhsulları bazarının bəzi həlqələrində dövlət tərəfindən qiymətlərin tənzimlənməsinin həyata keçirilməsi.

- Soyuducu anbarlarda məhsulların saxlanılması üçün müxtəlif ticarət nöqtələrində-yarmarkalarda, kənd təsərrüfatı məhsullarının topdansatış mərkəzlərində və pərakəndə satış yerlərində icarə və xidmət haqlarının maksimum məbləği dövlət tərəfindən müəyyən edilməsi. Bununla yanaşı həmin tariflər barədə ictimaiyyət və kənd təsərrüfatı istehsalçıları kütləvi informasiya vasitələri vasitəsilə məlumatlandırılmalıdır.

- Aqrar məhsulların ölkədaxili və xarici bazarlara sərbəst çıxışına maneə olan müxtəlif bürokratik əngəllərin qarşısının inzibati tədbirlərlə alınması;

- Aqrar istehsalçıların, xüsusilə, kiçik sahibkarların son istehlakçılara birbaşa çıxış imkanlarını artırmaq üçün kənd təsərrüfatı yarmarkalarının təşkili nümunəsi əsasında böyük sahələrdə ərazini bütövlükdə əhatə edə bilən aqrar satış köşkləri şəbəkəsinin yaradılması da məqsədəuyğun olar. Köşklərin yaradılmasını yerli icra orqanları və bələdiyyələr təşkil edə bilər, onlarda icazə və xidmət haqlarının müəyyənələşməsinə isə Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi tərəfindən həyata keçirilməsi məqsədəuyğun olar. Köşklərin möhtəkirlik şəbəkəsinə çevrilməməsi üçün Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi tərəfindən fermerlərin müraciəti əsasında ünvanlı bölgüsü sistemi - hər bir köşkdə konkret fermer və ya onun nümayəndəsinin ticarətinə icazə verməyi nəzərdə tutan sistem yaradıla bilər. Virtual məlumat sistemi bu sferada lazımlı şəffaflığı da təmin edir.

- Kənd təsərrüfatı məhsullarının emalı müəssisələrində, topdansaş mərkəzlərində, mağazalar şəbəkəsində və s. də inhisarçılığının qarşısının alınması üçün - həm istehsalçıların, həm də istehlakçıların mənafələrinə ciddi ziyan vuran inzibatçılığın qarşısını almaq üçün zəruri qanunverici bazanın yaradılması və ən sərt inzibati tədbirlərin həyata keçirilməsi olduqca əhəmiyyətli bir məsələdir.

Beləliklə, kənd təsərrüfatı məhsullarının satış sistemini bu və başqa tədbirlərlə təkmilləşdirmək və nəticədə aqrar məhsulların qiymətini optimallaşdırmaq, aqrar sahibkarların gəlirlərini sabitləşdirmək mümkündür.

Məlum olduğu kimi kənd təsərrüfatı digər sahələrlə müqayisədə daha yüksək risklərlə müşayiət olunur. Burada sahənin xarakterinə uyğun olan spesifik risklər - iqlim dəyişmələri, quraqlıq və s. ilə əlaqədar zərərlərin yaranması ehtimalı yüksəkdir. Son dövrlərdə global iqlim dəyişmələri aqrar sektorda çox ciddi itkilərə səbəb olur. Bu cəhət aqrar məhsulların qiymətlərinin ciddi tərəddüdlərinə səbəb olar və aqrar sahibkarlığın gəlirlərindəki, aqrar məhsulların qiymətlərindəki çox ciddi tərəddüdlərin qarşısını almaq, ümumiyyətlə, aqrar sektorun uzunmüddətli böhrana yuvarlanmasını əngəlləmək üçün ən effektiv mexanizm sığorta sisteminin formalaşmasıdır. Kənd təsərrüfatı məhsullarının qiymət mexanizminin müəyyən təkmilləşdirilməsi və sahibkarlıq gəlirlərinin itkilərinin minimallaşmasına şərait yaradan sığorta sisteminin müasir

şəraitdə formalaşması müəyyən obyektiv çətinliklərlə üzləşir. Ən başlıcası, özəl sığorta münasibətləri əsasında real və işlək sığorta sisteminin yaradılması bütövlükdə mümkün deyil. Əlbəttə ki, əsas çətinlik kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarının sığorta mexanizmi barədə lazımi bilgilərə malik olmamalarında, yaxud ümumiyyətlə, sığorta sisteminə maraq göstərməmələrində deyil. Əsas çətinlik hətta istehsalçıların böyük əksəriyyəti üçün əlavə məsrəflərin - sığorta ödənişlərinin əlavə maliyyə yükü olmasında da deyil. Əsas çətinlik budur ki, özəl sığorta sektoru özü də kənd təsərrüfatı sferasındakı sığortalama əməliyyatlarına ciddi maraq göstərmir və bu əslində qlobal miqyaslı bir təzahürdür. Əslində, “sistem riski kənd təsərrüfatında özəl sığorta bazarının inkişafının ən ciddi maneəsidir” [6]. Çünki “nəqliyyat vasitəsi və ya yangından başvermə meylinə görə müstəqil olan hadisələrdən fərqli olaraq aqrar məhsul itkisi riskinin böyük ərazidə baş verməsi ehtimalının korrelyasiyası səviyyəsi çox yüksəkdir”. Doğrudan da, quraqlıq, daşqın və s. hadisələr böyük əraziləri və yüzlərlə, minlərlə təsərrüfatları əhatə edir və belə hallarda sığorta şirkətləri üçün müvafiq ödənişləri həyata keçirmək çox çətin, bəzi hallarda isə qeyri-mümkün olur. Doğrudur, bəzi tədqiqatlara görə “sığorta kompaniyalarının kənd təsərrüfatında üzləşdiyi sistem riski problemi dünya bazarında təkrar sığortanın köməyi ilə həll oluna bilər”. Ancaq tədqiqatçıların böyük əksəriyyətinin rəyinə görə “dövlət dəstəyi olmadan sistem riski nə sığorta, nə də kapital bazarı adekvat sığortalaya bilməzlər” [57, səh. 16].

İnkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsi də sübut edir ki, kənd təsərrüfatında sığorta işi dövlətin fəal dəstəyi olmadan reallaşmır. İlk dəfə olaraq, 1750-ci ildə Fransada həyata keçirilən kənd təsərrüfatı sığortasını bu gün həmin ölkədə xüsusi bir fond - Təbii Fəlakətlər Fondu həyata keçirir. Fondun vəsaiti əmlak sığortası müqavilələrinə əlavə mükafat müəyyənləşməsi hesabına formalaşır.

İtaliyada aqrar istehsalın sığortalanması əsasən özəl sığorta kompaniyaları hesabına reallaşsa da, maliyyələşmədə dövlətin fəal dəstəyi mövcuddur. Belə ki, sığorta mükafatlarının ödənişi üzrə xərclərin 50 %-ni dövlət, qalanını isə fermerlərin özü ödəyir.

İspaniyada sığorta mükafatlarının həcmnin 20-44%-i dövlət tərəfindən subsidiyalaşdırılır və bundan başqa dövlət müqavilələrin təkrar sığortasının təminatını reallaşdırır.

ABŞ-da 1939-cu ildən məhsulun sığortası üzrə dövlət korporasiyası yaradılıb və indi də Təbii Fəlakətlər Sığortası üzrə proqramda iştirak edən fermerin məhsul itkisinin 50 faizi həcmində zərəri ödənilir, qiymət dəyişmələrindən dəyən zərərin isə 55 faizi ödənilir. Amma fermerin proqramda iştirakı hər bir məhsul növü üzrə təxminən 100 dollar miqdarında ödəniş - inzibati xərclərə görə məsrəflər tələb edir.

Xarici təcrübədən danışarkən qeyd olunmalıdır ki, ümumiyyətlə, respublikada aqrar sferada sığorta sisteminin tamamilə mövcud olmamasını iddia etmək tam yanlışlıq olardı. Belə ki, 2002-ci ildə 18 iyun tarixində “Kənd təsərrüfatında sığortanın stimullaşdırılması haqqında” qanun qəbul olunub. Nazirlər Kabinetinin 4 mart 2007-ci il tarixli qərarı ilə bir çox aqrar məhsullar üzrə - tərəvəz, meyvə(sitrus aid deyil) və s. istisna olmaqla, əksər məhsulların sığorta haqlarının 50%-nin büdcə vəsaiti hesabına ödənilməsi də müəyyənləşib. Nəhayət, aqrar sferada sığorta işini detallar üzrə müəyyənləşdirən “Qaydalar” da təsdiqini tapıb. Ancaq real və işlək aqrar sığorta sistemindən danışmaq mümkün deyil. Belə ki, Azərbaycan Sığortaçılar Assosiasiyasının məlumatına görə, 2014-ci ilin yanvar-sentyabr aylarında ölkə üzrə 116 mln. 338 min manat, kənd təsərrüfatının bitkiçilik məhsulları üzrə isə 22659 manat sığorta ödənişi reallaşdırılıb. Yəni kənd təsərrüfatı sığorta ödənişlərinin payı məcmuda 0,02 %-ə bərabər olub.

Deməli, işlək aqrar sığorta sisteminin yaradılmasına ehtiyac var və müxtəlif tədqiqatçıların, peşəkar mütəxəssislərinin irəli sürdüyü təkliflərin əksəriyyəti - sığorta şirkətlərini, kənd təsərrüfatı sığoratsı üzrə gəlirlərinin vergidən azad olunması, sığorta şirkətlərinin müəyyən hədd zərərlərinin (aqrar sığorta ilə əlaqəli yaranan zərərlərin) dövlət tərəfindən ödənilməsi, bu şirkətlərin bəzi xidmətlər üzrə ödənişlərinə güzəşt, yaxud fermerlərin maarifləndirilməsi işinin təşkili bu baxımdan əsaslı və tam yararlı tədbirlər deyil. Bu təkliflər çeşidinin təhlilini apararkən öncə bir vacib məqam qeyd olunmalıdır. Aqrar sığorta sisteminin əsas məqsədi sığorta şirkətlərinin gəlirini artırmaq deyil, aqrar sahibkarlığın gəlirlərini sabitləşdirməkdir.

Aqrar sığorta kimi əhəmiyyətli bir sisteminin yaradılması baxımından aşağıdakı tədbirlərin reallaşdırılmasının məqsədəuyğun olacağını söyləmək olar:

1. Qanunverici təşəbbüslərlə və dəyişmələrlə aqrar məhsullar üzrə icbari sığorta

sisteminin yaradılması;

2. Sığorta haqqının 50 %-i dövlət büdcə vəsaiti hesabına ödənilən məhsulların çeşidinə meyvə-tərəvəzin bir çox növlərinin, heyvanlar və ev quşlarının da əlavə edilməsi;

3. Aqrar məhsulların sığortalanması qaydalarında çox ciddi təkmilləşdirmələr aparılması və sığorta tariflərinin dəfələrlə aşağı salınması;

4. Beynəlxalq bazarlarda təkrar sığorta işinin reallaşdırılmasına cəhdlə birgə ölkədə aqrar məhsullar üzrə Təkrar Sığorta Fondunun yaradılması;

5. Kənd təsərrüfatı istehsalçılarının məhsul itkisi risklərinin sığortalanması ilə birgə qiymət konyukturası risklərindən sığortalanması mexanizminin yaradılması.

Yuxarıda sadalanan hər bir tədbirin reallaşdırılması öz-özlüyündə Aqrar Sığorta Sisteminin formalaşması üçün gərəkdir, ancaq indiki şəraitdə aqrar sığorta tariflərinin aşağı salınması daha lazımlıdır. “Qaydalara” görə sığorta haqqının 50%-i dövlət büdcəsində maliyyələşən məhsullar üzrə tariflər 5%-ə, digər məhsullar üzrə 6%-ə bərabərdir. Çox riskli avtomobil bazarında tariflərin 1%-dən çox olmadığı halda aqrar bazardakı 5-6% tariflər sadəcə inhisarçılıq nümunəsi sayıla bilər. Nəzərə almaq gərəkdir ki, global iqlim dəyişmələrinin ən kəskin kəsişmə nöqtəsi Azərbaycan deyil və bu ölkədə nə Afrika quraqlığı, nə Uzaq Şərq daşqınları baş vermir. Bundan başqa, Azərbaycan aqrar sektoruna daha çox təsir edən təbii hadisə - quraqlıq heç də bütövlükdə aqrar məhsullar çeşidini və bütün əraziləri əhatə etmir. Beləki, 2014-cü ildə hava şəraiti taxılçılıq üzrə 2013-cü ilə nisbətən 28% məhsul azalmasına səbəb oldu. Ancaq kartof istehsalında azalma 18%, tərəvəz istehsalında 4% təşkil etdi. Bostan məhsulları və üzüm istehsalında artım baş verdi, meyvə istehsalı isə demək olar ki, sabit qaldı. Qeyd edilənləri nəzərə alıb, iddia etmək olar ki, aqrar sığortada tariflərin 0,3-0,8 %-ə qədər azaldılması lazımdır və mümkündür. 100 min manatlıq məhsul üçün 6 min manat sığorta haqqının ödənilməsi əslində sığortanın mahiyyətə təhrifidir.

Beləliklə, real vəziyyətli sığorta sisteminin yaradılmasının əsas xətləri təklif edildi və bu təkliflər aqrar sahibkarlığın gəlirlərinin stabilləşdirilməsində əhəmiyyətli rol oynaya bilər.

Qiymət mexanizminin təkmilləşdirilməsinə dolayı təsir göstərən əhəmiyyətli

faktorlardan biri də kənd təsərrüfatı sferasında menecmentdir. Qeyd edilməlidir ki, istehsalçıların bazar konyunkturasını öyrənməmələri, “kütlə davranışı” əsaslı istehsal aqrar məhsulların qiymətlərində çox ciddi tərəddüdlərə səbəb olur və son nəticədə sahibkar gəlirlərinin azalmasını şərtləndirir. Təbii ki, kənd təsərrüfatında menecmentin zəifliyi təkcə özünü bu əsaslı məqamla biruzə vermir. Bu zəiflik özünü planlaşdırma, təşkil, idarəetmənin az qala hər bir məqamında göstərir. Beləliklə, ardıcıl olaraq, sual yaranır: Kənd təsərrüfatında effektiv menecmentin - xüsusilə, kənd təsərrüfatı məhsullarının qiymətinin nisbi stabilliyini təmin edən menecmentin formalaşması üçün nə edilməlidir?

Bəllidir ki, “təşkilatın mahiyyətə bənzərsiz - tam yeni çağırışlarla üzləşdiyi zamanda” “menecmentin funksiyaları təkmilləşdirilməlidir” və “rəhbərlik, planlaşdırılma, təşkil... motivasiya” daim dəyişməlidir”. Aydın ki, bugünkü menecment “ətraf reallığın dəyişdiyi sürətlə yeniləşməlidir” və işçiləri “yarımproqramlaşdırılmış robotlara çevirmək məsələsini həll edən menecment” mərhələsi artıq keçmişdə qalır. Bu məqamlar məlumdur, ancaq kənd təsərrüfatı menecmentinə münasibətdə bu bəlli məsələlərin bəzi spesifik cəhətləri yaranır. Belə ki, müasir iqtisadiyyatdakı sürətli dəyişmələr həm də çoxsaylı yeni məhsulların, xidmətlərin yaradılması və bazara təklifi ilə müşayiət olunur. Doğrudan da, bir çox sahələrdə, xüsusilə, İKT sahəsində məhsul və xidmət yeniləşmələrinin dinamizmi bəzən dərkolunmaz səviyyədə sürətli olur və aydındır ki, bu “yeni gerçəkliklər” yeni idarəetmə prinsiplərini şərtləndirir və məhz bunun nəticəsində - Hindistanda çox böyük proqram məhsulları istehsalı, autorsinq bazarı yaranır. Ancaq bu gün də “fermerlər eyni bir işi yenidən yaxşı həyata keçirməlidirlər” və buna görə də kənd təsərrüfatı menecmenti müəyyən konservatizmi ilə seçilməlidir. Şübhəsiz ki, kənd təsərrüfatı menecmenti də heç bir innovasiyalara göz yummamalıdır, ancaq bu sahənin spesifikasiyası - əsrlər öncəsi kimi bu gün də taxıl, ət, süd və s. istehsalında iri istehsal kollektivlərinə ehtiyacın olmaması, işin mövsümliliyi və s. bir çox hallarda inqilabi yeni menecment texnologiyalarına ehtiyac yaratmır. Bundan başqa, Azərbaycan aqrar sahibkarlığının və ümumiyyətlə, dünyada aqrar sahibkarlığın strukturu menecmentin sahibkarlıqdan ayrılması, menecmentin (təmsilçi menecerlərin) stimullaşdırılmasının son istehsal

nəticələri ilə uzlaşdırılması kimi məsələlərin də aktuallığını aradan qaldırır. Bununla birgə, öncə qeyd etdiyimiz kimi, kənd təsərrüfatı istehsalçısı da mütləq müəyyən planlaşdırma, uçot və s. işləri reallaşdırılmalıdır. Bugünkü gerçəklikdə - 800 mindən çox ailə-kəndli təsərrüfatlarının, kiçik fermer təsərrüfatları və müəssisələrin fəaliyyəti şəraitində istehsalçıların mütləq əksəriyyəti heç bir marketing tədqiqatları, heç bir operativ və strateji planlaşdırma ilə məşğul olmurlar və ən çətin cəhət budur ki, kənd təsərrüfatı sahibkarlarının mütləq əksəriyyəti müəyyən keyfiyyətli menecmenti reallaşdırmaq üçün nə zəruri bilgilərə, nə də resurslara malik deyil. Bu baxımda çıxış yolu mahiyyətə çox da yeni olmayan, formaca yeni bir menecment texnologiyasından - autorsinqdən istifadədir. Məlumdur ki, autorsinq müqavilə əsasında müəyyən biznes-proses və istehsal funksiyalarının ixtisaslaşdırılmış şirkətlərə verilməsidir.

Bu şərhdən aydındır ki, autorsinq mahiyyətə, konsaltinq şirkətlərinin xidmətindən istifadədən fərqlənir. Daha doğrusu, autorsinq sadəcə birdəfəlik sifarişi deyil, müəyyən proseslərin həllini nəzərdə tutur. Autorsinq hansı xidmətlərin əldə olunmasını deyil, uzunmüddətli integrasiyanı - sifarişçi və icrası arasındakı integrasiyanı və təkcə qeyri-profil prosesləri deyil, həm profil proseslərin digərinə verilməsini nəzərdə tutur. Qeyd edilməlidir ki, hazırda dünya autorsinq bazarı 200 mlrd. dollar ətrafındadır və ən inkişaf etmiş autorsinq sektoruna malik Hindistanda autorsinq ÜDM-in 81 %-ni təşkil edir, autorsinq ixracının həcmi isə 98 mld dollar (2014-cü il) çoxdur. Bəzi tədqiqatlarda da kənd təsərrüfatı istehsalçılarının autorsinqdən istifadəsinin effektivliyi qeyd olunur. Belə ki, İ. D. Kotlyarov kənd təsərrüfatı autorsinqin çoxtərəfli istifadəsini çox effektiv hesab edir və o cümlədən, informasiya autorsinqindən, sahibkarlıq funksiyalarının autorsinqindən, bilgi autorsinqindən istifadəni də lazımlı sayır. Kotlyarova görə “kənd təsərrüfatı spesifikliyinə görə (mövsümlük, təbii risklər, investisiyaların xərcini ödəmə müddətinin uzunluğu, rentabelliğin nisbi azlığı) dövlət dəstəyindən çox asılı olur. Buna görə də mütəxəssislər hesab edirlər ki, kənd təsərrüfatı müəssisələrinə autorsinq xidmətlərinin göstərilməsində (marketing funksiyalarının həyata keçirilməsində) dövlət dəstəyi olmalıdır”. Kotlyarov “bu ideyanı bəsit” hesab edir və qeyd edir ki, dövlət istehsalçı üçün əlverişli mühit yaratmalıdır. Marketing funksiyaları isə ixtisaslaşmış konsaltinq şirkətlərinə verilməlidir. Əlbəttə ki, Kotlyarov,

ümumiyyətlə, məsələyə düzgün yanaşır və uzunmüddətli perspektivdə marketing autorsinqini dövlət effektiv reallaşdırma bilməz. Ancaq müasir Azərbaycan gerçəkliklərində kənd təsərrüfatı istehsalçılarının belə bir istiqamətdə əlavə vəsait xərcləməsi qətiyyənlə inandırıcı və gözlənilən deyil. Buna görə də Kənd Təsərrüfat Nazirliyi tərəfindən belə bir funksiyanın qismən reallaşdırılmasına ehtiyac var. Əlbəttə ki, Kənd Təsərrüfat Nazirliyi sayı 800 mindən çox olan kənd təsərrüfatı istehsalçılarının hər birinə konkret autorsinq xidməti (marketing xidməti) göstərə bilməz, ancaq daxili və xarici bazarlardakı tendensiyaları nəzərə almaqda ayrı-ayrı mühüm kənd təsərrüfatı məhsulları üzrə - taxıl, meyvə-tərəvəz, ət-süd məhsulları və s. marketing tədqiqatlarını təşkil edə bilər. Məhsul istehsalı üzrə effektiv ixtisaslaşma zərurətini və aparılan marketing tədqiqatlarının nəticələrini nəzərə almaqla, regionlar üzrə təkliflər hazırlanıla və təkliflər üzrə informasiyalar sahibkarlara ötürülə bilər. Müasir şəraitdə mümkün olan məhz belə bir marketing xidmətinin təşkilidir və bu xidmət hətta kənd təsərrüfatı istehsalında istifadə edilən məhsullar üzrə də - texnika, gübrə, toxum və s. üzrə də aparıla bilər. Nəticədə ciddi qiymət təbəddüdlərinin qarşısı qismən alınar. Belə bir marketing xidmətinin strukturu təxminən aşağıdakı kimi olar.

Aqrar sektorda qiymətlər dinamikasına və qiymət disparitetinə sektorda istifadə edilən resursların qiymət dəyişmələrinin ciddi təsiri öncə qeyd edilmişdi və göstərilmişdi ki, bu baxımdan bir çox hallarda birbaşa dövlət müdaxiləsi mümkün deyil. Doğrudan da, bəzi antiinhisar tədbirləri istisna olmaqla, dövlət texnikanın, gübrənin və s. resursların qiymətinə müdaxilə edə bilmir. Amma ən mühüm resurslardan birinin qiymətinin tənzimlənməsində dövlətin fəal iştirak imkanı mövcuddur və bu yolla qiymət disparitetinin qismən aradan qaldırılmasına, kənd təsərrüfatı sahibkarlarının gəlirlər artımına ciddi təsir göstərilə bilər. Maliyyə resursları ilə təminat - “kapitalist sisteminin ştabı” (Y. Şumpeter) sayılan maliyyə sistemindən ucuz resurs cəlbə imkanı əlbəttə ki, belə bir effekt yaradar. Mütləq qeyd edilməlidir ki, kənd təsərrüfatı istehsalçıları üçün xarici (təsərrüfat xarici) maliyyə mənbəsi yalnız kredit hesab oluna bilər və aqrar sahibkarların səhm, istiqraz hesabına vəsait əldə etməsi real deyil. Yəni, əslində məsələ aqrar istehsalçıların kredit əldə etmək imkanlarına bağlıdır.

3.2. Aqrar sferada istehsalçı və istehlakçı arasında əlverişli qiymət nisbətlərinin tənzimlənməsi

Müasir təsərrüfat mexanizminin tələblərinə uyğun olaraq, kənd təsərrüfatının inkişafının müasir mərhələsində dövlətin bu sferaya müdaxiləsi zəruri olmaqla aşağıdakı vəzifələrin həllinə yönəldilir.

1. Qiymət səviyyəsinin saxlanılması. Bu çox mürəkkəb vəzifədir və dövlət tədarük və borc proqramları, eləcə də tədarük və bazar qiymətləri arasında fərqli subsidiyalaşdırılması yolu ilə həyata keçirilir. Həmin tədbirlərin həyata keçirilməsi ilk növbədə kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarının gəlirlərinin yüksəldilməsinə, həmçinin qiymətlərin sabitləşdirilməsinə yönəldilir.

2. Əmtəə artıqlığı ilə mübarizə - kənd təsərrüfatı əmtəələrinin təklifinin ixtisar olunmasına (xüsusi əkin sahələrinin məhdudlaşdırılması proqramı əsasında) və fermer məhsullarının yeni tətbiqi sahələrinin axtarılması yolu ilə onlara tələbin stimullaşdırılması üzrə dövlət tədbirlərini əhatə edir. Kənd təsərrüfatında dövlətin sabitləşdirmək siyasətinin zəruriliyi kənd təsərrüfatı və sənaye məhsulları bazarının inkişafı meyllərindən irəli gəlir; fermer əmtəələrinin qiymətləri onların istehlak etdikləri sənaye məhsullarının (maddi-texniki resursların) qiymətlərinə nisbətən aşağı sürətlə artır ki, bu da müvafiq sahələrdə gəlirlərin üstünlüyünə gətirib çıxarır.

Sənaye sahələrinin inkişafında uyğunsuzluqların nəticələrinin aradan qaldırılması məqsədilə alimlər tərəfindən paritetlilik konsepsiyası işlənilmişdir: hər bir təsərrüfat ilində kənd təsərrüfatı məhsullarının verilmiş həcmi onların istehsalçısına müəyyən həcmdə əmtəə və xidmətlər əldə etmək imkanı verməlidir, başqa sözlə paritetlik indeksi sabit qalmalıdır. Müasir şəraitdə digər MDB dövlətlərində olduğu kimi, Azərbaycanda da kənd təsərrüfatının inkişafının dövlət tənzimlənməsini inkar etmək olmaz. Onun həyata keçirilməsi isə şübhəsiz ki, ilk növbədə dövlətin aşağıdakı öhdəliklərini müəyyən etmişdir:

- kənd təsərrüfatı məhsullarının və istehsal vasitələrinin bazar qiymətlərinin daimi müşahidə edilməsi tənzimlənməsi;

- kənd təsərrüfatının əmtəələri istehsalçılarının gəlirlərini minimum qiymətlərinin tənzimlənməsi, maliyyələşdirmə və kreditləşdirmə vasitəsilə saxlanılması mexanizminin işlənilməsi;

- xarici ölkələrlə ərzaq, xammal və resurs bazarında qiymət və maliyyə kredit siyasətinin razılaşdırılması;

- xarici ölkələrin təcrübəsinin və dünya bazar qiymətlərinin səviyyəsinin uçuotu ilə dövlət tərəfindən ərzaq məhsullarının və xammalın keyfiyyətinin yüksəldilməsinin, eləcə də istehsalının artırılmasının stimullaşdırılması;

- aqrar bölmənin, hər şeydən əvvəl xırda və orta fermer təsərrüfatlarının texniki tərəqqisinə maliyyə yardımının göstərilməsi;

- kənd təsərrüfatı işçilərinin sosial inkişafı proqramının reallaşdırılması və sosial infrastrukturun inkişafının maliyyələşdirilməsi;

- aqrar bölməyə xarici kapitalın cəlb edilməsi, hər şeydən əvvəl qarışıq kapital əsasında fəaliyyət göstərən aqrar sənaye təyinatlı emalədar şirkətlərin yaradılması üzrə kompleks tədbirlər planının qəbul edilməsi;

- kənd əhalisinin, xüsusən kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı və reallaşdırılması sferasında yüksək məşğuliyyət faizinin təmin edilməsi;

- respublika istehsalı olan aqrar məhsullarının ixracına, xarici bazarlara iri aqrar-sənaye şirkətləri ilə yanaşı xırda və orta kənd təsərrüfatı sahibkarlarının da çıxışına şərait yaradılması. Sahələrarası mübadilədə qiymət paritetliyinin hərəkətinə dövlət nəzarətinin mövcud olduğu halda həyata keçirilə bilər. Dövlət yalnız istehsal xərclərinin qəbul edilmiş normativləri əsasında onların artımının qarşısını ala bilər. Qiymət paritetliyinin gözlənilməsi topdansatış qiymətləri ilə səviyyədə qoyulmalıdır ki, özünümaliyyələşdirmə prosesi qiymət amilinin payı hesabına kənd təsərrüfatında səmərəliliyi təmin etsin. Təəssüf ki, yuxarıda göstərilən arqument hələ də gözlənilmir. Son onilliyin reallığı ondan ibarətdir ki, qiymətlərin qaldırılması üçün göstərilən bütün cəhdlər əsasən “İstehsalçının diktaturası” ilə əlaqələndirilir. Rəsmi olaraq bir neçə gündəlik malların və xidmətlərin pərakəndə qiymətləri dövlət nəzarətində saxlanılmışdır. Əslində isə qalxma dairəsi daha geniş olmuş və hazırda da çox gizli formalarda baş verir. Xüsusən malların və xidmətlərin tərkibindən ucuz çeşidlərin yoxa çıxması, xammal və

materialların keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması adı altında hazırlanan məmulatların bahalaşması, məhsulun istehsalı texnologiyasında dəyişik edilməsi bəhanəsilə qiymətin yüksəldilməsi adi haldır. Bu inzibatçılıqdan, istehsalçının və xidmət göstərəninin diktaturasından irəli gəlir. Aşağı keyfiyyətli, alıcını təmin edə bilməyən mallar yüksək qiymətlərlə yeridilir. Mövcud qaydalara görə alıcı mal seçməkdə tam sərbəstdir. Amma mövcud iqtisadi şəraitdə seçim imkanı yoxdur, çünki eyni növdən olan bütün yaxud əksər məhsulları bir müəssisə və ya birlik tərəfindən buraxılır. Odur ki, istehsalçı diqtə edir: “Alsan da budur, almasan da”. Yalnız bir yol var, çarəsiz qalıb almaq. Belə bir vəziyyəti də nəzərə almaq lazımdır ki, istehsal edib satan müəssisələrin özləri həm də istehsal istehlakçılardır, alıcılardır, yəni dəzgahlar, xammal və materiallar alan müəssisələrdir. Son 15 il ərzində dəzgahların, qurğuların, xammal və materialların qiymətləri dəfələrlə qalxsada onların məhsuldarlığında yalnız 30 faizə yaxın artım baş vermişdir. Əlbəttə, bu çox azdır. Qiymətin və səmərəliliyin artımı bir-birinə qətiyyən uyğun deyil.

Yuxarıda göstərilən vəziyyətin yaranmasının səbəbi isə əsasən texnika və xammal istehsal edən müəssisələr keyfiyyətsiz və özü də bəla qiymətli istehsal vasitələrini alıcılara qəbul etdirməyə məcbur olmasından ibarətdir. Çünki istehsal vasitələrinin alqı-satqısında da sərbəst seçim şəraiti mövcud deyil. Bu baxımdan istehlak malları buraxan sahələri istehsal vasitələri ilə təmin edən bölmələrə də paralel strukturların yaradılması meyli gücləndirilməli və bununla istehsal vasitələrinin sərbəst satılması və alınması müstəqilliyi artırılmalıdır. Bəs belə bir iqtisadi və sosial əhəmiyyətli məsələni həll etmək üçün ilk növbədə qiymətin əmələ gəlməsinə iqtisadi metodlarla tənzimlənən bazarla, bazar əlaqələri vasitəsilə, tam və sərbəst iqtisadi şərait yaratmaqla, göstəriş, inzibati amirlik mexanizmini qurmaqla təsir etmək lazımdır. Sonuncu elə bir mexanizmdir ki, burada qiymət yalnız istehsal xərclərindən asılıdır. Bu zaman ticarət prosesi, istehlakçı tələbi arxa sıraya keçir. İstehsalçı nə qədər çox xərc çəkirsə, deməli bir o qədər də çox dəyər yaratmaqla qiymətə təsir göstərə bilər. Nəticədə əsassız olaraq qiymətlər qalxır.

Deməli, vəziyyətdən çıxış yolu yalnız birdir. Hər bir müəssisənin fərdi istehsal xərclərinin orta ictimai istehsal xərcləri (ictimai zəruri xərclər) istehsalçı tərəfindən deyil, istehlakçı tərəfində müəyyənləşdirilməlidir. Yalnız bazar əlaqələri, malların alqısı

və satqısı münasibətləri istehsalçının fərdi xərclərinin orta ictimai istehsal xərcləri (ictimai zəruri xərclər) olub-olmamasını müəyyən edə bilər. Məhz bazarın alıcısı istehlakçının yalnız veriləni götürmək yox, mal almaq, sərbəst seçmək imkanı olmalıdır. Bu imkan eyni adlı məhsul buraxan istehsalçılar arasında fərdi istehsal xərclərini aşağı salmaq, məhsulları tez satmaq uğrunda bəhsləşmənin keçirilməsi vasitəsilə reallaşa bilər. Çünki bazarın təsirindən obyektiv olaraq orta ictimai istehsal xərcləri formalaşır. Buna məhsul vahidinə müəssisələr tərəfindən sərf edilən fərdi istehsal xərclərindəki müxtəliflik əhəmiyyətli təsir edir. Bu yolla hər hansı növ məhsulların ictimai dəyərinin daxili ölçüsü peyda olur və həqiqi real qiymət yaranır. Buna əsaslanaraq da müəssisələr lazım olan mənfəəti əldə edirlər. İqtisadiyyatın və onun bütün sahələrini əhatə edəcək həmin iqtisadi proses dəyər qanununun tələblərinə bütövlükdə uyğun gəlir.

Real bazar əlaqələrinin dərinləşməsi özlüyündə qiymətin əmələ gəlməsinə dövlətin məqsədyönlü təsirini azaltmır. Əksinə, uzun müddətli iqtisadi normativlərə bazar münasibətlərini əlaqələndirib qiymətə edilən təsirə daha çox ehtiyac duyulacaqdır. Bu yolla elə real iqtisadi şərait yaranır ki, istehlakçıların tam sərbəst seçmək imkanları gerçəkləşir. İstehsalçılar isə alıcılar axtarmağa məcbur olurlar. Əmələ gələn qiymət əmək kollektivlərinin və alıcıların mənafeyinə birbaşa uyğun gəlir. Qiymətlərin ictimai istehsalın orta şərtlərinə (xərclərinə) uyğun gəlməsi ola bilər ki, müxtəlif ehtiyaclı zövqlü və tələbli alıcıları qane etməsin. Bu malların istehlak xassələri-faydalılığı, keyfiyyəti, çeşidi və s. ilə əlaqədar ola bilər. Yəni qiymətin malın keyfiyyət müəyyənliyinə, alıcının istehlak tələbinə uyğun gəlməməsi ilə əlaqədar olar. Belə şəraitdə bazarın digər elementləri-mal təklifi və istehlak tələbi ilə qiymətlərin qarşılıqlı əlaqəsinə fikir vermək lazım gəlir. Mal alarkən ona iki cəhətdən yanaşılır: qiymət və keyfiyyət. Qiymət malın dəyər, keyfiyyət isə istehlak dəyəri tərəfindən çıxış edir. Biz alıcıların mala olan tələbi də məhz hər iki cəhətə uyğun gəlməlidir. Yəni mallara qarşı çıxara biləcəyimiz müəyyən məbləğ pulu nümayiş etdirən alıcı tələbi qiymətlə, zövqü oxşayan istehlak tələbi isə keyfiyyətlə çarpazlaşmalı, sıx əlaqələnməlidir. Daha sadə desək malın hər iki xassəsinə-qiymətə (dəyərə) və keyfiyyətə (istehlak dəyərinə) qarşı bir alıcıların iki tələbi-alıcı tələbi (müəyyən məbləğ pul) və istehlakçı tələbi (müəyyən faydalılıq) durur. Qiyməti keyfiyyətdən ayırmaq mümkün olmadığı kimi alıcı tələbini də istehlak tələbindən

ayırmaq mümkün deyildir. Kənd təsərrüfatının inkişafı və aqrar bölmədə istehsalın iqtisadi səmərəliliyi, həmin bölmədə istifadə olunan maddi-texniki resursların qiymətlərinin səviyyələrindən bilavasitə asılıdır. Aqrar bölmədə istifadə olunan maddi-texniki resursların qiymətlərinin kənd təsərrüfatı məhsullarının qiymətləri ilə müqayisədə üstün artımı istehsalın inkişafını ləngitməklə yanaşı, həm də onun iqtisadi səmərəliliyini azaldır. Ona görə də kənd təsərrüfatı məhsullarının qiymətləri ilə həmin məhsulların istehsalçılarına lazım gələn maddi-texniki resursların qiymətləri arasında əlverişli nisbətənin gözlənilməsi, daha doğrusu qiymət paritetinin təmin olunması həll olunması lazım gələn olduqca vacib məsələlər sırasına daxildir. Ümumiyyətlə, istehsal prosesinin fasiləsizliyi maddi-texniki resurslarla təminatdan asılıdır. Maddi-texniki resurslar istehsalının “sümük-əzələ sistemi”ni təşkil edir və bunsuz istehsal prosesini təsəvvür etmək qeyri-mümkündür. Kənd təsərrüfatında istehsal prosesinin maddi elementləri kimi çıxış edən istehsal vasitələrinə aşağıdakılar daxildir: binalar, qurğular, maşınlar, avadanlıqlar, xammallar, materiallar, yanacaq, texniki resurslar və s. kənd təsərrüfatında bu vasitələrə, həmçinin torpaq, suvarma suyu, bitki və heyvanlar da daxildir.

İstehsal prosesinin maddi-əşya elementləri bilavasitə insanın iştirakı ilə yaradılır, ya da təbiət tərəfindən hazır şəkildə verilir. İnsan əməyinin köməkliyi ilə yaradılan və kənd təsərrüfatında istifadə olunan istehsal vasitələrinin pulla ifadəsi istehsal fondlarıdır. Qeyd edək ki, istehsal fondları özlərinin təyinatına, istifadə olunmaq xarakterinə, dövrüyyə sürətinə və öz dəyərinə istehsal olunmuş məhsullarının üzərinə keçirmə xüsusiyyətlərinə görə əsas istehsal fondlarına (əsas kapital) və dövrüyyə istehsal fondlarına bölünürlər. Əsas istehsal fondları istehsal prosesində uzun müddət istifadə olunmaqla öz maddi-əşya formalarını saxlayırlar və aşınma dəyərini istehsal olunmuş məhsullar üzərinə hissə-hissə keçirirlər. Kənd təsərrüfatı müəssisələrində əsas istehsal fondlarına (əsas kapitalla) istehsal tikililəri, qurğular, traktorlar, kombaynlar, yük avtomobilləri, məhsuldar və işçi heyvanlar, bağlar, üzümlüklər və s. aiddir. Dövrüyyə istehsal vasitələri bir dəfəyə istehlak olunurlar və öz dəyərlərini tamamilə istehsal olunmuş məhsullar üzərinə keçirirlər. Dövrüyyə vasitələrinə aşağıdakılar aiddir: toxum, yem, kübrə, ehtiyat hissələri, yanacaq və yağlama-sürtkü materialları və s. Əsas istehsal

fondları (əsas kapital) istehsal prosesində dövriyyə fondları ilə müəyyən nisbətdə əlaqələndirilir və bu nisbətin optimallığından istehsalın nəticələri və onun iqtisadi səmərəliliyi birbaşa asılıdır. Ona görə də istehsalın təşkili zamanı əsas istehsal fondları ilə dövriyyə vasitələri arasındakı əlverişli (optimal) nisbətə nail olunmağa həmişə səy göstərməlidir. Lakin təəssüflər olsun ki, Azərbaycanın kənd təsərrüfatında artıq xeyli müddətdir ki, müəssisələrin lazımi fondlarla silahlanmasının özü problemə çevrilmişdir. Keçmiş ittifaqın dağılması ilə uzun illər ərzində formalaşmış istehsal iqtisadi əlaqələr qırılmış və kənd təsərrüfatı müəssisələrinin (yeni yaradılan və indiyə qədər fəaliyyətdə olan) istehsal vasitələri ilə təmini görünməmiş dərəcədə ağırlaşmışdır. Demək olar ki, hazırda mövcud olan müəssisələrin böyük əksəriyyətinin istehsal vasitələrinə maddi-texniki resurslara tələbatı ödənilmir. Qeyd etmək lazımdır ki, maddi-texniki resurslara tələbat istehsal xarakterlidir. Bu, o deməkdir ki, maddi-texniki resurslar bilavasitə istehsal prosesində istehlak olunur və istehlakçının tələbatının ödənilməsində dolayısı ilə iştirak edirlər. Maddi-texniki resurslara tələbat istehsal xarakterli olduğuna görə ona olan tələb iki amillə şərtlənir:

- məhsul istehsalı prosesində resursun məhsuldarlığı;
- resursun iştirakı ilə istehsal edilmiş məhsulun bazar dəyəri və yaxud qiyməti.

Başqa sözlə desək, məhsul istehsalı prosesində yüksək məhsuldarlığa təminat yaradan resurs tələbat da yüksək olur və istehsalçılar tərəfindən onların əldə edilməsinə çox cəhd göstərilir. Bazar münasibətləri şəraitində resurslara tələbat son faydalılıq prinsipinə əsaslanır. Əgər istehsal prosesinə cəlb olunan əlavə resurs öz dəyəri ilə müqayisədə daha çox fayda (eyni zamanda öz dəyərində bərabər miqdarda) gətirirsə, onda resursun əldə edilməsi məqsədəuyğun olur, nəticədə, istehsalın artımına və onun iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsinə şərait yaranır. Tədqiqat göstərir ki, əvvəlki illərlə müqayisədə Azərbaycanın aqrar bölməsində istifadə olunan texniki resursların qiymətlərinin artımı son illər xeyli yavaşmışdır (cədvəl 3.2.1). Texniki resursların qiymətlərinin artımının qarşısının əhəmiyyətli surətdə alınmasına səbəb, həyata keçirilən sərt pul-kredit siyasəti olunmuşdur.

Cədvəl 3.2.1.

Azərbaycanın kənd təsərrüfatında istifadə olunan əsas növ texniki resursların

qiymətlərinin dinamikası i (min manatla)

№	Maddi-texniki resursların adları	İllər			2005-ci illə müqayisədə 2015-ci ildə artım (dəfə)
		2005	2010	2015	
1.	Traktorlar MTZ-80	45200	45500	52000	1.2
	T-170 M-01	15000	16000	24000	1.6
	T-25 A	13560	14000	44000	3.2
	T-28	31640	32000	48000	1.5
	T-40	31640	32000	44000	1.4
	DT2 40	26000	26500	100000	3.8
2.	Qoşqu 2 PTS-4-793	9944	1000	16000	1.6
3.	Taxıl yük.kom.“Niva”	120000	125000	188000	1.6
4.	Kotanlar	3000	3200	8000	2.7
5.	Kültivatorlar	3000	3200	8000	2.7
6.	Taxıl səpənlər	15000	15500	26000	1.7
7.	Qarğıdalı səpənlər	15000	15500	24000	1.6
8.	Yemyiğan kombaynlar	1400	14200	24000	1.7
9.	Pambıqyığan kombaynlar.	90400	95600	140000	1.5
10.	Pambıqsəpən maşınlar	10000	10500	14000	1.4

Mənbə: www.stat.gov.az

Bunlarla yanaşı, ümumilikdə götürüldükdə, maddi-texniki resursların qiymətlərinin artımı, kənd təsərrüfatı məhsullarının qiymətlərinin artımını əvvəlki illərdə olduğu kimi yenə qabaqlamışdır. Cədvəlin məlumatlarının təhlilindən göründüyü kimi kənd təsərrüfatında istifadə olunan texniki resurslardan T-25-A və DT-40 markalı traktorların, kotanların, kultivatorların, həmçinin müxtəlif markalı yük avtomaşınlarının qiymətləri daha sürətlə artmışdır. Tədqiqat olunan illər ərzində T-25 A markalı traktorun qiyməti 3. 2 dəfə, DT-40 markalı traktorun qiyməti 3. 8 dəfə, kultivatorların və kotanların qiymətləri isə 2. 7 dəfə artmışdır. Baxılan dövr ərzində yük avtomaşınlarından: QAZ-66-nın qiyməti 2. 0 dəfə, QAZ-53-ün qiyməti 2. 4 dəfə, Zil-130-un qiyməti-3. 4 dəfə, MMZ-nin qiyməti-3. 4 dəfə, MMZ-nin qiyməti 3. 3 dəfə, MAZ markalı maşının qiyməti isə 2. 5 dəfə artmışdır. MTZ-80 markalı traktorun, “Niva” markalı taxılıyğan kombayn və qoşquların qiymətlərinin artımı 1. 6 dəfə, yemyiğan kombaynların, taxıl səpənlərin qiymətlərinin artımı isə 1. 7 dəfə təşkil etmişdir. Cədvəldə göstərilən qalan növ texniki resursların qiymətlərinin artımı 1. 2-1. 5 dəfə arasında tərəddüd edir.

Onu da xüsusilə qeyd etməliyik ki, 2015-ci ildən sonrakı dövrdə kənd təsərrüfatı texnikasını qiymətləri barədə məlumatların əlçatan olmaması səbəbindən təhlil yalnız

əvvəlki illərin məlumatlarına istinadən aparılmışdır.

Tədqiq olunan illər ərzində kənd təsərrüfatı məhsullarının qiymətləri ilə texniki resursların qiymətləri arasında uyğunsuzluq daha da dərinləşmişdir. Məsələn, əgər, fermer 2005-ci ildə bir ədəd “Niva” markalı taxılıyığan kombayn əldə etmək üçün 358 ton taxıl satmalı idisə, 2014-cü ildə həmin markadan olan kombaynı əldə etmək üçün 378 ton taxıl satmalıdır; əgər, fermer 2005-ci ildə bir ədəd taxılsəpən almaq üçün 45 ton taxıl satmalı idisə, həmin texniki resursu əldə etmək üçün 2014-cü ildə 52 ton taxıl satmalı idi: bir ədəd qarğıdalı səpən əldə etmək üçün 2005-ci ildə 44. 8 ton taxıl tələb olunurdusa, 2014-cü ildə 48. 3 ton tələb olunmuşdur; 2005-ci ildə bir ədəd pambıqyıqan kombayn əldə etmək üçün, istehsalçı 68 ton pambıq satmaqla məcbur idisə, 2014-cü ildə 150 ton pambıq satmalı idi; əgər 2005-ci ildə bir ədəd pambıqsəpən maşının əldə edilməsi üçün 7. 5 ton pambıq tələb olunurdusa, 2014-cü ildə 15 ton tələb olunmuşdur. Eynilə, cədvəldə göstərilən başqa növ texniki resursların qiymətləri ilə kənd təsərrüfatı məhsullarının qiymətləri arasında da uyğunsuzluq dərinləşmişdir. Qiymətlərin yüksəlişi başqa növ maddi resurslarda da qeydə alınmışdır. Ölkənin kənd təsərrüfatında tətbiq edilən kübrələrin, həmçinin bitkilərin xəstəliklərinə və zərərvericilərinə qarşı işlədilən kimyəvi maddələrin qiymətlərinin artımı üzrə statistik məlumatlarla xarakterizə olunur.

Rəsmi statistik məlumatlar göstərir ki, tədqiq olunan illər ərzində azotun və omayıtın qiyməti dəyişməmiş, fosfor və kaliumun qiymətləri 1.5 dəfə, metafosun qiyməti 3.2 dəfə, karbofosun qiyməti isə 2.8 dəfə artmışdır. Zəhərləyici kimyəvi maddələrdən yalnız göydaşın qiyməti baxılan dövr ərzində 10% azalmışdır.

Cədvəl 3.2.2

Dənli, dənli - paxlalı yağlı və yeni bitkilərinin sortluq toxumlarının satınalma qiymətləri (1 kq toxumun qiyməti manatla)

Bitkilər	Super elit	Elit	Birinci və ikinci reproduksiya	Üçüncü və dördüncü reproduksiya
----------	------------	------	--------------------------------	---------------------------------

Buğda	1700	1300	1000	900
Arpa	1500	1100	800	700
Ərzaq				
noxud(nut)	3000	2500	1800	1700
Çəltik	5000	3500	2500	2000
Çovdar	1500	1100	800	750
Vələmir	1500	1100	800	750
Qarğıdalı	3000	2500	1800	1700
Darı	3000	2500	1800	1700
Sorqo	3000	2500	1800	1700
Soya	3000	2500	1800	1700
Günəbaxan	3000	2500	1800	1700
Yonca	17500	12500	9000	8500
Xaşa	17500	12500	9000	8500
Raps	17500	12500	9000	8500

Mənbə: www.stat.gov.az

Azərbaycanın kənd təsərrüfatından istifadə olunan zəruri maddi-texniki resursların qiymətlərinin kəskin artımını şərtləndirən başlıca səbəb, respublika daxilində onları istehsal etmək üçün infrastrukturun olmaması və onların böyük əksəriyyətinin xarici dövlətlərdən gətirilməsidir. Qeyd edək ki, Azərbaycanın bu sahədə əlaqələri keçmiş ittifaq respublikaları (Rusiya, Belarusiya) ilə olmuşdur, həmin ölkələrin də maddi-texniki resurs istehsal edən sahələri böhranlı vəziyyət keçirdiyindən, resursların qiymətləri kəskin yüksəlmişdir. Bu ölkələrdən çox baha maddi-texniki resursların alınıb gətirilməsi, Azərbaycanda onların qiymətlərinin daha kəskin yüksəlişinə gətirib çıxarır. Elə buna görə də son illər Azərbaycanın kənd təsərrüfatının maddi-texniki resurslarında durğunluq yaranmışdır. Hazırda, həm də bitkilərin sortluq toxumlarının qiymətləri də yüksəkdir. Dənli-paxlalı, yağlı və yem bitkilərinin sortluq toxumlarının satınalma qiymətləri aşağıdakı cədvəl məlumatları ilə xarakterizə olunur.

Kənd təsərrüfatında istehsal ehtiyaclarının ödənməsi üçün zəruri maddi-texniki resursların çox baha qiymətə xarici dövlətlərdən gətirilməsi qiymət disparitetini gücləndirir, nəticədə, yeni yaranan təsərrüfatçılıq formaları özlərinə lazım gələn resursları əldə etmək iqtidarında olmurlar. Bu vəziyyətdən çıxış yolu kimi, dövlət orqanları tərəfindən qiymətləri səviyyələrə əlverişli şəkildə tənzimlənməli-kənd təsərrüfatı məhsulları ilə aqrar bölmədə istifadə olunan sənaye mənşəli istehsal vasitələrinin qiymətləri arasında paritetə nail olunmalı və başqa zəruri tədbirlər həyata keçirilməlidir. Bu tədbirlər sisteminə aşağıdakılar daxil ola bilər:

- kənd təsərrüfatının istehsal ehtiyaclarını ödəmək üçün lazım gələn zəruri maddi-texniki resursların qiymətləri yuxarıdan məhdudlaşdırılmalı, onların maksimum satış qiymət səviyyələri müəyyən edilməlidir. Təchizat-satış sferasında fəaliyyət göstərən kommersiya strukturlarının rentabelliyyəsinin son həddi müəyyənləşdirilməli və bu qanunvericilikdə təsbit olunmalıdır;

- xarici dövlətlərdən maddi-texniki resurs əldə etmək istəyində olan istehlakçıların birlikləri və assosiasiyaları yaradılmalıdır. Belə qurumların yaradılması istehlakçıların zəruri maddi-texniki resurslarla təminatına əlverişli şərait yarada bilər, eyni zamanda onların gətirilmə xərclərini əhəmiyyətli dərəcədə azalda bilər;

- dövlət ehtiyatları üçün istehsal olunan məhsulların istehsalına tələb olunan zəruri maddi-texniki resursların təminatı istehsalçılarla əlaqədar dövlət orqanları tərəfindən bağlanmış müqavilələrə əsasən dövlət tərəfindən təşkil oluna bilər;

- ölkə daxilində aqrar bölmə üçün zəruri maddi-texniki resurs istehsal edən infrastruktur inkişaf etdirilməli və maddi-texniki resursların bolluğunu təmin edən bazar formalaşdırılmalıdır;

- aqrar sahədə qiymət pariteti gözlənilməlidir.

İqtisadiyyatın bu bölməsində istifadə edilən sənaye mənşəli maddi-texniki resursların qiymətləri yüksəldikcə, kənd təsərrüfatı məhsullarının qiymətlərinin də müvafiq tempə artımı təmin edilməlidir. Elə qiymət siyasəti həyata keçirilməlidir ki, yeni yaranan təsərrüfatçılıq formaları istehsal təsərrüfat fəaliyyətlərinin həyata keçirilməsində çətinlik çəkməsinlər.

Ümumiyyətlə, kənd təsərrüfatı məhsullarının qiymətləri ilə, maddi-texniki resursların qiymətləri arasında əlverişli nisbətin təmin olunması həmişə diqqət mərkəzində saxlanılmalı, bu nisbətin dərinləşməsi zamanı zəruri tədbirlər həyata keçirilməlidir. İnkişaf etmiş xarici dövlətlərin təcrübəsi də belə biy faktı təsdiqləyir ki, yalnız aqrar-sənaye kompleksinin ayrı-ayrı bölmələri arasında qiymət tarazlığını gözləməklə bu mürəkkəb iqtisadi sistemin dinamik inkişafına nail olmaq mümkündür.

Sevindirici haldır ki, bu günə qədər görülən işlər, yaradılan möhkəm iqtisadi təməl qarşıdakı 2020-ci ildə davamlı inkişafa zəmin yaradır. Beləki, ÜDM-in real artımının 3,0 faiz, o cümlədən qeyri-neft sahəsində isə 3,8 faiz təşkil edəcəyi gözlənilir. Gələn il

kənd təsərrüfatında artım 4,8 faiz həddində planlaşdırılır.

Proqnozlara əsasən 2020-ci ildə ÜDM-də qeyri-neft sektorunun payı 65,0 faizdən yüksək olacaq. Həmin ildə əsas kapitala yönəldiləcək 18,3 mlrd. manat həcmində investisiyanın 7,7 mlrd. manatı neft sektoruna, 10,6 mlrd. manatı isə qeyri-neft sektoruna yönəldiləcək. Qarşıdakı dövrdə qeyri-neft investisiyalarına əsaslanan artımın əldə edilməsi üçün iqtisadi fəaliyyət subyektlərinin maliyyə resurslarına çıxış imkanlarının genişləndirilməsi, maliyyə dərinliyinin Strateji Yol Xəritəsində müəyyən olunmuş 60 faizə çatdırılması qarşıda duran başlıca vəzifələrdən biridir.

Yuxarıda qeyd olunanlar yaxın gələcəkdə aqrar fəaliyyət iştirakçılarının maraq və mənafeələrinin daha dolğun ödənilməsinə ciddi zəmin yaradır.

3.3. Kənd təsərrüfatında istehsaldaxili nisbətlərin və iqtisadi mənafeələrin tənzimlənməsinin təkmilləşdirilməsi

Geniş təkrar istehsal çoxcəhətli amilləri və şərtləri əhatə edən bir mürəkkəb prosesdir. Bu, mövcud nisbətlərin təcrübədə obyektiv müşahidə olunduğu bir şəraitdə daha faydalı ola bilər. Müəyyən olunmuş nisbətlər bütün sahələri və hər sahənin istehsal quruluşunu tam əhatə edir. Onlar məhsuldar qüvvələrin ayrı-ayrı ünsürlərinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir edir. İstehsalın intensivləşdirilməsi amillərindən birinin birtərəfli formada ön plana çəkilməsi, qalan amillərin kompleks tətbiqinə etinasızlıq göstərilməsi geniş təkrar istehsalın, mövcud obyektiv nisbətlərin, eləcə də mənafeələrin əlaqələndirilməsinin də pozulmasına, istehsalın iqtisadi faydalılığının aşağı düşməsinə gətirib çıxarır. Kənd təsərrüfatının intensivləşdirilməsi amilləri arasındakı bir neçə qarşılıqlı əlaqəni gözdən keçirək. Texnologiyanın bütün mərhələlərində əl əməyini əvəz edən bütün zəruri maşınlar kompleksi olmadan mexanikləşdirməni yüksək səviyyədə həyata keçirmək mümkün deyildir. Əgər istehsalın texnologiyası kompleks mexanikləşdirmədən geri qalırsa, deməli istehsalın faydalılığını yüksəltməyin birinci vəzifəsi həmin texnologiyanın təkmilləşdirilməsindən və mexanikləşdirmənin tələblərinə uyğun səviyyəyə çatdırılmasından ibarət olmalıdır. Bu cür uyğunluq

məhsulun istehsalçısı və emalçısı arasında mənafeələrin əlaqələndirildiyi şəraitdə daha yaxşı mümkün olur.

Kənd təsərrüfatında bitkiçiliyin və heyvandarlığın yem bazası hesabına məhsuldarlığının artırılması hər şeydən əvvəl, torpaqların məhsuldarlıq və münbitliyindən asılıdır. Ona görə də aqrar sahədə geniş təkrar istehsalın maddi əsası torpaqların münbit saxlanması və onların məhsuldarlığının müntəzəm artırılmasından ibarətdir. Yuxarıda göstəriləndiyi kimi, kimyalaşdırma, meliorasiya və digər tədbirlərin faydalılığı onların bilavasitə necə yerinə yetirilməsindən asılıdır. Əgər bu və ya başqa vəsaitdən istifadə edilməsi onun torpağa təsirinin kifayət qədər uçuotu aparılmadan həyata keçirilsə bu, gözlənilən faydanı verə bilməz. Ona görə də torpaqlardan faydalı istifadə olunması və münbitliyin artırılması məqsədi ilə əkin sahəsinin quruluşu və əkinçilik sisteminin seçilməsində təbii şəraitin, məhsuldar qüvvələrin inkişaf səviyyəsinin, ixtisaslaşdırmanın, təmərküzləşdirmənin və başqa amillərin nəzərə alınması xüsusilə böyük rol oynayır. Sərf olunan vəsaitin bir qismi dövlət büdcəsi hesabına ödənilsə də, həmin tədbirlərin kompleks həyata keçirilməsində həm istehsalçı və həm də emaledici müəssisələrin birgə iştirakı əlaqələndirilməlidir. Nəzərə almaq lazımdır ki, əkinçilik sistemi əsassız və özbaşına seçilə bilməz. Bu işdə istehsalın obyektiv amilləri ilə hesablaşmaq lazımdır. Müasir aqrar-sənaye müəssisələrinin təcrübəsi həmin amillərin zəruriliyini bir daha sübut edir. Geniş təkrar istehsalın bütün amilləri torpaqların münbitliyinin təkrar istehsalı ilə bağlıdır. Kənd təsərrüfatında texniki tərəqqinin əsas istiqamətləri torpaqların texniki tərəqqinin əsas istiqamətləri torpaqların münbitliyinin artırılması və məhsuldarlığın yüksəldilməsinin uçuotu aparılmaqla müəyyən olunur. Hər bir zonada texniki tərəqqinin çoxcəhətli amilləri ilə yanaşı, torpağın özünə xas olan şərtlər ön plana çəkilməlidir. Yəni texniki tərəqqinin kompleks amillərinin yerinə yetirilməsi o zaman fayda verə bilər ki, bu amillərlə yanaşı, hər bir zonanın öz spesifik, konkret xüsusiyyətləri nəzərdən qaçırılmasın. Şübhəsiz ki, rütubətli torpaqlarla quru iqlimə malik torpaqları bir-birindən fərqləndirmədən mexanikləşdirmə və kimyalaşdırma tədbirləri səmərə verə bilməz.

Məlum olduğu kimi, aqrar-sənaye integrasiyası şəraitində istehsalın intensiv inkişaf imkanları daha da artır. Ona görə də integrasiya edilmiş müəssisələrin

mənafeələrinin istehsalın intensivləşdirilməsi tədbirləri ilə əlaqələndirilməsi burada yüksək iqtisadi səmərəlilik üçün əsas zəmin ola bilər. Kənd təsərrüfatının maddi-texniki bazasını, torpaqların son nəticədə məhdudluğunu nəzərə alaraq, geniş təkrar istehsalın indi və yaxın gələcəkdə əsasən, səpin sahələrini genişləndirmək hesabına həyata keçirilməsi məqsədəuyğun deyildir. Bu həm də kənd təsərrüfatının intensivləşdirilməsi tələblərinə uyğun gəlmir. Unutmaq olmaz ki, bizim kənd təsərrüfatımızın sürətlə inkişaf etdirilməsinin hazırda qarşıda duran ən mühüm problemlərindən biri torpaqlardan istifadə məsələsidir. Bu məsələnin əhəmiyyəti getdikcə daha da artacaqdır. Doğrudur, kənd təsərrüfatının hazırkı texniki silahlanma səviyyəsi bütün istehsal amillərinin optimal əlaqələndirilməsini təmin etməklə becərilən səpin sahələrindən istifadənin səmərəliliyinin yüksəldilməsinə imkan verir. Lakin biz kənd təsərrüfatının maddi-texniki bazasından əkin sahələrinin ekstensiv genişləndirilməsində deyil, müəyyən torpaq sahəsinin münbitlik və məhsuldarlığının artırılmasında istifadə etməliyik. Bəzən təsərrüfatlarımız texniki tərəqqinin imkanlarını düzgün istiqamətləndirmir. Məhsuldar və yüksək keyfiyyətli şüm traktorlarının illik gücündən yalnız şümləmə işində istifadə edilməlidir. Kənd təsərrüfatının maddi-texniki bazasının getdikcə möhkəmləndirilməsindən əkilən torpaq sahələrinin əsassız genişləndirilməsində deyil, müəyyən sahələrin intensiv becərilməsində istifadə edilməlidir. Həmin vəzifənin həyata keçirilməsinə tək kənd təsərrüfatı müəssisələri yox, eməledici müəssisələr də maraq göstərməlidir. Bu da yalnız mənafeələrin həm istehsalda və həm də bölgədə əlaqələndirilməsilə mümkün ola bilər.

Kənd təsərrüfatının mühüm sahələrindən biri də heyvandarlıqdır. İstehsal şərtlərinin heyvandarlıq sahəsində gözlənilməsi də fəaliyyətin əlaqələndirilməsi və mənafeələrin ümumiləşdirilməsi baxımından az əhəmiyyət daşıyır. Heyvandarlığın sənaye əsasında inkişaf etdirilməsinin mühüm cəhətlərindən biri istehsal nisbətlərinin düzgün əlaqələndirilməsindən ibarətdir. Bu da əsasən mal-qaranın sayı ilə yem miqdarı arasında, heyvanların baş hesabı ilə sayı və binalar, mexanikləşdirmə vasitələri və əmək ehtiyatları və s. arasındakı nisbətlərdən ibarətdir. İndiki şəraitdə bütün bu nisbətlər içərisində ən böyük əhəmiyyəti olanı mal-qaranın sayının yem ehtiyatı ilə optimal əlaqələndirilməsidir. Məlumdur ki, heyvanlara verilən yem bir hissəsi

onlarda həyat fəaliyyətinin saxlanılması və davam etdirilməsinə (məhsuldar yem) sərf edilir. Müxtəlif heyvanlar üzrə saxlayıcı və məhsuldar yemlər arasındakı nisbətləri bilməklə daha az xərcə yüksək məhsuldarlığı təmin edən ümumi yem istehsalını hesablamaq o qədər də çətin deyildir. Heyvandarlıqda geniş təkrar istehsalın faydalılığına mal-qaranın sayı ilə yem ehtiyatının əlaqələndirilməsi hesabına nail olmaq mümkündür. Kəndli özünün həyat müdrikliyi əsasında bu obyektiv qanunauyğunluğu tarixən gözləmişdir.

Kənd təsərrüfatının maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsinin az məsrəflə bol məhsul istehsal etmək üçün mühüm şərt olduğu danılmazdır. Lakin məhsulu istehsal vasitələri öz-özünə deyil, onlarla silahlanmış insanlar istehsal edirlər. İstehsalın nəticəsi işçilərdən, onların əməyə münasibətlərindən asılıdır. Əmək haqqı az, maddi həvəsləndirmə zəif olarsa, binaların tikilməsinə, texnikanın və mal-qaranın əldə olunmasına və s. sərf edilən böyük vəsait lazımı fayda verə bilməz və ya qeyri-məhsuldar olar.

Sənaye və kənd təsərrüfatı istehsalında qabaqcıllıq zəncir halqaları kimi bir-birinə bərkidilmiş bir çox amillərin nəticəsidir. Həmin amillərin bir qrupu torpaq-iqlim şəraiti ilə bağlıdır, digəri təsərrüfatda çalışan mütəxəssislərin işə səriştəli yanaşması, təsərrüfat rəhbərlərinin təşkilatçılıq qabiliyyəti ilə bağlıdır. Ona görə də geridə qalmış təsərrüfatın iqtisadiyyatını inkişaf etdirmək məqsədilə təkcə təcrübə mübadiləsi kifayət deyildir. Digər tərəfdən, hər hansı təsərrüfat və yaxud da bu və ya başqa torpaq-iqlim şəraiti üçün çox faydalı olan bir tədbirin qabaqcıl təcrübə kimi istənilən təsərrüfatda tətbiq etməkdə də ehtiyatlı olmaq, daha doğrusu, “yüz ölçüb bir biçmək” lazımdır.

Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, hər hansı təsərrüfatın qabaqcıllığı onun daha da qabaqcıl olması üçün süni imkanlar açır. Daha doğrusu, nisbətən qabaqcıl olan təsərrüfatların daha da qabaqcıllar sırasına çıxma bilməsi imkanları geridə qalmış, iqtisadiyyatı zəif olan təsərrüfatların geriliyi aradan qaldırılması imkanlarından üstün olur. Bu da qabaqcıl təsərrüfatların mütəxəssis və rəhbərlərinin böyük ictimai nüfuza malik olmaları ilə izah edilir. Ayrı-ayrı qabaqcılların nailiyyətləri hesabına ümumi birlik, trest və ya rayon üzrə iqtisadi göstəricilər qənaətləndirici səviyyəyə çatdığına görə geridə qalanların fəaliyyəti nəzərə çarpmır və eyni zamanda, onların geridə

qalması səbəblərinin öyrənilməsinə istənilən qayğı göstərilir. Buna istənilən qədər misal göstərmək olar. Məlumdur ki, hər bir rayonda təsərrüfatların bir neçə ən qabaqcıl olduğu kimi, hər təsərrüfatın özündə də qabaqcıl briqada və manqalar olur. Bəzi təsərrüfat rəhbərləri qabaqcıl briqadanın qabaqcılığına, gərgin əməyinə hörmət məqsədilə torpağın münbitini, texnikanın ən təzəsini və yenisini həmin briqadanın istifadəsinə verir. İşlərin mövsümi gərginliyi hallarında həmin briqada təsərrüfat rəhbərliyinin diqqət mərkəzində durur. Bu da həmin briqadanın daha yüksək göstəricilər əldə etməsinə, briqada üzvlərinin maddi və mənəvi marağının yüksəlməsinə səbəb olur.

Deməli, geniş təkrar istehsalın ən zəruri nisbətlərlə müşayət olunması, müxtəlif intensivləşdirmə amillərdən kompleks istifadə edilməsi, eləcə də təsərrüfatçılıqda və təşkilatçılıqdakı ahəngdarlıq kənd təsərrüfatının intensiv inkişafının, onun faydalılığını yüksəltməyin mühüm şərtidir. Aqrar-sənaye birlikləri kənd təsərrüfatı və sənaye əməyinin üzvi surətdə əlaqələndirilməsini təmin etməklə istehsal kooperasiyasının yeni növünün meydana gəlməsinə gətirib çıxarır. Ayrı-ayrılıqda hər bir ictimai istehsal vahidi onun tərkibində müəyyən nisbətdə iştirak edir və bunun da nəticəsində şəxsi, kollektiv və ictimai mənafehlərin əlaqələndirilməsi üçün obyektiv şərait yaranır. Kooperasiya sistemində istehsalın ictimailəşdirmə səviyyəsi yüksələrək, kənd təsərrüfatının, emaledici sənayenin, ticarətin və s. sahələrin (bir neçə istehsal vahidinin) mərkəzləşmiş rəhbərlik altında birləşməsinə təmin edir, nəinki birlik və ilk istehsal vahidləri daxilində, eyni zamanda bunların yuxarı təşkilatlarla (maliyyə, kredit, tikinti, təmir, nəqliyyat və s.) daha faydalı münasibətlərinin yaranması imkanları daha da genişlənir.

Aqrar təsərrüfat subyektləri yaradılarkən onların ayrı-ayrı bölmələrində hüquq və təsərrüfat müstəqilliyi məsələləri meydana çıxar. Təsərrüfat əlaqələri müəyyənləşdirilir, onların fəaliyyəti barədə tərəflərin razılığı, hətta bəzən iştirakçı müəssisələrin bir sıra təsərrüfat və hüquqi müstəqilliyi məsələləri nəzərdə tutulur. Sadə inteqrasiya formalarından biri kənd təsərrüfatı və sənaye bölmələrinin istehsal-inzibati birləşmələri ilə xarakterizə olunan aqrar-sənaye müəssisələridir. Bunun ən geniş yayılmış növü sovxoz-zavodlardır ki, burada istehsal bölmələrinin hüquqi və iqtisadi

müstəqilliyi olmur, planlaşdırma, maddi-texniki təchizat, maliyyələşmə və hesablaşmalar mərkəzləşdirilmiş qaydada aparılır. Aqrar-sənaye integrasiyasının ən geniş yayılmış formalarından biri də aqrar-sənaye birlikləridir. Bunlara, adətən, kənd təsərrüfatı, sənaye, aqrar-sənaye və habelə ticarət və tədarük müəssisələri və təşkilatları daxil olur. Onların idarə olunması baş müəssisəsi və ya müstəqil idarəedici aparat tərəfindən həyata keçirilir. Hazırda birliklərin əsas hissəsi ona daxil olan müəssisələrin hüquqi müstəqilliyin saxlanılması ilə təşkil olunur. Bir sıra xidmətlər ayrı-ayrı hallarda isə fondlar da mərkəzləşdirilir. Belə əlaqə forması, hər şeydən əvvəl, tez xarab olan bitkiçilik və heyvandarlıq məhsulları istehsal edən təsərrüfatlar arasında geniş yayılmışdır. Xüsusilə məhsulun istehsal yerində qəbul olunması və ixtisaslaşdırılmış nəqliyyat növləri vasitəsilə emalədiyi sənaye obyektlərinə gətirilməsi kimi birbaşa əlaqə özünü daha yaxşı doğrultmuşdur. Birbaşa əlaqələr daha uzunmüddətli olmaqla tərəflər arasında əlaqələrin möhkəmlənməsinin və onların bir-birinə qarşılıqlı təsirini təmin edir. Bütün bunlar son məhsulun keyfiyyətinin yaxşılaşmasına, istehsal vasitələrindən tam istifadə olunmasına, həm sənaye və həm də kənd təsərrüfatı istehsalının gəlirliliyinin yüksəlməsinə gətirib çıxarır. Sənaye müəssisəsi xammal istehlakçısı kimi onun çeşidinin, keyfiyyətinin yaxşılaşmasına və xammalın göndərilməsi vaxtına təsir göstərir. Eyni zamanda, kənd təsərrüfatı müəssisəsi emal sənayesindəki ən gərgin dövrdə özünün işçi qüvvəsi ilə ona kömək edir. Habelə sənaye tullantılarından öz təsərrüfatında istifadə edir. Beləliklə, kənd təsərrüfatı müəssisəsi sənaye müəssisəsinin təkrar istehsal prosesinə, bu da hər iki sahənin mənafeələrinin əlaqəli şəkildə təmin edilməsinə və rentabelliyyəsinin yüksəlməsinə təsir göstərir. Aqrar-sənaye birliklərində mənafeələrin əlaqələndirilməsi qanunauyğunluğu kənd təsərrüfatı və sənaye istehsalının ümumiləşdirilməsi və idarəetmənin mərkəzləşdirilməsi tədbirlərindən irəli gəlir. Bölmələrin müstəqilliyi ümumiləşdirilərək onun mərkəzləşdirilməsi yolu ilə idarə olunması və fondların, hesablaşmaların, inzibati və digər funksiyaların yüksək səviyyədə mərkəzləşdirilməsi, beləliklə, iqtisadi cəhətdən faydalı təsərrüfat kompleksinin yaradılması istehsalatın, təşkilatçılıq işinin, idarəetmənin və sairənin daha da möhkəmlənməsinə və inkişaf etməsinə gətirib çıxarır. İstehsalın

ixtisaslaşdırılması, idarəetmənin mərkəzləşdirilməsi və vəsaitlərin təmərküzləşdirilməsi istehsalın genişləndirilməsinə, keyfiyyətin yaxşılaşmasına, məhsulun maya dəyərinin aşağı salınmasına birləşən istehsal kollektivlərinin ümumi maddi marağının daha da artırılmasına imkan verir. Lakin təcrübə göstərir ki, istehsalın iqtisadi faydalılığını getdikcə yüksəltmək üçün kənd təsərrüfatı və sənaye müəssisələrinin sadəcə olaraq vahid rəhbərlikdə birləşməsi kifayət olmayıb, eyni zamanda, iqtisadi münasibətlərin məqsədəuyğun sistemə keçirilməlidir.

Birliklərdə mərkəzləşdirilmiş istehsalın inkişafı, maddi həvəsləndirmə, ictimai-mədəni tədbirlər, mənzil tikintisi, sığorta və ehtiyat fondlarının yaradılması məqsədəuyğundur. Bu fondların müəssisənin müvafiq fondlarından və mənfəətdən müəyyən hissə ayırmaqla formalaşdırılması lazım gəlir. Mərkəzləşdirilmiş istehsalın inkişaf fondu vəsaitindən istehsalın təkmilləşdirilməsini, yeni texnikanın mənimsənilməsini, səmərələşdirici tədbirlərin təbliğini maliyyələşdirmə mənbəyi kimi istifadə olunur. Bu fondun vəsaiti hesabına ümummüəssisə xidmətləri yaratmaq və əsaslı tikinti trestlərində bölmələrə maliyyə köməkliyi göstərmək olar. Birliyin mərkəzləşdirilmiş vəsaitindən istehsalın rentabelliyyənin nizamlanması, xüsusilə yeni texnikanın əldə edilməsi, yeni texnologiyanın tətbiqi zamanı və habelə kredit borclarının qaytarılmasına və yaxud bölmələrdə işçilərin əməyinin mükafatlandırılmasına onların xüsusi vəsaitinin çatışmaması hallarında da istifadə etmək olar. ADR-də kooperativ təşkilatın 1973-cü ildə qəbul edilmiş Nizamnaməsinə müvafiq olaraq, kooperasiya birliklərində əsas vəsait, investisiya, dövriyyə vəsaiti, mükafat, mədəni və ictimai tədbirlər fondu və ehtiyat fondu adlı 6 mərkəzləşdirilmiş fond yaradılır. Bu birliklərin vəsait qoyuluşu birlik üzvlərinin investisiya vəsaitləri, birliklərin mərkəzləşdirilmiş fondlarının və bank kreditlərinin hesabına həyata keçirilir. Mərkəzləşdirilmiş fondların bölgüsünün və onlardan istifadə istiqamətinin müəyyənləşdirilməsində birlik şurasının böyük rolu vardır.

Macarıstanda və Çexoslovakiyada meyvə və tərəvəz istehsal edən müəssisələrin konserv zavodları və ticarət müəssisələri ilə əlaqələrindən biri də onların kənd təsərrüfatı müəssisələrinin xammal bazasını genişləndirmək üçün maddi kömək göstərmələrindən ibarətdir. Bu köməklik, əsasən, konserv zavodları tərəfindən onlarla

uzunmüddətli müqavilə əsasında əməkdaşlıq edən kənd təsərrüfatı müəssisələrinə borcların ayrılması əsasında həyata keçirilir. Aqrar-sənaye kooperasiyasının inkişafı əmtəə-pul münasibətlərinin təkmilləşdirilməsi tələblərini də irəli sürür. Bu baxımdan aqrar-sənaye integrasiyası şəraitində müqavilə əlaqələrinin yaxşılaşdırılması böyük əhəmiyyətə malikdir. Aqrar-sənaye integrasiyasının inkişafı son illərdə müqavilə əlaqələri xarakterinin dəyişilməsinə səbəb olur. İndi bu müqavilələr daha uzunmüddətli xarakter almaqla, həm də tərəflərin tərkibinin daimiliyi, müqavilədəki razılaşma suallarının daha geniş dairədə olması və s. kimi üstünlüklərə malikdir. Lakin müqavilələrin bağlanması və onların icrasında hələ də bir çox çatışmazlıqlar qalmaqdadır. Daha doğrusu, hazırda da müqavilə öhdəliklərinin tez-tez pozulması halları müşahidə olunur, lakin müqaviləni pozan tərəfin cəzalandırılması üçün heç bir tədbir nəzərdə tutulmamışdır. Bu da tərəflərin müqavilə şərtlərinin yerinə yetirilməsində məsuliyyətini azaldır. Aqrar-sənaye integrasiyasının inkişafı maliyyə-kredit və eləcə də maddi-texniki təchizat təşkilatları ilə qarşılıqlı iqtisadi əlaqələrin təkmilləşdirilməsi zərurətini qarşıya qoyur. Aqrar-sənaye birliklərinin mənafe ümumiliyinə təkcə əlverişli maliyyə imkanları deyil, kreditləşmə prinsiplərindəki bir sıra üstünlüklər də təsir göstərir. Bu da əsasən istehsal fondlarının quruluşunda baş verən dəyişikliklərdən meydana gəlir. Qanunauyğun haldır ki, istehsal fondlarının tərkibində dövrüyyə vəsaitinin xüsusi çəkisi artdıqca kreditə tələbat da yüksəlir və aqrar-sənaye müəssisələrində əsas istehsal fondlarının tərkibində sənaye təyinatlı əsas fondların payı artır. Bu, təsərrüfat subyektlərində kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı ilə onun emalının birləşdirilməsi zərurətindən irəli gəlir. Digər tərəfindən isə istehsal istiqamətindən asılı olaraq, kənd təsərrüfatı təyinatlı əsas istehsal fondlarının da dəyəri artır və ya azalır. Məsələn, üzümçülük və şərabçılıq üzrə ixtisaslaşdırılmış müəssisələrdə kənd təsərrüfatı təyinatlı əsas istehsal fondlarının daha çox yer tutması müşahidə olunur. Bu da tənəklərin əsas vəsait kimi qiymətləndirilərək uçota alınması və kənd təsərrüfatı təyinatlı əsas istehsal fondlarının dəyərində daxil edilməsi ilə bağlıdır. Eyni zamanda, başqa kənd təsərrüfatı bitkilərinə nisbətən üzümlüklərə xidmət müddətinin bir qədər uzun olması, daha doğrusu, üzümçülük texnologiyası ilə bağlı olaraq, burada əkin sahəsi vahidi hesabı ilə maddi məsarifin və əmək məsarifinin

kəmiyyəti də yüksəlir. Bu da öz növbəsində dövrüyyə vəsaitinə, eləcə də kreditə tələbatı artırır.

Qeyd etmək lazımdır ki, aqrar istehsal şəraitində başqa iqtisadi kateqoriyalarla yanaşı, yeni kreditləşdirmə prinsiplərinin meydana gəlməsi də aqrar-sənaye birliklərinin mənfəətinə, birliyə qoşulmuş müəssisələrin ümumi mənafeələrinə və həmin mənafeələrin əlaqələndirilməsinə həlledici təsir göstərir. Burada əsasən sənaye müəssisələrindəki kreditləşmə qaydalarından istifadə olunur. Bu da istehsalın artırılmasına və məhsulun keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasına əsaslı təsir göstərir. Sovxoz-zavodların emal etmək və soyuducularda saxlamaq üçün kənddən aldıkları kənd təsərrüfatı məhsulları və yarımfabrikatların dəyərini ödəməkdən ötəri kredit almaq hüququ vardır. Bu zaman təkcə həmin məhsulların alınması ilə deyil, həm də onların emalı və alıcı təşkilatlara göndərilənə qədər məhsulun alınması ilə bağlı olan bütün xərclərin ödənilməsinə də kredit verilir. Sovxoz-zavodlarda kənd təsərrüfatı məhsullarının dəyərinə nisbətən yarımfabrikatların dəyərinə görə verilən kreditin xüsusi çəkisi daha böyükdür. Bu, qanunauyğun hal olmaqla həm kənd təsərrüfatı, həm də sənaye müəssisələrinin və habelə birliyə daxil olan müəssisələrin mənafeələrinin əlaqələndirilməsinə böyük təsir göstərir. Məsələn, sovxoz zavodlar öz məhsullarının əsas hissəsini özləri emal edirlər. Başqa sözlə, müəssisəyə kənd təsərrüfatı məhsulları satışından pul vəsaiti daxil olmur və beləliklə də bitkiçilikdə kreditin təminatı da azaldılır. Əgər belədirsə, onda əsas xammal olan üzümün yetişdirilməsi prosesində istifadə olunan kredit hansı vəsait hesabına ödənilir? Aqrar istehsal müəssisələrində təsərrüfatçılığın maraqlı cəhətləri bu qəbildən olan xüsusiyyətlərin olmasındadır. Burada üzümün yetişdirilməsi ilə bağlı xərclərə istiqamətləndirilən kredit həmin məhsulun satışından deyil, ondan emal olunan şərab və yarımfabrikatların satışından daxil olan pul vəsaiti hesabına ödənilir. Aqrar istehsal müəssisələrinin təbiətindən, onlara məxsus olan xüsusiyyətlərdən irəli gələn bu kimi cəhətlər kənd təsərrüfatı və sənaye müəssisələrinin iqtisadi mənafeələrinə tam uyğun olmaqla ahəngdar təsərrüfatçılıq şəraitinin yaradılmasına əhəmiyyətli təsir göstərir.

NƏTİCƏ

Tədqiqat işinin yerinə yetirilməsi gedişində ilk növbədə aqrar sferada balanslı inkişafın təmin edilməsi məsələsinin həllinin aktuallığı və təsdiqini tapmışdır. Nəzərə almaq lazımdır ki, aqrar sferanın inkişafının dövlət tənzimlənməsi şərtləndirən amillərdən ən başlıcası məhz onun daxilində yaxud kənd təsərrüfatı məhsullarının və onların istehsalında istifadə olunan maddi-texniki resursların qiymətləri arasında qiymət paritetliyinin (sahələrarası paritetsizliyin) olmamasıdır. Bundan əlavə məsələni daha da mürəkkəbləşdirən digər amil bitkiçilik və heyvandarlıq arasında kənd təsərrüfatı istehsalının səmərəliliyinin aşağı düşməsi ilə şərtlənən sahədaxili paritetsizlikdir. Reallıq naminə qeyd etməliyik ki, respublikamızda aqrar islahatların aparılması dövründə sahələrarası və sahədaxili qiymət nisbətlərinin pozulması, kənd təsərrüfatı və sənaye məhsullarının qiymət paritetliyinin inkişafı müşahidə olunmuşdur. Bir qədər əvvələ, müstəqillik dövrünün başlanğıcında qiymətlərin liberallaşdırılması ilə əlaqədar tədbirlərə qayıtsaq, qeyd edə bilərik ki, həmin vaxtdan baş verən qiymət dəyişiklikləri kənd təsərrüfatının xeyrinə olmamışdır. Xüsusilə, 1992-1993-cü illərdə istehsal vasitələrinin qiymətlərinin kənd təsərrüfatı məhsullarının qiymətlərindən 2,0-2,5 dəfə yüksək sürətlə artımını qeyd etmək olar. Müvafiq statistik məlumatların təhlilindən məlum olur ki, həmin dövrdə müqayisəli sənaye məhsullarının alınması üçün 1990-cı ilə nisbətən 5,4 dəfə artıq vəsait tələb olunurdu. Sonrakı illərdə dövrü olaraq qiymət nisbətlərinin dəyişməsinə baxmayaraq, islahatların ilk illərində yaranmış qiymət paritetsizliyi məsələsi öz həllini tapmamışdır. Hələ də sənaye məhsullarının qiymətlərinin üstün artımı səciyyəvidir. Daha dəqiq nəticələr çıxarmaq üçün hər bir təsərrüfat ilinin əvvəlinə “Resurs səbəti” və “Kənd təsərrüfatı məhsulları səbəti”nin dəyəri müəyyən olunmalıdır. Respublikamızda bu məsələlər həll olunmadığından, ona heç bir metodoloji təcrübi yanaşma tətbiq edilmədiyindən təhlil aparılan zaman yalnız məhsulların və istehsal vasitələrinin qiymət indekslərinin dinamikasına istinad olunur. İqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrin aqrar sferada qiymətlərin tənzimlənməsi üzrə toplanmış təcrübəsinin uçotu ilə bir çox iqtisadçılar praktiki olaraq özünü təsdiq etmiş xarici təcrübədən yararlanmağı təklif edirlər. Lakin nəzərə almalıyıq ki, respublikamızın və inkişaf etmiş ölkələrin aqrar iqtisadiyyatı arasında keyfiyyət

fərqləri mövcuddur.

İnkişaf etmiş ölkələrdə qiymət nisbətlərinin inkişafı bir qədər mülayimdir. Bir onillik ərzində həmin ölkələrdə sənaye məhsullarının qiymətlərinin dinamikası kənd təsərrüfatı məhsullarının qiymətlərinin artımını 5-10 faiz qabaqlayır. Təəsüf ki, Azərbaycan üçün bu göstərici əhəmiyyətli dərəcədə yüksəkdir. Qeyd olunan bu və ya digər amillər milli iqtisadiyyat çərçivəsində iqtisadi əsaslandırma aparılmadan respublikamızda xarici təcrübədən istifadə yolverilməzdir.

Beləliklə, Azərbaycanda qiymət paritetsizliyinin metodiki və praktiki aspektlərinin təhlili əsasında aşağıdakı nəticələr əldə olunmuşdur:

1. Respublikamızda kənd təsərrüfatında istehlak edilən sənaye məhsullarının, iş və xidmətlərin, reallaşdırılan kənd təsərrüfatı məhsullarının paritet qiymətlərinin hesablanması metodikası işlənilməmişdir. Bu həm də müvafiq məhsulların istehsalı üzrə xərc elementlərinin və maddələrinin müəyyənləşdirilməsində də çətinlik yaradır.

Adı çəkilən metodikanın işlənilməsi ilə bərabər elmi-texniki tərəqqinin inkişafı, daxili və xarici bazarlarda tələbin dəyişməsinə uyğun olaraq kənd təsərrüfatı istehsalının strukturundakı dəyişikliklərlə əlaqədar olaraq, onun maddi-texniki təminatında baş verən dəyişikliklər tam şəkildə uçota alınmalıdır. Bundan əlavə texnikanın yeni modellərinin yaranması müqayisəli məhsulların nomenklaturasının uzlaşdırılması problemi yaradır.

2. Paritet qiymətlərin müəyyən edilməsi qaydalarının işlənilməsi ölkəmizdə öz texniki parametrlərinə, məhsuldarlığına və qiymətlərinə görə fərqlənən müəyyən resurs qrupları çərçivəsində differensiallaşdırılmış qiymət monitorinqinin aparılmasını istisna edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, qiymət paritetsizliyi xarici tərəfdaşlarla inteqrasiya və investisiya əlaqələrinin də zəif olmasının başlıca amillərindən biridir. Ona görə də onun tənzimlənməsi üzrə ardıcıl tədbirlər həyata keçirilməlidir.

Əldə olunan nəticələrə istinad etməklə araşdırılan problemin həllində əsaslı dönüş yarada biləcək mexanizmin yaradılması zərurətindən irəli gələrək aşağıdakı tədbirlərin reallaşdırılması məqsədəuyğun hesab olunur:

1. Tədarük qiymətlərinin və resursların buraxılış qiymətlərinin əsaslandırılmasında kənd təsərrüfatı və sənaye müəssisələrinin xərclərinin monitorinqinə xüsusi diqqət yetirilməlidir. Bununla parallel olaraq, aqrar istehsalın rentabelliyyənin təmin

olunması, bazarın kənd təsərrüfatı məhsulları, xammal və ərzaqla təchiz edilməsi məqsədilə kənd təsərrüfatı və iqtisadiyyatın digər sahələrinin məhsullarının qiymət nisbətlərinin optimallaşdırılmasına yönəldilən tədbirlər həyata keçirilməlidir.

2. Sahədaxili qiymət nisbətlərinin optimallaşdırılmasına yönəldilən tədbirlər ilk növbədə əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsindən, məhsulların istehsalı və satışı xərclərinin azaldılmasından, məhsulun keyfiyyətinin yüksəldilməsindən, kənd təsərrüfatı məhsullarının, xammal və ərzağın daha sərfəli bazarlarının aşkar edilməsi məqsədilə marketinqin inkişafından ibarət olmalıdır.

3. Aqrar sferada qiymət paritetsizliyinin yumşaldılmasının əsas istiqamətlərindən biri aqrar infrastrukturun inkişafıdır. Kənd təsərrüfatı məhsullarının satışı sistemini əmtəə bazarının sabitləşdirilməsi və tənzimlənməsini girov əməliyyatlarını, məqsədli və zəmanətli qiymətləri tətbiq etməklə, eləcə də dövlət satınalma və əmtəə intervensiyalarından istifadə etməklə birja ticarəti, o cümlədən elektron birjaların üzərində qurmaq olar. Bu, son nəticədə aqrar istehsalın balanslaşdırılmış inkişafına və qiymət paritetsizliyinin tənzimlənməsinə imkan verə bilər.

4. Xarici təcrübəyə uyğun olaraq, Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi tərkibində aqrar məhsulların istehsalçı, topdansatış, pərakəndə satış qiymətlərini daimi izləyən qiymət dinamikasını təhlil edən və idarəetmə qərarları üçün təkliflər hazırlayan Qiymətlərə Nəzarət Xidmətinin yaradılması;

5. Kənd təsərrüfatı məhsulları bazarının bəzi həlqələrində dövlət tərəfindən qiymətlərin tənzimlənməsinin həyata keçirilməsi.

6. Soyuducu anbarlarda məhsulların saxlanması üçün müxtəlif ticarət nöqtələrində, kənd təsərrüfatı məhsullarının topdansatış mərkəzlərində və pərakəndə-satış yerlərində icarə haqqları və xidmət tariflərinin maksimum məbləği dövlət tərəfindən müəyyən edilməlidir. Bununla yanaşı həmin tariflər barədə ictimaiyyət və kənd təsərrüfatı istehsalçıları kütləvi məlumatlandırılmalıdır.

7. Aqrar məhsulların daxili və xarici bazarlara sərbəst çıxışına mane olan müxtəlif bürokratik əngəllərin qarşısı alınmalıdır;

8. Aqrar istehsalçıların, xüsusilə, kiçik sahibkarların son istehlakçılara birbaşa çıxış imkanlarını artırmaq üçün kənd təsərrüfatı yarmarkalarının təşkili nümunəsi əsasında

böyük ərazini əhatə edən aqrar satəş köşkləri şəbəkəsinin yaradılması da məqsəduyğun olar. Köşklər yerli icra orqanları və bələdiyyələrtərəfindən yaradıla bilər. Onların möhtəkirlik şəbəkəsinə çevrilməməsi üçün Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi tərəfindən fermerlərin müraciəti əsasında ünvanlı bölgüsü sistemi - hər bir köşkdə konkret fermer və ya onun nümayəndəsinin ticarətinə icazə verməyi nəzərdə tutan sistem yaradıla bilər.

9. Kənd təsərrüfatı məhsullarının emalı müəssisələrində, topdansatış mərkəzlərində, mağazalar şəbəkəsində inhisarçılığın, istehsalçıların və istehlakçıların mənafeələrinə ciddi ziyan vuran inzibatçılığın qarşısının alınması üçün zəruri inzibati tədbirlərin həyata keçirilməsi də əhəmiyyətli məsələlərdən biridir.

10. Yekun olaraq respublikamızda tənzimlənən qiymətlər kateqoriyasının genişləndirilməsinə ehtiyac olduğunu etiraf etməliyik. Aqrar sahə üçün maddi-texniki resurslar istehsal edən, və onun son məhsulunun emalını həyata keçirən sənaye sahələrinin də tənzimləmə obyektlərinə aid edilməsi qiymət tənzimlənməsinin səmərəliliyini yüksəldə bilər. Beləki, kənd təsərrüfatı istehsalı daim maddi-texniki resurslar istehsalçılarının və emal sahələrinin inhisarı altında olur.

Son illərdə yaşanan reallıqlar sübut etdi ki, kənd təsərrüfatı dünyada baş verən proseslər neftin kəskin ucuzlaşması, daxildə isə manatın devalvasiyası fonunda milli iqtisadiyyatı böhranın neqativ təsirlərindən qoruyan sahələrdən biri və bəlkə də birincisi olmalı idi. Ölkəyə xaricdən gətirilən qida məhsullarının kəskin bahalaşması fonunda bu sahədə olan boşluqlar mənzərəsi özünü daha aydın şəkildə biruzə verdi. Azərbaycan neft sənayesi ağırlıqlı bir iqtisadiyyata malik olsa da ənənəvi olaraq aqrar ölkə statusunda qalır. Ölkənin geniş və münbit torpaqları, yerləşdiyi coğrafi mövqe və malik olduğu ənənələr yalnız bunu tələb edir. Lakin hələ kənd təsərrüfatının inkişafı potensialından səmərəli istifadə olunmur. Hər il orta hesabla 900 min hektar sahədə taxıl əkilsə də məhsuldarlıq 30 sentnerdən yüksək deyil, halbuki mütəxəssis rəulərinə görə bi göstəricinin 60 sentnerə çatdırılması mümkündür. Binin əsas səbəbləri texnoloji gerilik, torpaqların getdikcə növbəli əkin sistemindən çıxması və müasir suvarma sistemlərinin azlığıdır.

Bütün dünyada yerli inzibati idarəetmə orqanları ilə Kənd təsərrüfatı Nazirliyi təşkilati və biavasitə icraetmə məsələlərində koordinasiyalı fəaliyyət göstərir.

Lakin Azərbaycanın kənd təsərrüfatı üzrə ixtisaslaşmış bəzi rayonların icra strukturları aqrar sahənin inkişafına lazımi diqqət yetirmirlər.

Avropa təcrübəsinə istinadən inkişafın tətbiq olunan və faydalı modelini təsvir etmək olar. Azərbaycanın yarısı qədər ərazisi Avropa ölkələri hər il dəyəri təxminən 100 milyard dollar məbləğində kənd təsərrüfatı məhsulu ixrac edir. Bunu Niderland nümunəsində desək, onun 2014-cü ildəki aqrar ixracının 90 milyard dollara çatdığını qeyd etmək olar. Bu ölkə ABŞ-dan sonra dünyanın ikinci böyük kənd təsərrüfatı məhsulları ixracatçısıdır. Niderland bəzək bitkiləri və tərəvəz məhsulları ixracında dünya lideri, ət ixracında dünya dördüncüsü, süd və süd məhsullarında dünya üçüncüsü, maye və qatqılı yağ ixracında dünya dördüncüsüdür. Bu uğurun əldə edilməsi üçün texnologiya, kooperativləşmə, marketinq strategiyaları və uzunmüddətli davamlı aqrar siyasət əsas rol oynayır. Baş verən proseslər onu göstərir ki, hər bir sahədə olduğu kimi aqrar sahədə də xüsusi rəqabətqabiliyyətli məhsullar seçilməli və onların inkişafı istiqamətində müəyyən mexanizmlər formalaşdırılmalıdır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, nə qədər yüksək potensial olsa da iqtisadiyyada hüquqi, istehsal və marketinq infrastrukturunun, satış bazarlarının olmaması bu potensialın inkişafında ciddi problemlər yarada bilər.

Hazırkı dövrdə Azərbaycanda və bütün dünyada orqanik təsərrüfat modeli məsələsi çox aktualdır. Bu modelə görə heç bir əlavə kimyəvi təsir olmadan yetişdirilən məhsulu ənənəvi kənd təsərrüfatı yolu əldə olunan məhsullardan dəfələrlə yüksək qiymətə dünya bazarına çıxarmaq olar.

Ümumiyyətlə, Azərbaycanda kənd təsərrüfatının inkişafı üçün xarici təcrübənin o cümlədən Avropanın texnoloji təcrübəsinin öyrənilməsi və tətbiqi zəruridir. Bu sahədə dövlət dəstəyinin güclənməsinə baxmayaraq, yaranmış vəziyyət xroniki qüsurları, nöqsanları, texniki gerilikləri və kəndin sosial problemlərini ortaya çıxarır. Qarşıda duran vəzifələr bu çatışmazlıqların qısa müddətdə aradan qaldırmaqla, dövlət maraqlarının üstünlüyü müstəvisində aqrar istehsalçıların maraq və mənafeələrinin də təmin olunmasına real zəmin yaratmaqdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

Azərbaycan dilində

1. Azərbaycan Respublikasının “Aqrar islahatların əsasları haqqında” Qanunu // Bakı: – 1995.
2. Kəndli (fermer) təsərrüfatları haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu // Bakı: – 1992.
3. Azərbaycan Respublikasında aqrar-sənaye kompleksinin inkişafı strategiyası // Bakı: – 2014.
4. Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi // Bakı: –2000.
5. 2009-2013-ci illərdə Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı // Bakı: – 16 aprel 2009.
6. 2014-2018-ci illərdə Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı // Bakı: – 27 fevral 2014.
7. “Azərbaycan 2020”: Gələcəyə baxış inkişaf konsepsiyası // Bakı: – 29 dekabr 2012.
8. “Kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsulları bazarının fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin sərəncamı, 14 iyun 2014.
9. “Kənd təsərrüfat kooperasiyaları haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanunu, 14 iyun 2016
10. Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə Strateji Yol Xəritəsi // Bakı: – 06 dekabr 2016.
11. Azərbaycanda kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına və emləinə dair Strateji Yol Xəritəsi // Bakı: – 06 dekabr 2016.
12. “Kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının subsidiyalaşdırılması Qaydası” haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin sərəncamı, Bakı, 17 iyun 2019.
13. “İqtisadi artımın intensiv inkişaf problemləri” mövzusunda respublika elmi-praktiki konfransın materialları // Bakı: – 2011, – s.551.
14. “Milli inkişaf modelinin formalaşması problemləri” mövzusunda respublika elmi-praktiki konfransın materialları // – Bakı: – 2010, – s.985.
15. Abasov, İ.D. Azərbaycan və dünya ölkələrinin kənd təsərrüfatı, dərslik, – Bakı: – 2013, –712s.

16. Abbasov, A.F. Ərzaq təhlükəsizliyi. Bakı: – 2007, – 602 s.
17. Abbasov, V. Aqrar sahədə iqtisadi tənzimləmənin aktual problemləri / V.H.Abbasov, – Bakı: – 2012, – 424 s.
18. Aqrar sahənin dayanıqlı inkişaf problemləri / S.V.Salahovun, R.Ə.Balayevin, N.V.Əlibəyovun redaktəsi ilə. –Bakı: – 2012, – 438 s.
19. Aqrar sferanın iqtisadiyyatı və idarə edilməsi / İ.Ş.Qarayevin redaktəsi ilə. –Bakı: İqtisad Universiteti, – 2011, – 522 s.
20. Aqrobiznes və ərzaq təhlükəsizliyi / İ.Ş.Qarayevin redaktəsi ilə. – Bakı: İqtisad Universiteti, – 2015, – 366 s.
21. Aqrobiznes və ərzaq təhlükəsizliyi / İ.Ş.Qarayevin redaktəsi ilə. – Bakı: – 2015, – 366 s.
22. Alıyev, İ. Milli İqtisadiyyat və aqrar sahənin inkişaf problemləri / İ.H.Alıyev. – Bakı: – 2006, – 380 s.
23. Alıyev, İ.H. Qloballaşma şəraitində aqrar sahənin dayanıqlı inkişafının təmin olunmasının sosial-iqtisadi problemləri. – Bakı: Elm, – 2008, – 400 s.
24. Ataşov, B.X. Aqrar sahədə struktur və səmərəlilik problemləri / Monoqrafiya. – Bakı: "Kooperasiya", – 2017, –536s.
25. Ataşov, B.X.Ərzaq təhlükəsizliyinin aktual problemləri. – Bakı: – 2006, 336 s.
26. Balayev, R.Ə. Urbanizasiya: şəhər iqtisadiyyatı və ərzaq problemləri. Bakı: – 2007, – 295 s.
27. Bayramov, V.İ. Azərbaycanada iqtisadiyyatın diversifikasiyasının maliyyə təminatının gücləndirilməsi məsələləri. –Bakı: Qanun nəşriyatı, – 2018.
28. Əhmədov, I. Aqrar-sənaye kompleksinin idarə edilməsi / I.V. Əhmədov. – Bakı: Maarif, – 1992, – s.143.
29. Əhmədov, İ.V. Kənd təsərrüfatının idarə edilməsi.Bakı: –2006, –880s.
30. Əhmədov, M.A. Qloballaşma və milli iqtisadiyyatın formalaşması. Bakı 2002, 500s.
31. Əlibəyov, N.V. Təsərrüfat subyektlərinin səmərəli fəaliyyətinin iqtisadi mexanizmi. – Bakı: – 2014, – 404 s.
32. Əlirzayev, Ə.Q. Azərbaycanda sahibkarlığın inkişafı problemləri və həlli yolları: nəzəriyyə və təcrübə. Bakı: "Elm" nəşriyyatı, – 2000, – 116s.

33. Əliyev, R. Müasir texnologiyaların idxalının dövlət tənzimlənməsi. İnnovasiyalı kənd təsərrüfatı istehsalının formalaşdırılması problemlərinə həsr edilmiş beynəlxalq elmi-praktik konfransın materialları // R.R.Əliyev. AzETKTİTİ, – Bakı: – 2010, – s.238-241.
34. Əliyev, S. ASK-də iqtisadi əlaqələr və aqrar münasibətlərin tənzimlənməsi / S.H.Əliyev, X.B. Lazımov. – Bakı: – 1995, – s.203.
35. Əliyev, S. Bazar münasibətləri şəraitində iqtisadi əlaqələr / S.N.Əliyev, T.Q.Babayev, X.B.Lazımov. – Bakı: – 1993, – s.94.
36. Gənciyev, G.Ə. Beynəlxalq iqtisadi münasibətlər: müasir vəziyyət və inkişaf problemləri / – Bakı: Kooperasiya Universiteti, – 2005, – 310 s.
37. Hacıyev, Ə.H. Aqrar-sənaye kompleksinin iqtisadiyyatı / Ə.H.Hacıyev. – Bakı: – 2006, – 335 s.
38. Hacıyev, Q.B. Aqrar sahədə xarici iqtisadi əlaqələrin dövlət tənzimlənməsi // AzETKTİ və Tİ-da “Aqrar islahatlar 10 ildə” mövzusunda elmi-praktik konfransın materialları. – Bakı: – 2005, – s.387-395
39. Xeyirxəbərov, İ.M. İnkişaf etmiş xarici ölkələrdə ərzaq bazarının dövlət tənzimlənməsi //AzETKTİ və Tİ-nun elmi əsərləri. – Bakı: – 2009.
40. Xəlilov H.A. Aqrar iqtisadiyyatda sistem transformasiyaları və modernləşdirmə şəraiti. – Bakı: – 2005, – 228 s.
41. Xəlilov H.A. Milli ərzaq təhlükəsizliyi bazar transformasiyaları və iqtisadi qloballaşma amilləri. – Bakı: – 2001, – 176 s.
42. İbrahimov E.R. İlham Əliyev və müasir aqrar siyasət. – Bakı: –2013, – 936 s.
43. İbrahimov, İ. Regionlarda sahibkarlığın inkişaf meyilləri və xüsusiyyətləri / İ.H.İbrahimov. – Bakı: “Səda” – 2007, – 152 səh.
44. İbrahimov, İ.H.. Regionlarda sahibkarlığın inkişaf meyilləri və xüsusiyyətləri. – Bakı: – 2007, – 296 s.
45. Kazımlı, X. Qiymətin əmələ gəlməsi / X.H.Kazımov və başqaları. Dərslik, – Bakı: – 2019, – s.498.
46. Kazımlı, X. Qiymətin əmələ gəlməsi / X.H.Kazımlı, C.B.Babayev, Ş.A.Ağabəyov. – Bakı: – 1994, – s.192.

47. Kazımov, X. Aqrar–sənaye birlikləri və təsərrüfatların mənafə birliyi / X.H.Kazımov. – Bakı: – 1980, – 78s.
48. Kazımov, X. Planlı qiymətlərin əmələ gəlməsi / X.H.Kazımov. – Bakı: Maarif, – 1987, – s.360.
49. Qarayev, İ.Ş. Ərzaq təminatının yaxşılaşdırılmasında istehsal-satış biznesinin tənzimlənməsi // AzETKTI və TI-nun elmi əsərləri. İ.Ş.Qarayev, Q.B.Hacıyev. –Bakı: – 2014, – s.67-74
50. Qasımov, Ə.C. “Regionların sosial-iqtisadi inkişaf problemləri” // Ə.C.Qasımov, E.M.Hacızadə, N.Ə.Qasımov, E.A.Ağayev. Bakı: İqtisad Universiteti nəşriyyatı, – 2006, – 301 s.
51. Quliyev, E.A. Etibarlı ərzaq təminatı sistemi: kooperasiya və inteqrasiya problemləri / E.A.Quliyev. – Bakı: – 2013, – 308 s.
52. Quliyev, R.R. Qloballaşan iqtisadiyyat Azərbaycan prizmasında / R.R.Quliyev. – Bakı: – 2002, – 127 s.
53. Məmmədov, A. Kənd təsərrüfatının iqtisadiyyatı / A.I.Məmmədov. – Bakı: – 1992, – s.412.
54. Məmmədova, M.Ə. Aqrar sahədə xarici iqtisadi əlaqələrin tənzimlənməsi məsələləri // İqtisadiyyat və audit. M.Ə.Məmmədova. – 2005, – №7(61), – s.13-15
55. Musayev, M.Q. “Aqrar sahədə intensiv inkişafın iqtisadi problemləri” / M.Q.Musayev, – Bakı: – 2007, – 272s.
56. Mustafayev, K. İslahat: mənafə və ədalət / Monoqrafiya. K.Mustafayev. – Bakı: “İqtisad universiteti” – 2003, – 131s.
57. Mustafayeva, R.R. Aqrar sektorun inkişafında xarici iqtisadi əlaqələrin rolu / iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru dis. / – Bakı: – 2008, – 167 s.
58. Ramil Hüseyn. Aqrar sahədə rəqabətqabiliyyətli məhsul istehsalı:qloballaşmanın çağırışları və inkişaf imkanları. “Avropa nəşriyyatı”, –Bakı: –2018, –408 s.
59. Salahov, S.V. Aqrar sahənin dövlət tənzimlənməsi problemləri / S.V.Salahov. –Bakı: – 2004, – 504 s.
60. Sultanova, N.İ. “Aqrar–sənaye kompleksində qiymətlər arasında paritetliyintəmin edilməsi yolları” // Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunmuş

“Müstəqil Azərbaycan dövlətinin ərzaq təhlükəsizliyinin yüksəldilməsi problemləri” mövzusunda Beynəlxalq Elmi-Praktik Konfransın materialları, –Bakı: 1-2 iyun 2018.

61. Sultanova, N.İ. “Aqrar bölmənin iqtisadi idarəetmə mexanizminin təkmilləşdirilməsi məsələləri” // “Audut” jurnalı, №3, – 2002.
62. Sultanova, N.İ. “Aqrar-sənaye kompleksində paritet münasibətlərin tənzimlənməsi” // “Müstəqil Azərbaycan Respublikası üçüncü minilliyin yüzilliyində” mövzusunda elmi-praktiki konfransın materialları. – Bakı: – 2001.
63. Sultanova, N.İ. “Daxili bazarın qorunmasında gömrük-tarif tənzimlənməsinin rolu. İqtisadiyyatın davamlı inkişafı problemlər, perspektivlər, Beynəlxalq elmi konfransın materialları. Sumqayıt: – 27-28 aprel 2016.
64. Sultanova, N.İ. “Dövlətin qiymət və gəlirləri tənzimləmə funksiyalarının təkmilləşdirilməsi”// “Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyinin onuncu ildönümünə həsr olunmuş elmi-praktiki konfransın materialları”, – Bakı: – 2002.
65. Sultanova, N.İ. “Kənd təsərrüfatında iqtisadi mənafehlərin təmin olunmasında qiymət mexanizmindən istifadə” // “Elmi əsərlər “jurnalı AMEA İqtisadiyyat İnstitutu.
66. Sultanova, N.İ. ”Kənd təsərrüfatında paritet qiymətlərin hesablanması normativ metodik bazası” // “Elmi əsərlər” jurnalı AMEA İqtisadiyyat İnstitutu

Rus dilində

67. Авторханов, А.Д. Диспаритет цен - главный фактор снижения интеграционных и инвестиционных связей с внешними партнерами // Международный сельскохозяйственный журнал, №3, – 2006, – с.21-24.
68. Бельский, В.И. Финансовый менеджмент: проблемы и перспективы становления в АПК Республики Беларусь //В.И.Бельский, Т.Е.Бондарь. Минск: – 2007, – 163 с.
69. Богданова, О.В. Совершенствование межотраслевого обмена // Журнал “АПК: экономика, управление”, №4, – 2012, – с.42-46.
70. Борхунов, Н.А. Неэквивалентность обмена в АПК и общественные интересы // Журнал “Экономика сельского хозяйства России”, №5, – 2007, – с.33.

71. Гайсин, Р.С. Причины диспаритета цен между сельским хозяйством и промышленностью в свете теории межотраслевого рыночного равновесия// Экономика сельскохозяйственных и перерабатывающих предприятий. Москва: – 2015.
72. Герасимова, З.К. Механизм поэтапного восстановления ценового паритета в сельском хозяйстве // Организационно-экономические основы аграрного рынка.– Москва, – 2007.
73. Глазунова, И.А. О проблеме диспаритета цен между сельским хозяйством и другими отраслями экономики // Журнал «Экономика сельскохозяйственных и перерабатывающих предприятий», №11, – 2000, –с.14-18.
74. Гризвольд, Д.Е. Причины покончить сельскохозяйственными субсидиями и торговыми барьерами (стратегия эффективных реформ), -2007 Институт Катона
75. Даниела, К.С. Основные направления совершенствования государственного регулирования развития сельского хозяйства.Вести Волгоград.гос.ун-та.Сер. 3.Экон.Экол.2015 №4(33)
76. Дроджз, И. Типология этапов развития единой аграрной политики ЕС// Management theory and studies for rural business and infrastructure development. И.Дроджз, Г.Радзявичюс, – 2010, № 21(2). Research papers.
77. Крячков, И.Т. Актуальные вопросы состава сочетающихся отраслей в системе воспроизводства сельскохозяйственных предприятий // Экономика сельскохозяйственных и перерабатывающих предприятий. И.Т.Крячков, О.Н.Пронская, Ю.В.Сониная. – 2009, № 4
78. Кундиус, В.А. Экономика АПК: учебное пособие. Барнаул: Издательство АГАУ, – 2007, – 669 с.
79. Кундиус, В.А. Экономика агропромышленного комплекса: учебное пособие/- М.: КНОРУС, 2010, 544с.
80. Макконел, К.Р. Экономикс / К.Р.Макконел, С.Л.Брю, Ш.М.Флини. – Москва: ИНФРА-М, – 2011, – 1009 с.
81. Мазлоев, В.З. Структурно-институциональные и функциональные особенности агропромышленной интеграции. // Экономика сельскохозяйственных и

перерабатывающих предприятий. №4, – 2009.

82. Мартянова, Ю.И. Функционирование экономических отношений на продовольственном рынке / Автореферат диссертации на соиск. уч. ст. канд. экон. наук., Москва: – 2011, – 26 с.
83. Назаренко, В.А. "Секреты" успеха аграрной политики Европейского Союза / В.А.Назаренко, Современная Европа: – 2005, №3, – с.46.
84. Пащенко, А.И. Экономика аграрного сектора / А.И.Пащенко, В.А.Пешехонов. Санкт-Петербург: - 2003, ОЦЕ и М,
85. Ползиков, Д.А. Ценовые пропорции развития сельского хозяйства России в контексте отраслевой и макроэкономической политики / Д.А.Ползиков. Москва: – 2014, – с.170
86. Пушина, Н.Н. Регулирование межотраслевых отношений в условиях рынка / на примере АПК Удмуртской Республики: Дисс. канд. экон. наук, Ижевск: – 1999, – 130с.
87. Сборник нормативных материалов по определению паритета цен на сельскохозяйственную, промышленную продукцию и услуги. М.: Инфоагробизнес, – 1995.
88. Серова, Е.В. Аграрная экономика / Е.В.Серова. – М.: ГУВШЭ, –1999. –480 с.
89. Смирнова, Н.А. Государственный механизм регулирования паритетных отношений в сельском хозяйстве // Современная высшая школа: инновационный аспект. Москва, – 2009, №4, – с.94-95
90. Шмаков, А. Специализация в сельском хозяйстве / А.Шмаков. – Москва: Экономика, – 1976, – 80с.
91. Экономические проблемы воспроизводства в АПК России - Российская академия сельскохозяйственных наук // Всероссийский институт экономики сельского хозяйства. Москва, – 2003, – 455 с.

İngilis dilində

92. Dianna Katz. Farm Bill 2012: Agriculture Policy Ripe for Reform. <http://www.heritage.org/agriculture/report/farm-bill-2012-agriculture-policy-ripe-reform>
93. FAO Statistical Yearbooks

94. Fed Rzime Rate. com FEDERAL WAY, WACRIME RATES
95. IEA Annual Statistical Supplement with 2012 data/table 18p.32
http://www.iea.org/media/omrreports/ass/AnnualStatisticalSupplement_2013.pdf
96. James Roumasset. Wither The Economics of Agricultural Development? Economics Department, University of Hawai‘i Mānoa Working Paper №: 10-3, – March 4, – 2010.
97. Scandirro P., Brucc C. Methodologies for Measuring Agricultural Price Intervention Effects /World Bank Staff Working Paper No. 394
98. Sultanova, N. Model shaping Forms of State Intervention inThe Economy And Economic Model of The Country. “International Journal of Managment and Business Research”/ <http://ijmbr.info/papers/v8/1-7.pdf> 8-ci cild №1, – səh.80-92, – June 2018.
99. Supply and demand cherry drive. Global Fertilizer prises. The fec. institute.
<https://www.silverinstitute.org/site/supply-demand/> Word Fertilizer prices 20.T.2008 monqobay.com
100. UN biofuels and starving the poor bu driving up food prices mondabay.com 2008 14.f

Elektron resurslar

101. www.fao.org/docrep/018/i3107e/i3107e.pdf
102. www.economics.hawaii.edu/research/workingpapers/WP_10-3.pdf
103. www.president.az
104. www.economy.az
105. www.e-qanun.az
106. www.agrolizing.gov.az
107. www.stat.gov.az
108. www.maliyyə.gov.az
109. <http://documents.worldbank.org/curated/en/572301468741385946/pdf/multi0page.pdf> OECD-FAO Agricultural Outlook 2006-2015
110. www.uv.es/bibsoc/Documentos/08AGRIOUT/2006-2015.pdf